L 2080

Kupčija in obrtnija.

Denar in blago.

Slovenskemu ljudstvu v poduk

Napisal

Fr. Serdo Kočevar.

Slovenskih Večernic XXVI. zvezek.

Izdala družba sv. Mohora v Celovcu.

Natisnila tisk

Predgovor.

Lega tistih dežel, po kterih Slovenci stanujejo, je za kupčijo kaj vgodna. Kolikor je dežel pod našim cesarjem, nobena se po svojej legi v kupčijskih zadevah s Slovenijo skušati ne more. — Zakaj ne? — Kratko zato ne, ker nobena druga tako lepo ob morji ne leží, kakor naša domovina, naša mila Slovenija. — Brez morja je ni kupčije, in če je, je le srednje mere. Tista dežela, ktera s svojo kupčijo ne more do morja predreti, mora tako rekoč zadušiti. Le morje kupčiji oddušek da. Mi Slovenci smo tako srečni, da moremo reči, da je en kos jadranskega morja naša lastnina. Po morji nam je kupčija s celim drugim svetom odprta, pa tudi naša dežela je po morji za ves drugi svet odprta. Po morji se more naše blago po celem svetu razkupčevati in razpeljavati; in po istem morji more spet blago iz vseh krajev sveta k nam prihajati. Že od nekdaj je bilo morje največa kupčijska cesta. Pomorska kupčijska cesta drži do vseh narodov, do vseh delov celega sveta. To za kupčijo pripravno in ugodno lego naše slovenske dežele spoznal je že Vodnik, oča slovenskih pesnikov, kajti on je tako-le pél:

„Sloven'c! Tvoja zemlja je zdrava
In pridnim nje leža najprava,
Polje, vinograd,
Gora, morje,
Ruda, kupčija,
Tebe redé.“

Ali so si pa tudi Slovenci srečno lego svoje dežele v svoj prid obračali?

Žalostno moramo priznati, da se je niso okoristili tako, kakor bi se je okoristiti mogli in morali. Večidel slovenske, posebno prekmorske kupčije, je danes v ptujih rokah. Italijan in Nemec sta se polastila naše kupčije, in na tem smo sami krivi. Mi Slovenci smo bili do sedaj vse premlačni za kupčijo. Marsikter bi se bil morebiti rad s kupčijo pečal, pa ker ni vedel, kje se ima stvar pri pravem koncu prijeti, mu je morebiti že prvi poskus spodletel, ogoljufan in opeharjen je bil, zgubo je imel in nazadnje je ves zbegan kupčijo spet na klin obesil. Ta-le knjižica, ne mara, bo marsikterèmu v kupčijskih zadevah zaželjeno vodilo in poduk na roko dala; kajti v njej je natanko povedano, kako kupčija po svetu gre na veliko in na drobno.

S kupčijo ozko zvezan je d e n a r. Brez denarja je ni kupčije. Sploh je kupčijski stan denaren stan. Trgovec pride prej in laglje do denarja kakor kter si bodi drugi. Poljedelec n. p. mora celo leto čakati, preden mu zemlja pridelek obrodi, in še potem mora časih kupca za-nj iskati, da svoj pridelek v denar spravi. Poljedelec tedaj samo enkrat v letu do denarja pride. — Obrtnik in rokodelec sta že malo na boljem, ker njima ni treba celo leto delati in se v delu ubijati, preden do denarja prideta. Kedar je črevljar par črevljev zgotovil, ta svoj izdelek koj lehko proda. Sicer so pa tudi nektera rokodelstva gledé na denarne dohodke samo na stanovite letne čase omejena. Krznar n. p. skoz celo poletje ne krajcarja ne skupi, saj vsakter vé, da se o kresu in okoli sv. rešnjega telesa kožuhi ne kupujejo. Še-le kedar zima pastopa, more svoje kožuhe razprodajati. Narobe je pri

zidarji. On si celo poletje denar služi, mora pa zato celo zimo roki križem držati. — Pri trgovcu je to drugače. On kupi danes blago, pa ga večkrat še tisti dan spet z dobičkom proda. Poljedelcu časih ena huda ura ves njegov trud, vse njegovo delo, vse njegove žule, vse njegovo upanje pokonča. Rokodelcu more dela zmanjkati, pa tudi kupca za njegove izdelke. Pri trgovcu vsega tega ni. Če danes v kupčiji kaj zgubi, more pa jutri tem veči dobiček narediti. On kupuje robo, kedar — in kjer je dober kup — pa jo prodaja tačas in tam, kjer je draga.

V nobenem drugem stanu človek tako lehko in tako naglo ne obogatí, kakor ravno v kupčiji, zato so pa tudi kupčijski narodi najbogateji narodi n. pr. Angleži, Holandeži, Rusi in Amerikanci. Najbogateja mesta so kupčijska mesta, kakor London, Amsterdam, Petrograd, Novi Jork, Trst in še več drugih. — Poljedelec le malokdaj iz svojega poljedelstva do velikega bogastva pride, obilna žetev je le vsakih deset let enkrat ena, in še tačas, ker ima vsak vsega obilno, so njegovi pridelki dober kup. Obrtnik in rokodelec že prej in laglje obogatita nego poljedelec. Trgovec pa v tem vse druge prekosi. Mi imamo dosti izgledov, da je fantič, ki je z žvepljenkami, gobo in kresilom kupčevati začel, nazadnje polne hiše blaga imel, in svoje premoženje na miljone štel. — Zavolj tega, ker je, kakor smo rekli, denar s kupčijo v ozkej zvezi, bodemo v tej knjižici tudi denarstvene zadeve razlagali.

Še bolj kakor za kupčijo je prikladna naša slovenska domovina za o b r t n i j o! Največ podpirajo in največ pospešujejo obrtnijo g o n i l n e m o č i. Kjer ni gonilnih moči tam, stroji ne morejo delati. Glavni gonilni moči ste: o g e n j in v o d a. Mi Slovenci imamo še veliko

lepih g o z d o v in veliko bogatih, plenilnih p r e m o g o v i h j a m. Goriva nam tedaj ne manjka! V še večem izobilji, kakor gorivo, nam je vodna moč na ponudbo. „Stvarnica vse ti ponudi — samo jemat' ne zamudi!“ je Vodnik pel. — Vsak slap v naših planinah bi mogel svojo fabriko goniti; na vsakem hudourniku, ki nam zdaj le škodo dela, bi mogle fabrike druga nad drugej stati, njegovo moč brzdati, ter jo na svoje kolesje napeljevati! — Največa gonilna moč naj pa bo naš razum, naša volja, in naše delalne roke. Ptujci, razumnejši kakor mi, polastili so se veči del naših prirodninskih zakladov. Naša velika obrtnija je danes večidel v ptujih rokah, mi Slovenci smo k večemu le prosti fužinski delalci. Na tem smo si pa veliko sami krivi. Glejmo in delajmo, da to za nas na bolje preobrnimo. Glavni pripomoček k temu je poduk in izobraženje, in v ta namen je tudi pričujoča knjiga spisana. Lotimo se tudi mi Slovenci v prihodnje bolj živo velikih obrtnijskih podvzetij. Ne bojmo se, da za izdelke naših rok ne bodemo mogli kupca najti. Mi imamo Trst, in v Trstu se nam odpirajo vrata do celega sveta; če kupca tù ne najdemo, našli ga bodemo drugje.

Da-si-ravno so razmere obrtnije na videz zeló različne, vendar so pa vse, kakor na enem motvozu napeljane. Druga podaja drugej roko. V dokaz tega naj ta-le primer služi:

Glej ljubi bralec lan! Laneno seme služi za hrano kuretnini, iz njega se olje stiska, ki je za vsakovrstne potrebe, prga pa, ali iztlačeni ostanki, če za drugo niso, so vsaj za peč, ker so mastni in radi goré. Iz lanenega steblovja delamo predivo, iz prediva prejo, iz preje platno, iz platna obleko, iz starih platnenih prej ali cunj, ki

niso za nobeno rabo več, delamo papir. Ta-le knjiga, ki jo dragi bralec dozdaj v rokah držiš ter iz nje bereš, ali pa tisti bankovec, ki ga v žepu imaš, ali pa pismo, ki si ga danes od prijatelja dobil — ves ta papir je morebiti ravno na tvojem laniščі zrastel, mogoče, da si ti sam ves ta papir v podobi srajce na svojem telesu nosil! — S tem pa še nismo pri kraji. Star porabljen papir ni samo za to, da ž njim tobak v pipi nažigaš. Iz starega papirja se da neko testo narediti, in iz tega testa se morejo, ravno kakor n. pr. iz gline, vsakovrstne male stvari vpodobiti. Morebiti je ravno tista škatljica, iz ktere nosljaš ali snofaš, da-si tega še sam ne veš, iz papirnatega testa narejena, in kakor ločenina v pečnici žgana. Če bo danes ali juter ta tvoja tobačnica doslužila, kaj boš ž njo! Najbolje je, da jo v peči skuriš, te bo vsaj malo zagrela. — Dragi bralec, ti morebiti misliš, da smo zdaj pri kraji, kajti kar je sežgano iz tega ni nikjer več. Res je, tvoje tobačnice ni nikjer več, al pepel je ostal. Iz pepela dela se lug, pa tudi milo ali žajfa, s kterima se spet prtenina pere. Lug imà v sebi več sort soli, če se lug okuha, tako se te soli v podobi pepelike dobé. Pepelika se mora na tiste pojedine soli, iz kterih sestoji, razkrojiti, in vsaka teh soli je za kaj časa dobra, ali jo potrebuje kaka obrtnija, al je za zdravilo ali za kaj druzega. — Iz tega primera vidiš, kako razne obrtnije druga od druge odvisijo.

Nazadnje pa še eno besedo strokovnjakom! Za nje ta knjiga ni pisana. Če bi bila njim namenjena, bilo bi 1. gradivo bolj strogo razredeno, 2. v nekih oddelkih bolj široko, v drugih bolj stisnjeno, in 3. po slogu zahtevam izobraženega Slovenca bolj prigotovljeno. — Prvo, kar sem hotel doseči, bilo je to, da je knjiga tudi pro-

stemu možu umljiva. Umljivosti sem tedaj moral stilistične žrtve prinašati, dasiravno ne rad. Splošno umljiv biti, to je zlasti v takih predmetih težavno, ki do sedaj še niso bili pod slovenskim peresom, ampak za ktere se je moralo, kakor za predmet te knjige, po celini orati. Tisti, ki bo za menoj oral, bo našel saj nekaj razrahljano zemljišče, ter bo mogel marsiktero stvar bolj gladko, bolj jasno povedati in opisati, kakor sem to jaz mogel. — Strokovnjaki! izvolite to v poštev vzeti, preden sodite.

V Zagrebu.

Pisatelj.

I. Kup in prodaja.

Gotovo je že vsak v svojem življenji kaj česa kupil, ali kaj česa prodal. Vsak tedaj vé, da morata pri vsakej kupčiji zmerom biti dva: eden namreč, ki prodaja, in drugi, ki kupuje. Kedar sta se prodajalec in kupec med seboj pogodila, je kupčija izvršena. Prodajalec proda kupcu tisto stvar, za ktero sta se pogodila; kupec pa dá prodajalcu za njo tisto ceno, za ktero sta se pogodila. Stvar, ki je prešla na tak način iz lastnine kupca, imenuje se, če je surovi pridelek, navadno r o b a; če je pa poprej izšla skoz roke kakega obrtnika ali rokodelca, ki jo je bolj za neposredno človeško rabo izdelal: b l a g o.

Razen robe in blaga morejo se prodajati in kupovati tudi nevidljive stvari. Prodati in kupiti se more kakšna p r a v i c a, n. pr. pravica do kakšne dote. V svetem pismu stare zaveze se bere, da je Esav svojemu mlajšemu bratu vse pravice svojega prvorojenstva za skledo leče prodál, ktero je jako čislal. — Če je kdo komu kaj dolžen, more upnik svojo tirjatev do dolžnika komu drugemu prodati. Celo take stvari morejo v kupčijo priti, ki še niso nikjer, od kterih se pa more pričakovati, da bodo s časom nastale. Poljedelec more n. pr. prodati žetev tiste pšenice, ki jo je ravno še le posejal, ki še tako rekoč kali pognala ni; — živinorejec more prodati tele, ki je še v kravjem telesu; — gornjak more prodati trgatev svojega vinograda, kterega še obrezal ni, itd.

Roba ali blago more se na trojni način prodati: ali gre roba za robo, ali gre roba za denar, — ali pa roba za kakšno delo.

Tačas, ko ljudje še niso denarja imeli, prodajala se je roba za robo: žito se je prodalo za vola, vol za obleko, obleka za drugi živež, itd. Taka kupčija je še danes pri divjih narodih. Od kar so pa ljudje denar iz-

našli, posreduje kupčijo denar. Za denar se danes pri vseh količkaj izobraženih narodih more vsaka stvar kupiti. Časih pa, posebno kedar je trda za denar, prodava se roba tudi za delo. Gospodar n. pr. imajoč veliko gospodarstvo, ktero toliko dela potrebuje, da ga ne more sam s svojo družino zmagati, more najeti dninarje ali težake, in ker nima gotovega denarja, plačuje svoje delalce z živežem; on je tedaj njihovo delo kupil za živež.

Preden je kupčija zvršena, morata se prodajalec in kupec za kúpno ceno pogoditi. V velikej kupčiji se večkrat zgodi, da se prodajalec in kupec ne moreta za kúpno ceno pogoditi. Onádva najemeta si koga drugega kot cenitelja, in kakor ta ceni, pri tem ostane, njegovej cenitvi podvržeta se obadva. Se vé da mora biti cenitelj nepristan, pošten in zveden mož. Take cenitve so v navadi le na velikih kupčijskih burzah, kakoršne so v Trstu, na Dunaji in po drugih velikih kupčijskih mestih. — Časih se roba proda po tistej ceni, po kterej se je na kakšnem bližnjem sejmu prodajala, in ki jo je bila oblastnija kot tržno ali sejmovno ceno proglasila. Žitni kupec v Ljubljani n. pr ne more iti vsak čas tje doli v Sisek, da se tam za žitno ceno pogodi. On samo piše v Sisek kakemu žitnemu trgovcu, naj mu pošlje toliko in toliko mernikov pšenice po sejmovej ceni. Trgovec v Sisku mu pošlje pšenico, ter mu jo po tistej sejmovej ali tržnej ceni zaračuni, ktero je imela pšenica tistega dne v Sisku, ko jo je na železnico oddal. Sejmova ali tržna cena se menja skor vsakega dné. Zdaj gre na viš, zdaj zopet na niž. Sejmove cene večih kupčijskih mest se razglašajo vsak dan po telegrafu in po časnikih na vse strani svetá.

Ali je roba pogojene cene vredna ali ni, zato se po kupu ne praša več, kajti pogojena cena veže obadva: prodajalca in kupca. Samo v dveh slučajih se more kupčija zavolj cene razvezati. Če je namreč pogojena cena še enkrat tolika, kolikor je roba res vredna, tačas ima kupec pravico tirjati, da gre kupčija nazaj; — narobe pa, če je pogojena cena za polovico niža, kolikor je roba res vredna, ima prodajalec pravico tirjati,

da se kupčija razveže. Se vé, da se mora to dokazati, da je res tako. Taka razveza storjene kupčije je ustanovljena v našem državljanskem zakoniku.

V kupčiji ni treba pisem delati. V kupčiji gre vse ustmeno, sicer pa delanje pisem ni ne prodajalcu ne kupcu na škodo. Kupci svoj čas drago cené, in zato ga nočejo z delanjem pisem po nepotrebnem tratiti. Ustmeno gre kupčija tudi vse bolj ročno izpod rok, kakor pismeno.

Storjena kupčija razdere se še v sledečih slučajih:

1. če je prodajalec nalašč hibe in pomanjkljivost svoje robe prikrival. Nekdo bi n. pr. rad čisto črnega konja kupil, takega namreč, ki na vsem svojem životu ne sme ne ene bele dlačice imeti. Enega takega že ima, pa bi rad še enakega k njemu kupil. To zve po naključbi nek konjski barantač. Ta ima sicer črnega konja na prodaj, ali čisto črn ni, na križu ima malo belo lisico. Kaj stori? On gre, pa belo liso s črno barvo počrni. Naš mož kupi konja misleč, da ni ne ene bele dlačice na njem. Ko pa prvi dež barvo z njega spere, pokaže se bela lisa, in on vidi, da ga je prodajalec prav po ciganske ogoljufal. V tem slučaji ima pravico tirjati ne samo to, da storjena kupčija razen gre, ampak on ima tudi pravico tirjati, da mu prodajalec vso tisto škodo povrne, ki mu jo je bil po tej očividnej goljufiji morebiti prizadel. — Kupčija se pa ne razdere, če je konj take hibe na sebi imel, ki jih prodajalec sicer ni razodel, tudi ne nalašč prikrival, ki so pa vendar take, da jih vsak v konjskej kupčiji in previden človek lahko zapaziti more. — Storjena kupčija razdere se,

2. če je prodajalec svojo robo za nekoliko časa na poskušnjo dal, pa se roba pri tej poskušnji ni tako obnesla, kakor bi se obnesti morala. Če pa tisti, ki je robo na poskušnji imel, to robo ni ob vstanovljenem obroku prodajalcu nazaj poslal, ima se to tako vzeti, da jo je za stalno pridržal, in kupčija se po pretečenem obroku ne more več razdreti. Če se pozneje kakšne hibe in pomanjkljivosti na robi prikažejo n. pr. po pretečenem polletji, ni prodajalec za nje odgovoren. — Storjena kupčija se razdere

3. če kupec kupovnine ob dogovorjenem obroku ne izplača. Prodajalec ima v tem slučaji pravico robo drugemu prodati, in če za njo manje skupi, kakor je bila pogodba s prvim kupcem, dolžen je ta lastniku robe zgubo nadoplačati, ktero mu je bil on s tem zakrivil, ker mu kupovnine ni bil v obroku izplačal. Storjena kupčija se razdere,

4. če prodajalec robe ni ob dogovorjenem času kupcu na dogovorjeno mesto postavil. V tem slučaji ima kupec pravico od prodajalca okškodnino tirjati, ki jo je morebiti ravno s tem imel, ker mu roba ni bila ob pravem času na pogojeno mesto postavljena. V razjasnenje tega tukaj en primer. Kakor je znano, dela se v Vačah na Kranjskem po zimi na tisoče in tisoče slamnikov. Kedar pride spomlad, pridejo tudi kupci po nje, da jih po sejmih razprodajajo. Nek kupec naroči si 500 slamnikov, ki mu pa morajo do tega in tega dne na Krško poslani biti. Kupec čaka na Krškem na naročene in tudi že plačane slamnike, slamnikov pa le ni. Pride obročen dan, in slamnikov še ni. Na ta dan je ravno sejem na Krškem in kupec, če bi slamnike imel, bi jih mnogo mogel razprodati, in tako dobiček naredeti; tako pa, ker jih ni dobil, ima zgubo. V tem slučaji ima kupec pravico od tistega odškodnino tirjati, pri kterem si je bil slamnike naročil, kteri mu jih pa ni bil ob pravem času na pravo mesto postavil, in tako zakrivil, da je škodo trpel.

Kupčija je prav za prav še-le tačas do konca dognana, kedar je prodajalec robo iz roke dal, in mesto nje od kupca pogojeno ceno v roke dobil. Če je prodajalec svojo robo brez istodobnega prijetka kupovne cene kupcu izročil, se reče, da jo je n a v e r o prodal. Kupec je v tem slučaji tudi že pred izplačanjem kupovnine pravi lastnik robe postal. Prodajalec nima pravice na vero prodano robo od kupca nazaj zahtevati.

Če roba po storjenej kupčiji še nekoliko časa v rokah prodajalca ostane, dolžan je ta, jo skrbno hraniti, da se ne poškoduje. Kupec je pa nasprotno dolžen, ob dogovorjenem času po robo priti; kajti prodajalec ni zavezan na robo dalj časa paziti, nego je med njim in kupcem določeno bilo.

Kupčija je tudi storjena, če je kupec na račun kupovine kterikoli nadavek dal. Ta nadavek (ara, kapera) se potem, kedar se roba do zadnjega izplača, v račun vzame. Če prodajalec potem, ko je bil nadavek prejel, od kupčije odstopi, mora tistemu, od kterega je nadavek dobil, ta nadavek dostikrat povrniti. Narobe pa, če kupec, ki je nadavek dal, od kupčije odstopi, mu nadavek zapade, on nima pravice, nadavek od prodajalca nazaj tirjati.

Najbolj živo se nam kup in prodaja kažeta na sejmovih. Sejmi so navadno tam, kjer so veliki ljudski shodi n. pr. na velikih božjih potih. Še danes imajo sejmi od tistega svetnika svoje ime, na kterega god se obhajajo. Tako se govori: o Jožefovem sejmu, o Mihaljskem sejmu, o sejmu male maše itd. Največi sejm kolikor jih je na svetu, je na Ruskem v Novgorodu na sv. Petra in Pavla dan. Nektero leto pride do pol miljona ljudi skupaj. Roba iz cele Evrope in iz cele Azije se tukej v kupčiji izmenjava. Robe se skupi v vrednosti od kakih 160 miljonov goldinarjev. Veliki sejm je v Meki v Arabiji. Računi se, da 150.000 velbljodov (kamel) robo iz globoke Afrike in daljne Indije v Meko pritovari. Sejm v Meki trpi 3—4 tedne. Na glasu je zavolj velike poštenosti, ki tam vlada. Turki imajo namreč v Meki veliko božjo pot, ter imajo za velik greh, če bi kdo na tej božji poti koga v kupčiji ogoljufal. Glasoviti sejm je v Lipsiji na Saksonskem na sv. Mihela dan, in na veliki teden, posebno za kožuhovino. Na sejmovih v Lipsiji so zastopani gotovo vsi evropejski narodi. Veliki sejmi so v Kiahti, kjer Rusi in Kitajci svojo robo izmenjavajo, iz Kiahte pride tako znani ruski čaj ali té. Največi sejm za volno je v Vratislavi, za sukno v Avgsburgu. Znameniti sejmovi so tudi v Pešti, Debrecinu in v Zagrebu na sv. Štefana-kralja dan 20. avgusta, kterega tudi veliko Slovencev obiskuje. Sicer so pa danes sejmi veliko svoje važnosti zgubili, ker že vsaka vas svojega prodajalca ima.

II. Cena.

Vsa skrivnost kupčije leži v tem, da vé prodajalec svojo robo drago prodajati, kupec pa ceno kupiti. K temu pripomore, to je že res, nekaj sreča, največ pa razum in pamet. Prodajalec mora vedeti, kje in kdaj se njegova roba najdražje prodati more; — kupec pa mora vedeti, kje in kdaj se ena ali druga roba najceneje kupi. Tisti, ki z drvami kupčuje, jih bo po leti, kedar so najbolj po ceni, nakupil; po zimi pa, kedar so naj skupljeje, prodajal.

Vsak, kdor ima blago na prodaj, bi ga rad čem dražje tem rajše prodal; — kdor pa blago kupuje, ta bi ga rad čem ceneje tem rajše kupil. Prodajalci in kupci se v tem nadtecavajo, in to nadtekanje, to poganjanje imenuje se v kupčiji konkurencija. Med prodajalci in kupci je veden boj. Tista stvar, za ktero se vojskujejo in trgajo, je cena. Prodajalec bi rad od kupca kolikor mogoče visoko ceno dobil, kupec pa narobe od prodajalca kolikor mogoče nizko ceno. Kedar je mnogo prodajalcev pa malo kupca, tačas gre cena nazaj, kajti vsak prodajalec bi rad svojo robo prodal, ker pa malokteri po njej poprašuje, je prisiljen ceno niže postaviti, ter tako z nizko ceno kupca k sebi privabiti. V takih letih, v kterih je pšenica dobro obrodila, bo mnogo kmetov ž njo na trg prišlo, in cena bo šla dole. — Kedar je pa malo prodajalcev pa mnogo kupca, tačas cena skače. Vsak kupec bi rad robo kupil, prodajalci to precej zapazijo, in prece tudi ceno nategnejo in vzdignejo.

Za prodajalca je dobro, če ga kupec išče; — za kupca je pa dobro, če mu prodajalec pride robo ponujat. Roba je dober kup, če se ponuja; — draga pa je, če se po njej poprašuje. Najbolje za obe strani, za prodajalce kakor za kupce je, če se ravno toliko robe ponuja, kolikor se je išče. Če je tako razmerje, se ne bo nobenemu krivo storilo, ne prodajalcem, pa tudi ne kupcem.

Blago je drago, če so delalci, ki ga izdeljujejo, dragi. Delalci so pa ta čas dragi, kedar je živež drag.

Če se pa mnogo delalcev za delo ponudi, če je živež dober kup, potem je tudi roba ceneja.

Kedar je malo denarja méd ljudmi, je vsaka roba ceneja; — kedar je pa denarja v izobilji, tačas se kupec ne poganja toliko zavolj cene, in roba je drajša.

Cena tudi poskoči, kedar se mora roba od daleč dovaževati, ter je vožni strošek velik. Za tega delj so dobre ceste, železnice, reke in morja, po kterih se blago dovaževati more, velike koristi, ker se po njih vozni stroški zmanjšajo, in roba lahko od daljnih krajev privaževa. Previdne vlade, spoznavši to, so od nekdaj za to skrbele, da se ceste zboljšajo in kolikor več železnic naredi.

Blago je ceneje, če ga vsakter brez zadržka izdelovati sme; draže je pa, če imajo samo nekoliki predpravico, da ga smejo izdelovati; kajti ti se lahko med seboj dogovorijo, in potem na svoje blago tisto ceno vdarijo, ktero hočejo. Danes so take postave, da se sme vsaki in slednji tiste obrtnije poprijeti, ktere se hoče; samo nekoliko obrtnij je izvzetih, zlasti takih, nad kterimi si je država nadziranje pridržala. Tega pa še ni dolgo, kar te obrtnijske svobode ni bilo. Poprej je moral vsakter pri oblastniji prositi, ali sme v tem ali onem kraji to ali ono obrtnijo začeti.

Če blago v ceni poskoči, to ni zmerom slabo znamenje, časih to pričuje, da je dosti denarja med ljudmi.

Časih kak prekupec, ali kakor se reče, kak špekulant, po celi deželi kakšno robo spokupi, tako, da jo nazadnje razen njega le malo kdo drugi še ima. Če je to dosegel, potem more on na spokupljeno robo tisto ceno vdariti, ktero hoče. Za tako spokupljenje je, to se ve da, veliko denarja treba. Z majhnim kapitalom se kaj tacega ne more izpeljati. Ker špekulant sam ne more po celej deželi robo spokupiti, najme se zato svoje spokupce. Roba more se v kratkem času spokupiti, da lastniki robe to ne zvedó, kajti če bi zvedeli, da hoče kdo njih robo spokupiti, bi precej ceno za svojo robo vzdignili, in spokupljenje ne bi več toliko dobička obečalo, kakor sicer. Špekulant zato svojim po vsej deželi raztrešenim prekup-

cem naroči, da na isti dan zaznamovano robo vsak v svojem okraji spokupijo. Za tako spokupljenje navadno nihče ne ve, razen špekulanta, njegovi poedini prekupci ne vedó drug za druzega. Skrivno spokupljenje kakšne robe je tudi vzrok, da se časih prav nenadoma cena za dotično robo naenkrat vzdigne. Spokup dá velik dobiček, če se srečno izpelje. Na drugi strani pa ravno tako neizmerna zguba žuga, če spokupljena roba vendar v ceni pade. Špekulant mora saj na pol za gotovo vedeti, da bo tista roba, ki jo namerava spokupiti, v ceni poskočila. Pred vsako vojsko, med drugo robo, posebno usnje (leder) rado v ceni poskoči, kajti armade mnogo usnja potrebujejo. Če je špekulant na kakšen takšen način zvedel, ali sam nekako izduhtal, da vojska žuga, piše nagło svojim prekupcem, da kolikor je mogoče več usnja spokupijo. Vojska se res začne, in on spokupljeno usnje lahko in drago proda. Če se je pa stvar drugače preobrnila, če mir ostane, potem je pa za špekulanta velika zguba. Če na spokupljeno usnje visoko ceno vdari, bodo v kratkem usnjarji iz tistih krajev, v kterih usnje ni spokupljeno bilo, s svojim blagom privreli, posebno danes, ko so že na vse strani železnice razpeljane, in ko se po daljnopisu (telegrafu) cena za vsako robo lahko precej zvé, in tako bi ptuji usnjarji s svojim pripeljanim blagom na špekulantovo ceno tiskali.

O tržnih dneh, o kterih se večidel živežna roba prodaja, je navada, da najpoprej domači kupujejo, in še le potem, ko so se ti z živežem preskrbeli, smejo ptuji kupci pristopiti. To je zato vpeljano, da se spokupljenju v okom pride. Sicer je pa zeló težko spokupljenje braniti, ker prekupec lahko sto potov najde, po kterih vkljub vsim zaveram vendar svojo nakano izpelje.

Spokupljenje ima pa vendar to dobro na sebi, da špekulant robo le tam spokupljuje, kjer je ceneja, ter jo tje vozi, kjer je draga. S tim se dragota v nekoliko kroti. Sicer pa danes, ko se po železnicah roba lahko, naglo in za nizko vožnino prevažuje, na nobenem kraji ne more čez mero visoka, pa tudi ne čez mero nizka cena dalj-časa se zdržati. Če bi n. pr. v Ljubljani pšenice naenkrat tako

zmanjkalo, da bi mernik na 10 goldinarjev skočil, ta čez mero visoka pšenična cena še pet dni ne bi držala.

Ta cena bi se naglo po telegrafu na Štajarskem in na Hrvaškem po železnici zvedla, kjer se mernik pšenice po 5 goldinarjev dobiti more, v dveh treh dneh bi prišlo po železnici iz Štajarskega in Hrvaškega na tisoče mernikov pšenice v Ljubljano, kjer bi cena naglo od 10 goldinarjev na 6 goldinarjev padla.

Visoka cena, to še ni dragota. Dragota je tačas; kedar cena najpotrebnejših stvari, posebno živeža, tako visoko skoči, da je dvakrat tolika, kolikor je njeno pridelovanje stalo. Če pridelovanje enega mernika pšenice velja n. pr. 3 goldinarje, cena za mernik pšenice pa stoji na 6 goldinarjev, potem se reče, da je pšenica draga. Dragina odvisi posebno od žitne cene, kajti če žito, ki je najprvi in najizdatnejši človeški živež, v ceni poskoči, potem poskočijo za njim tudi vse druge živežne stvari v ceni. Dragino delajo časih tudi spokupci, posebno če živežne stvari: žito in živino spokupljevajo, in potem prav po oderuško in po nekristjansko spet, se ve da, prav drago prodajajo. Sicer pa previsoke cene spokupci tudi ne morejo na spokupljeni živež vdariti, ker bi previsoka cena živež od drugod, tudi od daljših krajev, v deželo privabila; potem bi predkupci lahko škodo trpeli, ker bi od drugod pripeljani živež ceno spet nazaj vrgel. Predolgo predkupec pa tudi spokupljenega živeža nazaj držati ne more, in zato ne, ker bi se mu živež po dolgem ležanju tudi spriditi mogel, in nazadnje za nobeno rabo več ne bil.

Kedar je cena za živež tako visoko skočila, da navadni zaslužek, ki ga n. pr. en dninar na dan zasluži, ne zadosti več, da bi si dninar mogel za-nj vsakdanji potrebni živež kupiti; — al pa, če živeža tako zmanjka, da ga še za drag denar dobiti ni mogoče, potem postane iz dragine lakota, ktere nas sam Bog obvari!

Najnavadneji vzroki dragote in lakote so slabe letine. Dragino in lakoto delajo tudi vojske, in pa, če se tista pota zaprejo, po kterih je navadno živež v deželo prihajal. Z dragino pride siromaštvo, s siromaštvom po-

mankanje zaslužka, in nazadnje telesni propad in duševna skvarjenost eno za drugim v deželo. Vsaka država skrbi tedaj za to, da svoje državljane dragine in lakote brani, če le količkaj da. Najglavneji pomoček proti dragini in lakoti je: zboljšati poljedelstvo, ki posebno v tem obstoji, da kmet na istem zemljišču po umnem gospodarstvu več pridela, nego je dosehmal pridelal. Na dalje veliko pomaga proti dragini in lakoti svobodna kupčija. Marsikteri si bo mislil: glej zdaj ima žito visoko ceno, zdaj bi se dal dobiček narediti, kaj velja, pa poidem v tiste kraje, kjer imajo živeža v izobilji, tam ga lahko prav cenó spokupim, sem ga pripeljem in tukaj drago prodam, in tako gotovi dobiček naredim. Tega ne bo samo eden storil, to jih bo več storilo, kajti izgled na denaren dobiček je zapeljiva stvar. Tako se bo v kratkem dosti živeža od vseh strani v deželo pripeljalo, in dragote in lakote ne bo se več bati.

Kedar so slabe letine, in se lahko previdi, da bo domači pridelek komaj za domače potrebe zadostil, takrat se navadno tudi izvaževanje živeža iz dežele prepove. V nekterih krajih imajo občine ali soseske posnemanja vredno naredbo, da v dobrih letinah cele shrambe z žitom napolnijo, ki se potem, kedar slabe letine pridejo, med sosesčane razdelé, da jim ljubega kruhka ne zmanjka. Take občinske žitne shrambe (magazine) imajo posebno v vojniškej krajini na Hrvaškem.

Ob časih velike dragote in lakote države tudi velika podvzetja podvzemajo, da tako siromašnim in stradajočim prebivalcem delo in zaslužek dadó.

Limito imenujemo tisto ceno, ki je za trdo vstanovljena, izpod ktere se roba ne sme prodajati.

III. Žitna kupčija.

Kruh je človeku najpotrebneji živež. Človek more brez mesa in brez vina živeti, brez kruha in vode pa ne. Žitna kupčija je za tega-delj od nekdaj najglavneja kupčija bila, in to bo tudi za vso prihodnost ostala. Če tudi vsa druga kupčija peša, kupčija z žitom nikoli ne

stoji. — Žito pridelujejo poljedelci, kmeti, in ker kmečki stan vse druge stanove s kruhom preskrbi in redi, zato je kmečki stan v tem pogledu prvi stan v vsakej državi. Kmet proda od pridelanega žita toliko, kolikor mu ga za domače gospodarstvo ni potreba. Kmet proda svoje žito ali žitnim prekupcem, ali pa neposredno tistim, ki ga sami ne pridelujejo, ker se od drugega rokodelstva živé n. pr. mlinarjem, pekom, pivarjem in drugim.

Nektere dežele so take, da zavolj neugodnega podnebja, zavolj nerodovitnih goratih tal ne pridelajo toliko žita, kolikor ga prebivalci vsak dan potrebujejo; časih tudi po slabih letinah v žitnih deželah kruha primanjkuje. V takih okolnostih je treba, žito v tistih deželah kupiti, ki so ga v izobilji prirodile, in sicer toliko, da ga same potrositi ne morejo.

Žitna kupčija je zeló imenitna kupčija, pa res tudi nikjer žitnih kupcev ne manjka. Žitnemu trgovcu mora, kakor sicer vsakemu drugemu, pred vsem na tem ležeče biti, da je žito dober kup; kajti, če je žito dober kup, ga more veliko nakupiti, pa ga tudi laglje proda, nego če je drago. Če je žito, in potem tudi kruh, dober kup, bodo siromaki več kruha jedli, nego če sta žito in kruh draga. Če je žito drago, ga žitni kupec tudi ne more toliko nakupiti, kakor sicer; eno zato ne, ker z denarjem ne doseže, drugo pa zato ne, ker drago žito ne more tako lahko prodati, kakor če bi žito ceneje bilo. Za žitne kupce je dobra žitna letina zmerom bolja, nego slaba. Ob dobrih letinah je dobra žitna kupčija, ob slabih slaba; in taka je tudi pri vseh drugih poljskih pridelkih. Žitni kupec le tačas želí, da bi žitna cena poskočila, kedar je on žito po nizkej ceni že nakupil.

Sploh se misli, da žitni prekupci dragoto delajo, češ da oni vse žito spokupijo in potem na žito ceno vdarijo kakoršno hočejo. To pa ni res. — Če bodo žitni kupci bližnjih dežel zvedeli — in v kupčiji se danes vse naglo zvé — da je kje v kakšnem mestu žitna cena visoka, bodo takoj obilno žita na trg pripeljali, tako bodo ceno spet nazaj potisnili. Slovenski pregovor pravi: Drage robe se nikjer ne manjka. Sicer je pa vsak žitni kupec v vednej

nevarnosti, da ne bi tudi zgube naredil. V žito mu more mol priti, ter ga v kratkem tako izlušiti, da nazadnje nič druzega ne ostane nego prazne pleve. Tudi denar mu utegne v neprodanem žitu dolgo mrtev ležati.

Za žitno kupčijo, če se hoče, da mnogo dobička da, je treba veliko denarja. Žito je takšna roba, da se ne more koj tačas z dobičkom prodati, kedar se kupi. Če se je kupilo ob času žetve, kedar je najceneje, mora se s prodajo vsaj do zmedletja čakati, ker tačas navadno najviše v ceni stoji; to je pa celega pol leta, in toliko časa tudi denar mrtev v žitu leži.

Največ z žitom kupčujejo na Angležkem v Londonu; kajti tje žito iz cele naše zemlje skupaj vozijo.

Žitna kupčija se je oživela in razširila posebno od tistega časa, od kar so se železnice delati začele, kajti po železnicah se žito lahko in hitro od enega do drugega mesta prevaža. Dokler ni bilo železnic, bila je vožnja gotovo desetkrat dražja, kakor je danes po železnicah, in to je tudi žito podražilo.

Danes, ko je obrtnija velika, ko so se povsod fabrike vzdignile, in je po njih mnogo več delalcev kakor jih je nekdaj bilo, treba je tudi veliko več kruha, nego ga je nekdaj treba bilo; in vendar se je v prejšnjih časih več ovsenega kruha jedlo kakor danes. Da! delalcem je že celo ržen kruh preslab, in le pšeničnega še obrajtajo. Da je to mogoče, to je naredila žitna kupčija. Razen tega se danes veliko več žita v pivarijah in žganjarijah potrosi, kakor se ga je nekdaj potrosilo, in vendar ga še ne zmanjkuje. Zakaj ne? Zato ne, ker žito iz daljnjih krajev v deželo pride. Žitnej kupčiji imamo se zahvaliti, da se žito tje vozi, kjer ga ni zadosti, in tako mnogo pokrajin lakote obrani, ki bi sicer za gotovo nastala.

Največ žita v Evropi prirodé slovanske dežele: Rusija, Poljsko, Banat, Hrvaška in Slavonija. Resnično se mora reči, da so Slovanske dežele žitnice za zapadno Evropo. Če ne bi se iz slovanskih dežel žito vozilo, pol Evrope bi kruha stradalo.

IV. Voznina ali fróht. (fracht)

Ena najglavnejih stvari pri kupčiji je prevaževanje robe in blaga. Kupec prevaža blago iz tistih krajev, kjer ga je v izobilji, pa ga pelje v tiste kraje, kjer ga ni, in kjer se po njem poprašuje. Kupec svoje blago ali sam prevaža, ali pa prevaževanje drugim prepusti. Voznik, ki je prevaževanje blaga prevzel, je za blago tako dolgo odgovoren, dokler je v njegovih rokah. V kupčiji so taki ljudje, ki se samo s tem pečajo, da kupcem blago iz enega kraja v drugi prevaževajo; ti ljudje, ki tudi samo od tega živijo, imenujejo se špeditérji, ali po slovenski odpravniki, ker za to skrbé, da se blago od mesta do mesta odpravlja. — Odpravnik malokdaj blago sam prevaževa, on za-se najme voznika (furmana). Z voznikom se pogodi za voznino ali fróht. Ko sta se enkrat pogodila, naredí se čez tisto robo, ki jo je voznik naložil, vozninsko pismo (fróhtbrief). V vozninskem pismu mora biti natanko vse povedano, kako sta se voznik in špeditér med seboj pogodila. V vozninskem pismu mora zapisano biti: 1. kakšna je roba in koliko je je, kar se pové ali po številu robe, če se šteti da, al pa po težini, če se šteti ne da, včasih pa tudi po obojem: po številu in po težini, če je to mogoče. Tudi tista znamenja (črke ali številke), ki se na bale, zbitke, sode, ali druge zamotke, v kterih je roba shranjena, zato naredé, da se zmoti med posameznimi balami v okom pride, da ne bi n. pr. v krivične roke prišlo, tudi ta znamenja se morajo v vozninskem pismu jasno in razločno zaznamovati; — 2. mora v vozninskem pismu zapisano biti ime voznika in od kodi je doma; — 3. ime onega, ki robo neposredno pošilja, ali odpravnikovo, ali pa lastnika robe; — 4. ime tistega, kteremu ima voznik robo izročiti; — 5. mesto, kamor ima robo postaviti; — 6. obrok ali čas, ob kterem ima robo dostaviti; — in 7. pogojena voznina z dodatkom, ali je voznik na njen račun že kaj naprej prejel, in koliko ga še gre.

Voznik je, kakor smo že povedali, za blago odgovoren, dokler je v njegovih rokah, ter mora, če je roba

med tem kako škodo trpela, to škodo, kolikor se proceni, poravnati; razen, če more dokazati in spričati, da je na cesti kaka vremenska nezgoda, kaka nevihta nad-nj prišla, kterej ni mogel vbežati, in da je po tej dogodbi roba škodo trpela. Tudi za tisto škodo voznik ni odgovoren, ki jo je roba zavolj tega trpela, ker ni bila dobro zavita in shranjena. — Za dragocenosti, za denar in vrednostne papirje, ki so med robo, prevzame voznik samo tačas odgovornost, če mu je bilo naročito povedano, da se te reči med naloženo robo nahajajo. Voznik je nadalje tudi za to odgovoren, da robo ob pogojenem obróku na zaznamovano mesto postavi. Če bi po njegovej zamudi škoda nastala, če bi postavimo, voznik robo še le tačas oddal, ko je semenj, za kterega je bila namenjena, že minul, je on za to škodo odgovoren, razen, če dokaže, da so take vremenske okolnosti vmes prišle, ki so ga tako zadržavale, da nikakor ni mogel robo ob pravem času na mesto postaviti. Če je n. pr. povodenj mostove odnesla, ne more voznik za zamudo odgovoren biti. — Voznik odgovarja tudi za svoje hlapce, kterim je izročil vožnjo. Nasprotno ima voznik pa tudi neke pravice. Tako ima on pravico, robo, dokler je še v njegovih rokah, zarubiti, če bi se na primer prejemnik robe branil in obotavljal, zasluženo voznino izplačati.

Vse to, kar smo tukaj za prevaževanje robe na vozéh povedali, velja tudi za prevaževanje robe po rekah, po jezerih, po morju in tudi po železnicah. Kar se železnic tiče, moramo še to opomniti, da so one obvezane vsako robo, naj si že bo kakoršna koli, za prevaževanje sprejeti, samo da je roba dobro zavita in pa taka, da se v železniške vozove nakladati da. Železnica ne sme nikogar, kdor hoče svojo robo po železnici odpraviti, zavrniti, češ da njegove robe neče za prevaževanje sprejeti.

Pri prevaževanji robe po morji vzame se ali cela ladija, ali pa kak posebno opredeljen in odmerjen prostor na ladji al barki tako rekoč v najem. Na ladiji gre navadno bolj za prostor, ki ga roba zaleže, kakor za težino robe. Pri prevaževanji robe po suhem se voznina navadno od težine robe računi, pri prevaževanji robe

po vodi računi se voznina navadno od tistega prostora, kterega zaleže, posebno pa take vrsti roba, ki je nespretna (encombrement) za nakladanje, ki se ne da lepo skup zložiti, in navadno velik prostor zahteva.

Na ladijo utegne morska burja udariti, takrat so mornarji prisiljeni en del robe v morje pometati, da s tem ladijo zlajšajo, in tako sebe, ladijo in ostalo robo potopa rešijo; kajti težja je ladija, veča je nevarnost zanjo, da ne bi je burja preveč na stran nagnila, in tako potopila. Do težke ladije ima burja večo moč kakor do zlajšane. Tako metanje robe iz ladije v morje imenuje se po kupčijski „havarija“. Škode pa ne trpí samo tisti, čegar roba je v morje pometana, ampak škoda se razdelí med vse tiste, kterih roba se je skoz to rešila, pa tudi lastnik ladije mora en del škode na sebe vzeti.

V Afriki in Aziji so velike puščave. Puščava Sahara v Afriki je skor trikrat tolika, kakor celo naše cesarstvo. Tudi skoz te pustinje je kupčija pote našla, po kterih se roba sicer ne prevažuje po cestah, kajti teh tam ni kakor so pri nas, pač pa na tovorih nosi. Za tovorenje ali prenašanje robe služi velblod ali kamela. Velblod ima tako lastnost, da se more za četirnajst dni vode napiti in zavolj te lastnosti je nalašč stvarjen, da skoz pustinje na svojem hrbtu robo nosi; kajti v puščavi, kjer se mora po več dni potovati, preden se do kakega studenca pride, bi vsaka druga žival, konj, vol ali osel žeje poginiti morala. Velblod je za Afrikanske pustinje ravno to, kakor so barke za morje.

Trgovci razločujejo dvojno težino. Prva je tako zvana surova al sporko težina, t. j. tista, ki jo tehta roba z zamotkom vred, v kterem je shranjena, n. pr. vino s sodom vred, žito z vrečami ali žakljami vred itd. Druga težina je čista ali netto-težina t. j. težina robe brez zamotka. To pa, kar zamotek sam na sebi tehta, se zove po kupčijski tara, zamotek sam pa ambalaža. Tista težina pa, za ktero se je roba po izsušenji zlajšala, ki je tedaj v zgubo šla, imenuje se kalo. Vsuši se s časom marsiktera roba n. pr. sir, poper, suho sadje, seno, in enake stvari.

V. Carina ali col.

Roba, ki gre črez deželno mejo ali v deželo noter, ali iz dežele ven, ali skoz deželo, mora na meji carino ali col plačati. Če gre roba iz dežele ven, tedaj se od nje navadno le prav malo, časih celo nič izvoznine ne plača; kajti izvaževanje robe podpira in pospešuje vsaka država, ker pride namesto robe denar v deželo. Za izvaževanje nekih izdelkov dežela celo nagrade ali darila plačuje tistim, ki se morejo izpričati, da so po kupčiji toliko in toliko zadevne robe čez deželno mejo na ptuje skupčevali. — Če se pa roba črez mejo v deželo vpelje, takrat je vvoznina že veča. Neko blago plačuje večo, neko zopet manjšo vvozno carino. — Dežele za vvaževanje robe zato časih precej veliko vvoznino tirjajo, da bi se s tim vvaževanje zmanjšalo ali zabranilo in tako ne preveč denarja za vpeljano robo iz dežele išlo, deloma pa tudi zato, da ptuja roba ne bi preveč domače v ceni stiskala. Če bi n. pr. deželna meja za svilene tkanine iz Laškega in Francoskega, kjer imajo mnogo svile, odprta bila, napravila bi laška in francoska svilna roba domačim svilorejcem in domačim sviloprednicam veliko škodo, kajti laška in francoska svila bila bi tako po ceni, da se domači svileni izdelki ne bi mogli ž njo poganjati; kajti vsakter bi raje kupil laško in francosko cenejo svilno robo, nego domačo dražjo. To bi naredilo, da bi za svilno robo mnogo denarja šlo na Laško in na Francosko, domače svilorejstvo in sviloprejstvo bi pa čem dalje bolj propadalo. Da se tedaj laškej in francoskej svilnej robi cena vzdigne, mora se pri vvaževanji na meji precej velika vvoznina plačati. — Tudi za tisto robo se col plačuje, ki samo skoz deželo gre, in sicer zato, ker se taka roba prevaža skoz deželo po domačih cestah in hrani po domačih magazinih, v kterih začasno leži. Ta prevoznina (transit) je navadno prav mala.

Najsrečneje in najbogateje so dežele, ktere svoje surove pridelke same doma izdelujejo, in potem izdelke v ptuje dežele po kupčiji izvaževajo. Narobe pa slabo gospodarijo tiste dežele, iz kterih gredó surovi pridelki

iz dežele ven, pa se potem kot izdelki spet v deželo vračajo. Če se n. pr. surove kože iz dežele izvažajo, potem pa kot izdelano usnje spet nazaj kupujejo, to je za deželo zguba; zato pa tudi dežele s takošno kupčijo prej al slej osiromašijo, in v narodnem gospodarstvu vedno bolj na kant pridejo.

Na neke vrsti robe je tako visoka vvoznina postavljena, da se je že od nekdaj taka roba po skrivnem čez mejo vozila in nosila, samo da ne bi se od nje visoka vvoznina plačati morala. Tako skrivno vvaževanje robe čez deželno mejo imenujejo konterband. Dasi-ravno je konterband strogo prepovedan, in postavno na njega velika kazen postavljena, vendar se tudi danes še povsod tam najde, kjer so deželne meje svobodnemu vvaževanju robe zaprte, ali pa kjer je visoka vvoznina na vvaževanje postavljena. Konterband da velik dobiček; ta je tem veči, čem veči je vvoznina, ki bi jo morala dotična konterbandirana roba na meji plačati. Po tihotapcih ne trpé samo deželni dohodki škode, ampak tudi domača obrtnija, zlasti pa tisti pošteni trgovci, ki so od svoje robe vvoznino plačali, pa je, se vé da, ne morejo po tistej ceni prodajati, po kterej jo oni prodajajo, ki so jo čez mejo konterbandirali, in niso od nje nič plačali. Tihotapci živé v vednem strahu, da ne bi bili zasačeni, ter jim ne samo vsa roba vzeta, ampak tudi oni sami v težko kazen potegnjeni. Konterbandaši živé za tega-delj v vednem boji proti deželnim postavam in tistim oblastnijam, ki imajo nad tem čuti, da se skrivši nobena roba v deželo ne smuka. So pa res tudi tihotapci sami malopridni ljudje. Deželi delajo s tim velike stroške, vsaj je ona prisiljena ob meji straže proti njim postavljati, ki mnogo stanejo. Najbolji pripomoček proti konterbandu je ta, da se vvoznina kolikor mogoče zniža, kajti pri malej vvoznini se konterband ne bo več splačal, in nazadnje sam od sebe nehal.

Kupčija čez deželno mejo je trojna. Prva je, če gre roba iz dežele čez mejo na ptuje, ta se imenuje izvožna kupčija; — druga je, če pride roba iz ptujega čez mejo v deželo, ta se imenuje vvožna kupčija;

— tretja je pa, če pride roba na eni strani črez mejo v deželo noter, potem pa na drugej strani spet iz dežele ven stopi, ta se imenuje prevozna kupčija (transito). Od te zadnje ima dežela samo toliko koristi, kar da domačim odpravnikom in voznikom zaslužek.

Državniki so v poprejšnjih časih mislili, da blagostanje in bogastvo dežele posebno po tem raste, ako se surovi pridelki doma izdelujejo, in še-le potem kot izdelano blago po kupčiji iz dežele speljavajo, ker na mesto njih pride denar v deželo. Da se to doseže, prepovedalo se je izvaževanje surovih domačih plodov, ali vsaj po visokej izvoznini kolikor mogoče zabranilo. Pri tem pa državniki na to niso pomislili, da so po tej naredbi vsim tistim, ki surove plodove pridelujejo, in to so kmetje, veliko škodo naredili, ker so ti svoje pridelke težko in le po nizkej ceni prodajati mogli. Kdor je korist imel, to so bili fabrikanti, ki so surove pridelke za svoje fabrike prav ceno kupiti mogli. — Če bi se n. pr. prepovedalo klalno pitano živino črez Trst izvaževati, tako bi kmetje na Kranjskem, Štajarskem, Koroškem in Primorskem, ki klalno živino redé, veliko škodo imeli, ker laških kupcev na naše živinske sejme ne bi bilo, ter bi vsled tega pitana živina naglo v ceni padla. Nasproti bi pa domači usnjarji na dobičku bili, ker bi surove kože, iz kterih usnje izdelujejo, ceneje kupiti mogli.

Prepoved, da se n. pr. živež ne sme iz dežele voziti, je samo tačas za deželo koristna, kedar je slaba letina bila, in se je bati, da ne bi zavolj pomanjkanja živeža dragota, če ne zeló lakota nastala.

VI. Kupčijska firma.

Blago in robo kupovati in prodajati sme vsakter; tega ne prepoveduje nobena postava. Kdor pa hoče pravi trgovec biti, t. j. kdor hoče z robo za stalno kupčevati, ter o kupčiji živeti, ta se mora dati pri kupčijskej sodniji in pri kupčijskej zbornici (komori) kot trgovec v kupčijsko knjigo vpisati ali kakor se reče protokolirati, ter

mora od čistega letnega dohodka svoje kupčije davek plačati. Pri vpisovanji v kupčijske bukve mora povedati tisto ime, ki ga misli svojej kupčiji dati, kajti vsaka kupčija mora svoje posebno ime imeti. Navadno zaznamuje trgovec svojo kupčijo s svojim lastnim imenom n. pr. „kupčija z lesom Jurija Hrastnika“. To kupčijino ime imenujemo firma, ali po slovenski tvrdka. Pod to firmo trgovec kupčuje, in s to firmo tudi svoja kupčijska pisma podpisuje. Če je več trgovcev v eno kupčijo združenih, ne vzamejo se imena vseh družbenikov v firmo, ampak zadostno je ime samo enega družbenika, kteremu imenu se pristavi: „in družba“ (et comp.). Če ta družbenik, čegar ime je v firmi, pozneje iz družbe izstopi, sme družba njegovo ime samo pod tem v svojej firmi pridržati, če izstopivši družbenik izrečno v to privoli, sicer pa mora potem družba svojej kupčiji drugo ime dati. — Zavarovalna društva pa ne smejo osebnih imen v svoje firme postavljati. Taka firma, v kterej je ime trgovca zadržano, živi samo tako dolgo, dokler trgovec živi; po njegovej smrti vgasne tudi njegova firma. Ker se pa v kupčiji stare firme bolj čislajo in več kredita imajo kakor mlade, zato se kupčijam tudi take firme dajejo, v kterih ni trgovčevo ime zadržano, tako da, čeravno trgovec umrje, firma njegove kupčije vendar še naprej živi. V kupčijskem svetu najdemo firme, ki so že sto in sto let stare. Stara firma je že sama na sebi neki kapital. Stare, zavolj svojega poštenja sloveče kupčijske firme so se že za tisoče in tisoče goldinarjev prodajale. Če se firma proda, mora se ž njo tudi zadevna kupčija prodati, drugače kupljena firma tudi nobene koristi ne bi dala.

V istem mestu ne smete dve enaki firmi biti. Če bi pa vendar v istem mestu slučajno dva trgovca isti firmi imela, mora se, da se zmotam v okom pride, firmi še kak poseben priimek dodati. Če bi bila n. pr. v Ljubljani dva Jurja Hrastnika, ki bi obadva z lesom kupčevala, moral bi eden svojej firmi dodati pridevek: „stareji“; drugi pa, če hoče: „mlajši“.

Če se firma spremeni, ali še celó prestane, mora se to kupčijskej sodniji vselej na znanje dati. — Kdor od

tega škodo ima, da se je njegova firma od koga drugega v ta namen zlorabila, da si je dotični ž njeno pomočjo kredit odprl, ta ima pravico za to zlórabo svoje firme odškodnino tirjati, ktero kupčijska sodnija odmeri.

Kdor po hišah robo na prodaj ponuja, temu ni treba firme. Pohišna kupčija ali havziranje je namreč tista kupčija, pri kterej se roba od mesta do mesta, od vasi do vasi, od hiše do hiše nosi in na prodaj ponuja. Vsak, kdor hoče po hišah kupčevati, mora imeti oblastno dovoljenje za to. Pri nas imajo Kočevarji in Brici, na Hrvaškem pa Gerovci, zavolj tega, ker v zeló nerodovitnih krajih stanujejo, pravico, da smejo po hišah s sadjem in z drugo drobno kramo kupčevati. Strogo prepovedano je pa, po hišah z zdravili, in z zlatnino in srebrnino kupčevati, in sicer zato, da se prosti ljudje ogoljufanja obranijo.

VII. Kupčijska družba ali kumpanija.

Če se več trgovcev s tem namenom v eno družbo ali kumpanijo združi in zedini, da vkup kupčujejo, ter da združeni laglje in prej kak poseben kupčijsk cilj in konec dosežejo, imenujemo to združenje kupčijsko družbo. Udje kupčijske družbe naredé med seboj pred vsem drugim poseben ugovor ali pogodbo. Ta pogodba vstanovljuje, kako se ima kupčija vravnati, in v kakem razmerji družbeniki drug nasproti drugemu stojé. Kupčijske družbe osnujejo se večidel v ta namen, da vsi skupaj veči dobiček naredé, nego bi ga naredili, če bi vsak za sebe isto kupčijo imel. Samo po sebi se razume, da mora vsak družbenik nekaj v družbo vložiti. Po tem, kolikor je vložil, računi se tudi njegov dobiček, ki mu gre, ali pa zguba, ki jo ima, če je kupčijsko podvzetje spodletelo. Kdor je več v kumpaniji vložil, ta več dobička potegne, narobe pa tudi več zgube trpí memo onega, ki je manje vložil. Vložnina vseh družbenikov skupaj vzeta, naredí vkupni kupčijski kapital ali glavnico, s ktero se kupčuje.

Dan danes je kupčija tako razširjena, da en sam

trgovec, pa če še toliko premore, z vsem svojim premoženjem ne more svoje kupčije tako daleč raztegniti, kakor bi se sicer raztegniti dala. Ker so trgovci to spoznali, začeli so se v družbe zvezavati, in svoje denarne moči zedinjevati. Kar eden sam ne zamore, to zamore kot ud veče družbe. V enej vasi je n. pr. deset takih gospodarjev, ki ima vsak 500 goldinarjev gotovega denarja v skrinji. Vsak teh gospodarjev ne more lahko s svojimi 500 goldinarji kako večo kupčijo sam za sebe začeti; če se jih pa vseh deset v eno društvo združi, imajo vkupni kapital 5000 goldinarjev, in s to glavnico se da cela planina kupiti in hrastovi bruni v Trst speljavati, kjer lahko vsak čas kupca najdejo. Še drug primer! Če se vsi črevljarji enega mesta v ta namen združijo, da si skupaj za 1000 goldinarjev usnja kupijo, dobili ga bodo gotovo bolji kup, nego če bi ga vsak črevljar posebe kupil za kakih 50 goldinarjev. — Še en primer! Če se delalci ene fužine v ta namen združijo, da si skupaj živež kupijo, kakor postavimo: moko, maščo, kavo, olje in enake stvari, bodo vse to lahko koj iz prve roke kupili, in vsaj za tisti dobiček bodo na boljem, kterega štacunar išče, če bi pri njem vse te stvari na drobnem kupovali. Danes ko je živež leto na leto dražji, so take vžitninske (konsumo) družbe zeló koristne, pa so res tudi že tu pa tam osnovane.

Vsak družnik je zavezan toliko k družbenim namenom donašati, kolikor družbina pravila vstanovljujejo.

Družba se razveže in razide v sledečih slučajih: 1. če to družbeniki sklenejo; — 2. če en del udov iz družbe stopi, ter so ostali preslabi kumpanijo vzdržati; — 3. če tista kupčija, zavolj ktere se je družba osnovala bila, neha; — ali pa 4. če je kumpanija bankrot naredila. Kedar se vsled enega teh slučajev kupčijska družba razveže, razdelí se vkupno premoženje al pa vkupna zguba med poedine družbenike po razmerji njih deležev.

VIII. Mešetarija.

Časih so med prodajalcem in kupcem take okolnosti in take zadeve, da kupec ne bi rad, da prodajalec vé, da ravno on od njega kupuje. Ker mu je tedaj na tem ležeče, da vsaj tako dolgo skrit ostane, dokler kupčija ni dognana, najme si posredovalca, kteri mesto njega kupčijo do kraja spelje. Takemu posredovalcu pravimo: mešetar. Po večih kupčijskih mestih je dosti mešetarjev, ki samo o mešetariji živé. Mešetarji so po velikih kupčijskih mestih tudi res potrebni. Postavimo: Kranjec iz Gorenjskega pripelje polni voz zeljnih glav v Trst. On poprej še nikoli v Trstu ni bil, in zato tudi ne vé tistih ljudí najti, ki bi njegovo zelje kupili. Kaj mu je storiti? Mešetarja si vzame, ki se mu je bil morebiti tudi že v predmestju ponudil. Mešetarju je Trst skoz in skoz poznan, on dobro vé, kje se morajo zeljnate glave, ali kakšna si bodi druga roba, prodati. Po mešetarju bo naš gorenjec svoje zelje za pol dana prodal, med tem ko bi bil sicer morebiti tri dni na to potratil. Mešetar ga je sicer nekaj koštal, pa vendar mnogo manj, kakor bi bil on brez mešetarja skoz tri dni v Trstu potrosil. — Tudi za službe so po večih mestih mešetarije. Postavimo: fant gre v Ljubljano službo iskat. Ljubljana mu je skoz in skoz nepoznana, kam se hoče revež obrniti? saj ne žive duše v Ljubljani ne pozna. Od hiše do hiše hoditi, pa se v službo ponujati, to ga je sram; in če bi tudi na ta način kako službo dobil, bog vé, če bi bila za-nj! — Najprej bo službo dobil, če gre v mešetarnico za službe. Tukaj bo za mal denar zvedel za vse tiste hiše po Ljubljani, v kterih je kaka služba oddati, in on si more potem izbrati, ktero hoče. — Da! koliko ženitev se je tudi že po mešetariji sklenilo!

V velikih kupčijskih mestih so za posebne vrsti rob posebni mešetarji. En mešetar je n. pr. samo za kupčijo s kožami, drugi samo za kupčijo z žitom, tretji samo za kupčijo z vinom itd. Mešetarji (sensali) velikih kupčijskih mest, kakor so n. pr. Trst, Dunaj, Sisek in še več drugih, morajo za to, da smejo mešetariti, dovo-

ljenje od kupčijske oblasti imeti, ter so celó zapriseženi. Vsak javen in zaprisežen mešetar ima dolžnost, vsakemu brez razločka in brez obotavljenja, kdor od njega mešetarsko pomoč išče, v kupčijskih zadevah na roko iti. Kedar je burza odprta, kjer se kupci in prodajalci shajajo, ima zaprisežen mešetar pričujoč biti, da je kupcem in prodajalcem pri roki, če ga potrebujejo. Vsak zaprisežen mešetar mora tudi ravno kakor vsak drug trgovec svoje mešetarske knjige imeti, v ktere vsako po njem posredovano kupčijo zapisuje.

Mešetar mora, to se samo po sebi razume, za njegovo pomoč plačan biti. Mešetar navadno od obéh plačo potegne: od kupca tako dobro kakor od prodajalca. V velikih kupčijskih mestih, kjer gre veliko blaga, in sicer naglo iz ene roke v drugo, kjer eno in isto blago isti dan skoz dvoje, skoz troje rok gre, mešetarenje mnogo nese. Če ima mešetar pri vsakem centu robe le po en krajcar, da! če ima le po pol krajcarja, utegne to čez leto in dan milijone goldinarjev znesti.

IX. Kupčijski opravnik ali agent.

Veliki trgovci imajo kupčijo, ki je časih celo črez več dežel razširjena. Tak veliki trgovec ne more povsod sam biti in sam svoja kupčijska opravila opravljati. On si najeme za to služabnike, ki mesto njega blago kupujejo in prodajajo. Takim od velikih trgovcev najetim ljudem pravimo: kupčijski opravniki ali agenti. Kupčijski opravnik more, če hoče, isti čas več gospodarjem služiti; on more isti čas za več trgovcev kupčijska opravila prevzeti. Za enega trgovca n. pr. prodaja platnene, za druge suknene, za tretjega svilne tkanine, za četrtega more spet maslo spokupovati itd. Za svoj trud ima agent od izneska kupljene ali prodane robe neko stalno berivo ali plačo, ki se provizjon (oskrbnina) imenuje. Več je robe prodal, večji je njegov provizjon. Provizjon računi se navadno po stotinkah. V denarnej kupčiji, pri kupovanji ali prodajanji vrednostnih papirjev, kakor so državna dolžna pisma, menjice, akcije ali enaki, plača

se od stotinke osmi del do polovice, t. j. od vsakih sto goldinarjev 16 do 50 krajcarjev provizjona, pri zavarovanji tretji del stotinke, pri odpravljanji robe (špediciji) računi se provizjon po številu centov, ali pa po komadih robe, časih tudi po vrednosti robe. Kupčijski agent ima svoj provizjon ali v denarji, ali pa tudi v robi sami. Če ima provizjon v robi, mora roba taka biti, da se mu ni treba bati, da bi mu nerazprodana obležala. Fabrikant, ki klinčke (žvepljenke) dela, dá svojim prodajalcem na vsakih sto škatljic po pet po vrhu, in te navržene škatljice so prodajalcev provizjon. Tak provizjon vsak trgovec rad vzame, kajti žvepljenke so taka roba, ki se lehko proda, če ne danes, pa jutri. Provizjon, ki se ne plača v denarji, ampak v robi, imenuje se po kupčijsko navadno r a b a t. Sicer se pa to ne sme prestrogo vzeti, kajti tudi provizjon v denarji se imenuje sem ter tje rabat. V kupčiji iznaša provizjon navadno 2 stotinke t. j. od vsakih skupljenih 100 goldinarjev, dva goldinarja. Sicer se pa moreta trgovec in opravnik gledé provizjona med seboj pogoditi, kakor hočeta.

Nalogo, ki jo agent od trgovca zastran kupovanja ali prodajanja robe dobi, imenujejo k o m i s i j o n. Agent ne sme robe ne dražje plačati, kakor ravno po tistej ceni, ktera mu je bila od trgovca zaznamovana, pa je tudi ne sme ceneje prodajati, kakor mu je bilo naloženo. Če bi robo draže kupoval, ali ceneje prodajal, kakor njegov komisijon glasi, ima trgovec pravico od njega, če je skoz to škodo trpel, odškodnino tirjati.

Kupčijski agent, da-si-ravno v komisijonu kupčuje, vendar zmerom le v svojem imenu kupuje in prodaja, nikoli v imenu tistega trgovca, ki mu je komisijon dal. Časih je trgovcu celo na tem ležeče, da se ne razzvé, da je on tisti, od kterega je agent komisijon dobil.

Kupovanje in prodajanje robe v komisijonu, to je danes v kupčiji nekaj prav navadnega. Mali trgovci so danes veči del le agenti večih trgovcev ali fabrikantov. Mali trgovec nima zmerom toliko gotovega denarja, da bi od velikega trgovca ali fabrikanta blago kupil, ali kakor se pravi, na trd račun vzel, sicer to danes pri marsi-

kteri sorti blaga tudi ni več v navadi. Rad pa vzame od velikega trgovca ali fabrikanta blago v komisijon. Vzemimo en primer iz vsakdanje kupčije! Na Gorenjskem ima trgovec Peregrin fabriko za slamnike. Spomlad pride in on razpošlje svoje slamnike, ki so črez zimo spleteni bili, raznim malim trgovcem po Kranjskem in drugod, da jih črez leto spoprodajajo. Vsi ti trgovci so gledé kupčije s slamniki Peregrinovi agenti, ker so slamnike od njega v komisijon dobili. Na jesen, kedar je čas za kupčijo s slamniki minul, naredé potem ti trgovci s Peregrinom račun. Za razprodane slamnike odšteje trgovec Peregrinu denar, pridržaje si provizijon; nerazprodane slamnike pa Peregrin nazaj vzame, ali jih pa še za drugo leto v trgovčevih rokah pusti.

Če je med lastnikom robe in med njegovim opravitelјem taka pogodba, da lastnik vso robo nazaj vzame, kar je agent ni v komisijonu razprodal, tako se to imenuje, robo na kondicijon (pogoj) dati. Kupčija na kondicijo se more sicer pri vsakej robi vstanoviti; najbolj v navadi je pri knjigah. Neke knjige so gledé svojega zadržaja take, da, če se ob svojem času ne razprodajo, potem vso svojo vrednost zgubé. Koledar n. pr. ki se tisto leto ne proda, za ktero veljá, je po pretečenem tem letu samo še toliko vreden, kolikor njegov papir. Enaka je z mnogimi drugimi knjigami. Bukve tedaj knjigar samo pod tem pogojem (kondicijonom) v razprodajo vzame, da lastnik knjig nerazprodane komade nazaj vzame.

Veliki trgovci imajo svojo kupčijo tako rekoč po celem svetu razširjeno. Veliki trgovec v Trstu nima samo v Trstu svoje kupčije, ampak tudi po drugih velikih kupčijskih mestih n. pr. v Aleksandriji, v Odesi, v Marsiliji, na Dunaji in drugod. V vseh teh mestih ima svoje podružnice, ki se v kupčiji komandite imenujejo. Te poddružnice so od svoje matere v Trstu odvisne, od ktere v kupčijskih zadevah dobivajo napotke, po kterih se imajo ravnati in naloge, ktere imajo izvrševati.

X. Kredit.

Kaj je kredit? — Kredit ni nič drugega kakor zaupanje, da bo tisti, kteremu se kaj na vero da, to ob svojem času tudi pošteno plačal. Kdor nima tega zaupanja, ta nima kredita, in kdor nima kredita, temu ne bo noben trgovec kaj na vero prodal.

Kredit je tako dragocena stvar, da danes brez kredita noben trgovec kupčevati ne more; zato je pa tudi glavna skrb vsakega trgovca, da si svoj kredit ohrani, in kolikor mogoče še bolj vtrdi. Tisti trgovec, ki je pri fabrikantih kredit zgubil, ta je gotovo že blizo bankrota. Kredit se da le tistemu, ki je pošten, in ki tudi toliko premore, da mu je lahko vsaki čas svoje dolžnosti izpolniti. Siromak, ki nič nima in nepoštenjak, ki samo na goljufijo gre, ta dva nimata kredita. Vsak poštenjak pa ima vsaj toliko kredita, kolikor premore. Tisti, ki ima vsega svojega premoženja v vrednosti od 1000 goldinarjev, ne more imeti kredita na 5000 goldinarjev, ker teh tudi kljub vsemu svojemu poštenju in kljub najboljej volji vendar ne bi izplačati mogel.

Kredit v kupčiji pa ne odvisi samo od poštenja in premoženja, ampak tudi še od drugih stvari. Prebivalci takih dežel n. pr., v kterih drži vlada dober red, v kterih je premoženje, pa tudi tirjatev vsakega v postavah zagotovljena, v kterih so sodnije pravične, tako da vsakter, če drugač ne, po sodniji do svoje tirjatve pride; — prebivalci takih dežel imajo zmerom več kredita, kakor prebivalci onih dežel, v kterih vlade nimajo toliko moči, da bi red vzdržavale, v kterih so sodnije slabe in počasne, in sodniki morebiti celó podkupljivi.

Včasih pride dolžnik prav po nedolžnem v take zadrege, da pri vsej dobrej volji in poštenji ne more plačati. Neprevidene nesreče so ga zadele, premoženje je zgubil, — ali je bil pokraden, ali se mu je blago na morji potopilo, ali kako drugače. V takih nesrečah mu ni več mogoče svoj kredit rešiti in svoj dolg poplačati, in tisti, ki so mu bili kaj zaupali, svojo tirjatev zgubé. Vsak tedaj, ki komu kredit da, vzame na sebe tudi nevar-

nost, da pri nepovoljnih razmerah ne bo nikdar do svoje tirjatve prišel; — in ravno zato, ker je s kreditom zmerom nevarnost zgube v zvezi, se kredit ne daje zastonj. Tisti, ki kredit da, hoče nekaj za to imeti, — in tisti, ki hoče kredit imeti, mora ta kredit plačati. Od tod pride, da tisti, ki robo na kredit kupi, jo zmerom draže plačati mora, nego oni, ki jo za gotovi denar kupi.

Kdor sam nima dovolj zaupanja, ta si mora poroka poiskati, ki za njegovo plačilo dober stoji. Ker pa tudi porok dolžnost na sebe vzame, da bo moral on plačati, če dolžnik ne bo mogel, mora dolžnik navadno tudi poroka plačati; razen, se ve da, če kdo zgolj iz prijateljstva proti dolžniku poroštvo prevzame. Če oni, ki kredit da, z enim porokom ni zadovoljen, vzameta se dva poroka, pa tudi še več, če treba.

Tisti, ki je kredit dobil (dolžnik), dá onemu, ki mu je kredit dal (upniku), v dokaz tega pismeno potrjenje, navadno menjico ali bekselj, ki ga tudi poroki podpisati morajo.

Kupčija brez kredita je danes skor nemogoča. Samo ob tržnih dneh, ob sejmih in pri kupčiji na drobno se še z gotovim plačilom kupčuje; kar je pa veče kupčije, pri tej se roba večidel kupi na kredit, in proda na kredit. Dokaz danega kredita je menjica, ki je, kakor bodemo pozneje videli, v kupčiji velike važnosti. Če prodajalec od kupca za prodano blago na mesto gotovega denarja menjico prejme, pokaže s tim, da ima kupec kredit pri njemu; kajti če ne bi imel zaupanja, gotovo mu ne bi bil prodal robe za menjico, ampak samo za gotovo plačo.

Kredit je pri kupčiji koristna stvar. Kupčija na kredit gre hitreje izpod rok. Kupec, ki ima kredit, naj se samo tega varuje, da svojega kredita preveč nategnil ne bo, da ga ne bo črez namero vpotrebil. Marsikterega trgovca je že kredit zapeljal; jemal je, kolikor se je le dalo, blaga na kredit, ter je tako, da še sam ni prav vedel kdaj, v tolike dolgove zabredel, da se nazadnje ni več geniti mògel, in konec vsemu je boben naredil.

Kredit je stvar, ki ima svojo ceno, kakor jo ima kakšno drugo blago. Kredit se ne išče samo, ampak

kredit se tudi ponuja, to se ve, da ne zastonj, ampak za plačo. V velikej kupčiji so se stvorili taki denarni zavodi, ki trgovcem in drugim kredita potrebnim podvzetnikom kredit na prodaj ponujajo. Taki zavodi imenujejo se kreditni zavodi, ter se najdejo v vsakem večem kupčijskem mestu.

Ti zavodi so tako-le postali: Varčni ljudje nosijo svoj denar v hranilnice, v založnice, v banke in enake zavode, ki se s tim pečajo, da take založnine sprejemajo, varno hranijo, in od založene glavnice vestno obresti plačujejo. V hranilnicah, založnicah, bankah, in enakih denarnih zavodih nakupiči se na tak način mnogo denarja. Kaj delajo hranilnice, založnice in banke z denarjem, ki se jim je bil v shrambo dal? Pustiti, da bi pri njih mrtev ležal, to ne kaže; ker morajo od njega obresti plačati, imeli bi po tem le zgubo. Vsi ti zavodi skrbé za to, da se njim v shrambo izročen in pri njih na obresti vložen denar, v koristna povzetja, med drugim tudi v kupčijo prepelje. Hranilnice, založnice in banke plačujejo tistemu, ki jim je svoj denar izročil, n. pr. po 5 goldinarjev od sto, one dobivajo od trgovcev in podvzetnikov, kterim so denar naprej na kredit dale, po 6 goldinarjev od sto. Šesti goldinar, ta je plača za njeni trud, ki so ga imele kot posredovalnice med tistimi, ki so pri njih denar vložili, in med tistimi, ki so ga spet pri njih na posodo vzeli. Taki denarni zavodi tedaj svoj denar trgovcem, gospodarjem, obrtnikom in drugim podvzetnikom ponujajo, kajti oni vedó, da znajo ti z denarjem obračati in iz tega obračanja koristi dobivati.

Kedar se pri teh denarnih zavodih mnogo takih oglašuje, ki bi radi denar od njih na kredit dobili, tedaj zavodi obresti, ki jih od podvzetnikov zahtevajo, vzdignejo n. pr. od 6 na 7 goldinarjev od sto. Po kupčijsko. se to imenuje, da se je diskonto vzdignil. Diskonto se zmerom tačas vzdigne, kedar je trda za denar, kedar je mnogo takih, ki ga na posodo iščejo. — Kedar imajo pa ti denarni zavodi mnogo denarja, pa se jih le malo oglašuje, ki bi ga radi na posodo imeli, postavijo svoj diskonto od 6 na $5^1/_2$ goldinarjev nižej, ne bi li morebiti

po zniženem diskonti več takih privabili, ki bi od njih denar na posodo vzeti hoteli.

XI. Kapital.

Z golima in praznima rokama se ne da nobeno podvzetje, najmanje pa kupčija začeti. Kdor hoče kupčevati, ta mora imeti kolikor toliko kapitala ali po slovenski: Iz nič ni nič, to je star pregovor. Pod glavnico razumeva se navadno tisti denar, ki se je kakemu podvzetju kot temelj podložil, na kterem tedaj celo podvzetje stoji. V podvzetji preobrača se kapital, in s preobračanjem nosi koristi. Denar, ki mirno zaprt v škrinji leži, je mrtev kapital, kajti on ne daje nobenih koristi. —

Pod kapitalom se pa ne sme samo g o t o v i denar razumevati, ampak kapital so tudi vse tiste stvari, ki so se za gotovi denar kupile, ki so za podvzetje potrebne, in ki se, če bi do tega prišlo, tudi za gotovi denar spet prodati morejo. Take stvari so n. pr. stroji, poslopja za fabrike, železnice, orodja, blago, zemljišča itd. Trgovec ima včasih malo gotovega kapitala, mesto njega ima pa vse polne magazine, vse polne shrambe blaga. Njegov kapital leži tedaj v blagu. Kedar je pa blago prodal, vzel je njegov kapital spet prvotno obliko na se, t. j. preobrnil se je zopet v gotovi denar.

Živ kapital vedno menja. Zdaj ima na sebi obliko gotovega denarja, zdaj spet obliko kake stvarí. Bolj naglo ko to obliko premenjava ali kolobari, bolj je plodonosen, veče koristi daje. Mrtev kapital pa zmerom pri istej obliki ostane, kajti v škrinji zaprt denar se ne premeni, pa ker mirno leži, tudi nobenih koristi ne nosi. Mašina, ki stoji, isto tako. Kapital je kakor seme. Če se pod brazde poseje, prirodilo bo v rodovitnej zemlji stoterni sad, če pa v kašti na kupu leži, takrat se ne bo ne za eno zrnce pomnožilo, včasih ga bo še zmanjkalo, če mol v njega zleze. Vsak, kdor ima kaj denarnega kapitala, naj za to skrbi, da mu ne bo mrtev ležal, naj ga, če drugam ne, vsaj v hranilnico nese, da ga na obresti vloži. Celó sv. Evangelij tistega hvali, ki je s

prejetim talentom tako obračal in barantal, da ga je pomnožil, nasprotno pa tistega miluje, ki je svoj talent v škrinjo zaprl.

Za dninarja, za delalca ste njegovi dve zdravi roki kapital. On ta svoj kapital s tim plodonosen naredi, da roki prav marljivo pri delu preobrača. Mrtev in neplodonosen bi pa bil ta njegov kapital, če bi roki križem držal. — Za rudarja je njegova jama, iz ktere rudo koplje, kapital. — Za trgovca je kapital tudi njegovi kredit, njegova firma, njegovi kupci! —

Tisti del, za kteri je kapital v kupčiji narasel, imenujemo d o b i č e k; tisti del pa, za kterega se je zmanjšal, zové se: z g u b a. Dobiček je tem veči, čem hitreje kapital v podvzetji kolobari, in čem večkrat svojo obliko premenjava. Trgovec, ki ima 10.000 gld. glavnice, in ta kapital v enem mesecu preobrne t. j. v enem mesecu za-nj blaga nakupi in to blago še tisti mesec spet prodá, bo ravno toliko dobička imel kakor oni trgovec, ki ima sicer 20.000 gold. kapitala, pa ta kapital še-le v dveh mescih enkrat preobrne. — Kdor n. pr. pri sto goldinarjih kapitala tri goldinarje dobička išče, pa te sto goldinarje v enem mesecu dvakrat preobrne, imel bo po tem dvakratnem preobrnjenji v enem mesecu dvakrat tri t. j. šest goldinarjev dobička; — tisti pa, ki od sto goldinarjev kapitala pet goldinarjev dobička išče, pa ta svoj kapital v enem mesecu samo enkrat prevrže, bo imel v istem času za en goldinar manj dobička, da-si-ravno mu njegov kapital za dve stotinki več obresti nosi, nego onemu prvemu. Potrjena prikazen je, da se kapital veliko ložej in veliko hitreje preobrača, če se od njega pri vsakem preobrnjenji manj dobička išče, kakor nasprotno, če se veči dobiček išče. Če n. pr. od vsakih sto goldinarjev glavnice samo tri goldinarje dobička iščeš, bodeš onih sto goldinarjev vsaki mesec po dvakrat preobrniti mogel; — če pa od vsakih sto goldinarjev kapitala pet goldinarjev dobička iščeš; bodeš iste sto goldinarjev na mesec komaj enkrat preobrnil. Zato je tisti zmerom na večem dobičku, ki od svojega kapitala manji odstotni dobiček išče pa ta kapital večkrat pre-

obrača, memo onega, ki od svojega kapitala sicer veči odstotni dobiček išče, pa ravno zavolj tega svoj kapital počasneje in težje preobrača.

Kdor sam s svojim kapitalom ne zna obračati, kakor bi treba bilo, kdor se s tim tudi pečati neče, kdor to ne razume, kdor za to srečne roke nima; — ta naj svoj denar, da mu celó mrtev v škrinji ne leži, komu drugemu p o s o d i, ki vé in zna, kako se s kapitalom obrača, ki se rad s tim peča in spretno in srečno roko ima. Kapital se ne posojuje zastonj. Tisti, ki ga je na posodo vzel, mora onemu, ki mu ga je na posodo dal, obresti plačevati. Recimo, da mu od vsakih sto goldinarjev na leto po šest goldinarjev obresti plačuje. On je pa med tem letom, recimo desetkrat sto goldinarjev preobrnil, ter pri vsakem preobrnjenji po šest goldinarjev dobička naredil, kar čez celó leto desetkrat šest t. j. šestdeset goldinarjev znese. Po odbitku obresti mu ostane še 54 gold. suhega dobička. Se vé da je v teh 54 goldinarjih tudi plača za njegov trud zadržana, ki ga je pri preobračanji kapitala imel. Sicer pa, če bi bila nesreča htela, bi bil mogel ravno toliko ali še več zgubiti. Velikokrat se pripeti, da ne samo dobička ni, ampak še celó kapital v podvzetji propade.

Takim ljudem, ki svoje kapitale drugim izposojujejo, ter samo od obresti živé, ki jih od svojih kapitalov berejo, se pravi, da so k a p i t a l i s t i, ali r e n t j ê r i, ker se njih dohodki tudi rente imenujejo.

Brez kapitala se danes nič ne opravi. Kmet brez pluga ali drevesa, ki je za njega kapital, ne more iti orat; — tkalec brez svojega stola, ki je tudi za njega kapital, ne more tkati; — lovec brez puške, ki je tudi za njega kapital, ne more zajcev streljati. Vse veče važnosti je pa kapital v obrtnijskih in kupčijskih podvzetjih!

Kapital med občevanjem nagló raste. Na svetu je ni stvari, ki bi se tako naglo množila kakor kapital, je ni stvari, ki bi tako naglo naraščevala, kakor premoženje, če naglo in plodonosno kolobari. Premoženje narašča tem vspešneje, čem veči je kapital; zato vidimo, da se mali kapitalisti samo v ta namen v eno večo denarno društvo

zedinjujejo, da svoje glavnice v en veči kapital zgromadijo, ki potem lahko v večem okrogu kolobari in se bolj naglo množi, nego bi se bili poedini mali kapitalčki množili, kterim je le mali okrožec za občevanje odmerjen.

XII. Kupčijska burza.

Kupčijska burza.

Po vseh večih kupčijskih mestih so posebna javna poslopja, v kterih se vsaki dan ob stanovitih urah kupci in prodajalci zbirajo, ter med seboj kupčujejo. Taka javna, nalašč za veliko kupčijo namenjena poslopja imenujejo se burze. — Razen kupcev in prodajalcev prihajajo na burzo tudi odpravniki, ki prevzemajo špedicijo kupljenega blaga; — na burzo prihajajo lastniki bark, ter iščejo blago, s kterim bi mogli svoje barke nakladati; — na burze prihajajo mešetarji, da kupčijo med kupci in prodajalci posredujejo, — na burzo prihajajo kupčijski opravniki, ki so od svojih trgovcev nalog dobili, da ali kakšno robo kupijo, ali jo na prodaj ponudijo; — na burzo prihajajo špekulanti, da zvedó ceno enega ali drugega blaga, ter da opazujejo, na ktero stran se kupčija kaj obrača.

Nikjer se ne dela tolika kupčija kakor na burzah. Burza prav za prav ni nič druzega kakor veliki vsakdanji sejm.

Burze so dvojne sorte, na enih se dela kupčija z blagom, na drugih pa kupčija z vrednostnimi papirji, kakor so n. pr. državna dolžna pisma, akcije, menjice, srečke in drugi denar namestujoči papirji (denarni surogati). Od denarnih burz bodemo na drugem mestu kaj več povedali; tukaj se bodemo samo tistih burz držali, na kterih se z blagom kupčuje. Navadno se na burzah v pomorskih kupčijskih mestih, kakor n. pr. v Trstu, pečajo bolj s kupčijo z blagom; na burzah pa, ki so bolj na kopnem, kakor n. pr. na Dunaji, pečajo se bolj s kupčijo z vrednostnimi papirji.

Burze so v kupčiji to, kar je srce v človeškem telesu. Skoz nje se steka največ blaga, in na njih se dela prav za prav cena za blago; burze dajejo in odločujejo

ceno po vseh bližnjih deželah. Če na burzi v Trstu pšenici cena poskoči, poskočila jej bo cena tudi po vseh bližnjih deželah po Primorskem, Kranjskem, Štajarskem in Koroškem. Če pa na burzi v Trstu pšenica v ceni pade, padla bo tudi po vseh naštetih deželah v ceni. Cene na burzah so tedaj za vsakega trgovca zeló važne, zavolj tega se pa tudi vsaki dan burzine cene vestno popisujejo in na vse strani po telegrafu naznanjajo.

Za vsako vrsto kupčije so na burzah posebni prostori odkazani. Če tega ne bi bilo, bila bi na burzah velika zmešnjava, ker se na njih veliko število kupcev in prodajalcev zbira. Tako so pa n. pr. za kupčijo z žitom posebni prostori, za kupčijo z živino posebni, za kupčijo z vrednostnimi papirji spet posebni itd. kakor smo že rekli, za vsako vrsto blaga posebni prostori. Kdor hoče na burzi n. pr. žita kupiti, ta gre v tiste burzine prostore, ki so za žitno kupčijo namenjeni; tam bo gotovo koga našel, ki ima žito naprodaj. — Lastnik barke, ki išče blaga, s kterim bi mogel svojo barko naložiti, gre v tiste burzine prostore, ki so za voznino odkazani, pa bo tam gotovo koga našel, ki ima tako blago, in ki je morebiti kakega lastnika barke že tam čakal. — Tisti, ki hoče državne vrednostne papirje prodati, bo v zadevnih burzinih prostorih gotovo koga našel, ki želí take papirje kupiti; — in tako se na burzah kakor nalašč najdejo: kupec prodajalca, in prodajalec kupca.

Razen tega, da so na burzah za razno robo razni prostori odkazani, so še druge naredbe, ki na to gredó, da se red obdrži. Nad vsem tem čuje posebna burzina oblast: burzin odbor, ki si ga obiskovalci burze sami izmed sebe zvolijo. Ta odbor in njegove služabnike ima vsakter, kdor burzo obiskuje, vbogati.

Na burzo sme navadno vsakter iti, kdor je, kar se poštenja tiče, neomadeževan, in je, kar se reče, sam svoj. Ženskam in otrokom je pristop na burze zabranjen. Na nekih burzah imajo pa tako vstanovljeno, da smejo samo burzini udje na burzo priti. Na Londonskej burzi, ki je največa na svetu, se ta pravica celó kupiti mora. Mala vstopnina je pa sploh v navadi, ker se iz te vstopnine

potem uradniki, ki so na burzah v službi, plačujejo. Začetek in zaključek burze se z zvoncem na znanje da. Velike burze so vsaki dan odprte.

Če se je mnogo blaga sem in tam skupčevalo, reče se, da je bila burza ž i v a (animirana); če se je le malo blaga skupčevalo, pravijo, da je bila burza m l a č n a (flau). Kedar je mnogo kupca pa malo prodajalcev, kedar hoče vsak kupiti, prodati pa nobeden, skoči dotična roba naglo v ceni; narobe pa, kedar je malo kupca pa mnogo prodajalcev, kedar hoče vsakter prodati, kupiti pa nobeden, pada dotična roba naglo v ceni. Če je eden teh dveh slučajev, reče se, da je bila kupčija na burzi pretegnjena in sleparska.

Kdor ne ve, kako se na burzah kupčuje, ta se raje naj ne poda na burzo. Za kupčijo na burzah so le zvedeni možje, ki vejo in znajo soditi, kako globoko se smejo v kupčijo spustiti. Kupčija na burzi je jako zapeljiva. V malih dneh, da! v enem dnevu se morejo tisoči in tisoči dobiti, pa ravno tako tudi tisoči in tisoči zgubiti.

Kdor ima mali kapital, ta naj že celo ne hodi na burzo, kajti on utegne na en dan vse, kar ima, zgubiti. Laglje je že za onega, ki ima veliki kapital, kajti če je danes zgubil, more pa jutri dobiti. Potrjena prikazen je, da na burzah veliki kapital zmerom male kapitale požre, ki se nehoté va-nj zlivajo kakor potočeci v jezero. Veliki kapitali imajo neko posebno moč, da male kapitalčke k sebi potegnejo. —

Človek ne bi verjel, kakšne zvijače se na burzah vpotrebljavajo, da roba, ki je kdo nakupiti hoče, v ceni pade; ali pa, da roba, ki jo kdo prodati namerava, v ceni se vzdigne! Če kdo hoče, da se n. pr. usnje v ceni vzdigne, najme si kakih 10—20 agentov, ter jih s tim nalogom na burzo pošlje, naj vsak od njih po usnji poprašuje. Ti agenti ne vedó drug za drugega. Ker se tedaj pokaže, da je mnogo kupca na usnje, vzdigne se mu cena precej; in še le zdaj, ko tisti trgovec, ki je te agente najel, ta vspeh vidi, začne svoje usnje po vzvišenej ceni prodajati. Če pa ravno isti dan kak drug trgovec hoče, da usnji cena pade, najeme si tudi on svojih

10—20 agentov, ter jih s tim nalogom na burzo pošlje, da naj vsak usnje na prodaj ponuja. Zdaj si stojite dve stranki nasproti, ena ki hoče usnji ceno vzdigniti, in druga, ki si prizadeva usnji ceno stisniti. Da takrat nobena stranka svoje sleparije ne izpelje, to lahko vsakter razvidi. Takih spletkarij ali manevrov je vsaki dan na burzah. Dasiravno so take zvijače strogo prepovedane, vendar se jim do kraja priti ne more, to je zelo težko, veči del celo nemogoče.

Burze so za javne zadeve zelo čutljive. Če danes v politiki veter potegne, ki le količkaj po vojski smrdi, navstane na burzah koj veliko gibanje. Kedar vojska grozi, poskoči precej cena blaga, nasproti pa pade cena vrednostnih papirjev. — Na burzah se zvedó najprej bankroti velikih trgovcev; — zvedó se najprej nesreče, ki so to ali ono ladijo na morji zadele; — zvedó se najprej nove, kupčijo zadevajoče postave; — zvedó se najprej kupčijske pogodbe med posameznimi državami; — sploh rečeno: na burzah se zvé vse, kar na kupčijo kakšen vpliv ima.

XIII. Kupčijsko računarstvo.

Danes človek brez računanja ne more živeti. Vsak gospodar, vsak rokodelec, vsak obrtnik mora računiti, da iz svojega računa zvé, kako njegovo podvzetje napreduje: koliko bo dobička dobil, ali zgubo naredil. Več pa kakor vsak drug, mora trgovec svoje račune na čistem držati. Vsak trgovec ima več ali manj razširjene kupčijske zveze, tako da ne more vse v glavi nositi, ali na rovašu zarezavati, on mora za to posebne knjige imeti, v ktere po redu zapisuje: kaj je kupil, koliko je kupil, od koga je kupil in po kterej ceni, koliko ima blaga na skladišču, koliko je on drugim, in koliko so drugi njemu dolžni, in koliko on premore. Trgovec, ki tega ne zapisuje, lahko kaj sprevidi, in tako v škodo pride. — Vsak pravi trgovec pa, ki je tudi za takšnega pri kupčijskej sodniji zapisan, je postavno zavezan, predpisane računske knjige imeti, in točno v nje vsak veči kup, in vsako večo prodajo zapisovati.

Neki trgovci celo to v svoje računske knjige zapisujejo, kar na drobno čez dan stržijo.

Vsaki, s kterim trgovec v kupčijskej zvezi stoji, se zapiše na poseben list g l a v n e kupčijske knjige. Na levej strani lista zapisuje trgovec to, kar mu je kupčijski prijatelj dolžan, na desnej strani lista pa to, kar ima trgovec svojemu kupčijskemu prijatelju plačati. Če se oboje skupaj sešteje, in eno z drugim primerja, zvé se precej, kdo in koliko ima komu kaj dati.

Razen te glavne knjige (conto corrent), mora vsak trgovec najmanje še dve drugi knjigi imeti. Eno, v ktero zapisuje to, kar je v gotovem denarji prejel, in to kar je v gotovem denarji izdal. Na levej strani lista zapisuje denarne dohodke, na desnej strani pa denarne izdatke. Ta knjiga imenuje se d e n a r n a knjiga. Druga knjiga pa, v ktero zapisuje prijetek in izdatek blaga, imenuje se b l a g o v n a knjiga. Za vsako posebno sorto blaga je v blagovnej knjigi poseben list odprt, n. pr. za platno poseben list, za kavo poseben list, za semena poseben list itd. Kakor v denarnej knjigi, ravno tako tudi v blagovnej knjigi prijetek blaga na levo, izdatek pa na desno stran lista zapisuje. Pri blagu zapisuje tudi vsa tista znamenja, do kterih se blago od blaga razločuje, namreč: teža, mera, sorta, število, in nazadnje tudi cena, za ktero je blago kupil ali prodal.

Razen teh treh knjig, imajo veliki trgovci še več drugih, n. pr. knjigo, v ktero zapisujejo vsa naročila ali komisijone, ki so bili komu dani, ali od koga prijeti; nadalje knjigo, v ktero zapisujejo vsa pisma, ki so jih v kupčijskih zadevah pisali itd.

Trgovci imenujejo svoje račune večidel k o n t e. Na konto plačati se tedaj pravi toliko, kakor na račun plačati.

XIV. Kupčijska zgodovina.

Kupčija je tako stara, kakor je star človeški rod. Vsak posamezni človek nima vsega, kar potrebuje. Vsak mora tedaj gledati, da to, česar potrebuje, od svojega bližnjega kupi, ki to stvar v izobilji ima. Poljedelec ima dosti žita,

manjka mu pa obleke, vsaj gol vendar ne more po svetu hoditi. Krojač izdeluje obleko, pa nima žita za kruh. Ta dva: poljedelec in krojač si tedaj svoje pŗidelke med seboj izmenita. Poljedelec da krojaču žito, krojač pa poljedelcu obleko; to se imenuje kupčija. Taka kupčija, v kterej gre roba za drugo robo, imenuje se izmenjalna kupčija. — S prva, dokler ljudje še niso denarja poznali, je bila kupčija res taka, da so si ljudje stvari med seboj izmenjavali. Pa tudi danes se še z divjimi ljudstvi, ki denarja ne poznajo, na tak način kupčuje.

Kupčije ni nobeden iznašel ali izduhtal, kakor se postavimo iznajde kakšna mašina ali kaj enacega. Kupčija je tako rekoč sama po sebi postala. Naravne potrebe so človeku prvi navod h kupčiji dale. V starih časih, še dolgo pred Kristusovim rojstvom, so kot kupčijski narod sloveli posebno Feničani, ki so bili najbližnji sosedje na enej straní Indom, na drugej pa Egipčanom. Fenicija je bila siromašna dežela, kamenita, gorata in nerodovitna, skor enaka našemu Krasu in ravno to je Feničane na kupčijo napotilo. Njihova dežala ob morju ležeča, bila je pa zares tudi za kupčijo zeló prileżna. Po kupčiji so obogateli Feničani kljub svojej nerodovitnej deželici v kratkem času tako, da sta njihova mesta Tirus in Sidon kot najbogateja v oneh časih slovela.

Poleg Feničanov, in malo pozneje so sloveli kot kupčijski narod Kartažani, ki so s prva samo fenićjanska naselbina, in tako rekoč njih kupčijska podružnica bili. Kartago je po kupčiji tako bogata in z bogastvom tako prevzetna postala, da je imela pridevek: ta ošabna, ta gizdava.

Manje kupčijskega duha nego Feničani in Kartažani so bili stari Grki. Pasiravno je bila lega njih dežele za kupčijo mnogo bolj prikladna kakor Fenicija in Kartago, pečali so se stari Grki vendar raje z znanostmi in z umetnostmi nego s kupčijo. Kdo bi jim to zameril, saj le to velja, kamor srce pelja, kakor pregovor pravi.

Ko je bil Aleksander, mogočni Macedonski kralj, Feničane premagal, in njihova mesta razdjal, in ko so nekoliko časa po tem Rimljani tudi mesto Kartago raz-

valili; vzdignilo se je v Egiptu kupčijsko mesto z imenom Aleksandrija; naglo je vso kupčijo med zapadnimi in jutrovimi deželami k sebi potegnilo, in tudi danes je Aleksandrija še imenitno kupčijsko mesto, dasiravno ne več tako, kakor nekdaj.

Stari mogočni Rimljani, ki so bili gospodarji skor vsega tačas poznanega sveta, so bili slabi trgovci. — Ko so Arabje Aleksandrijo v Egiptu razdjali, pobegnila je svetovna kupčija v Carigrad, ter tukaj dalj časa svoj glavni sedež imela.

Ob časih silnega preseljevanja narodov, je kupčija kakor vse drugo, razen v Carigradu, povsod tako prepadla, da nikoli ne tako, ne poprej in ne poznej. Odsehmal so začeli Arabi in Turki tudi Carigrad napadati, ter so ga nazadnje res tudi prisvojili. Kupčija je zdaj iz Carigrada se preselila v Benetke. Benetke so pa kupčiji toliko bogastva in toliko moči pridobile, da jih je svet tačas „kraljico morja“ imenoval. Poleg Benetek so se vzdignila ob tem času še druga imenitna kupčijska mesta na Italijanskem kakor: Genova, Pisa, Milan in Florenca.

Take so bile kupčijske zadeve okrog sredozemnega morja. Na bregovih severnega ali baltiškega morja, v sedanjej severnej Nemčiji in na Ruskem osnovali so slovanski trgovci ob tem času mogočno kupčijsko zvezo pod imenom „Hanza“. Visoko gori na ruskem severu je slovelo kupčijsko mesto Novgorod. Novgorod je bil po kupčiji tako silen postal, da so mu rekali: „kdo more kaj proti bogu, in proti velikem Novgorodu!“ — V Novgorod se je pripeljevalo kupčijsko blago celo iz Perzije, iz Indije in iz Kitajskega. Razun Novgoroda bilo je v „hanzi“ še več drugih slavnih kupčijskih mest, kakor: Riga, Julin (današnje Wollin) in Ljubek. Zadnja dva mesta sta bila tačas še od Slovanov obljudena, danes sta pa oba žalibog skoz in skoz ponemčena. — Kupčijska zveza „Hanza“ je bila tako bogata, da so celo Angleški kralji pri njej denar na posodo jemali, zato so pa tudi trgovci te zveze na Angleškem velike kupčijske predpravice imeli. „Hanza“ je obstajala še čez tri sto let.

Celo drugo lice je dobila kupčija tačas, ko je Kolomb leta 1492 Ameriko, Vasko de Gama pa pet let pozneje okoli južnega konca Afrike pomorsko pot v bogato vzhodno Indijo našel. Odsehmal so Portugizi in Španjolci veliko kupčijo na sebe potegnili. Benetke na sredozemnem, in Hanza na baltiškem morju ste obedve začeli odsehmal bolj in bolj v kupčiji hirati in pešati. Obema je bila v kupčiji počasna smrt prisojena.

Kupčija v bogate jutrove dežele, ki je šla poprej po suhem čez Aleksandrijo, čez Carigrad, čez Benetke in čez Novgorod, našla je zdaj drugo cesto, namreč po morju, ter je staro pot po suhem celo opustila. Zdaj je Lizabon, glavno mesto Portugiškega kraljestva, v kupčiji to postalo, kar so dosehmal Benetke bile. Kupčijo v jutrove dežele so si prilastili posebno Portugizi, kupčijo v Ameriko pa Španjoli in Nizozemci, ki so tačas pod Španjskega kralja spadali. Nizozemci so bili še pred kakimi tri sto leti najbogateji narod na svetu, in še dan danes živé veči del le od obresti tistega bogastva, ki so si ga tačas nakupičili. V njih mestu Antwerpen-u je tačas vsa amerikanska kupčija zedinjena bila.

Iz rok Nizozemcev je prešla svetovna kupčija v roke Angležev, ki jo tudi še danes v svojih rokah držé. Angleži so danes najmogočneji in bogateji kupčijski narod na svetu. Zavolj tega se imajo posebno svojej kraljici Elizabeti zahvaliti, kajti ona je položila temeljni kamen angleški kupčiji. Angleži so najpoprej Španjolce, potem Francoze in nazadnje Nizozemce na morji otepli, ter tako tem narodom enemu za drugim njih pomorsko kupčijo pohabili, in nazadnje vso k sebi potegnili. Nekaj čez dvesto let je še le tega, kar so Angleži prvi dve kupčijski ladiji v vzhodno Indijo poslali, danes pa imajo v Indiji toliko zemlje osvojene, ki zaleže toliko prostora, kolikor pet naših cesarstev.

Poglejmo zdaj, kakšna je danes kupčija na svetu. Najpoprej bodemo po drugih delih sveta se ogledali, potem se v Evropo vrnili in nazadnje v naše kraje prišli. Največi del sveta je Azija, tukaj najdemo najprvo turško cesarstvo. To cesarstvo, ki je bilo še pred dve

sto leti strah cele kršanske Evrope, je danes znotraj vse gnjilo in trhlo. Prvi prihodnji vojskini potres ga bo v razvaline razsul. S Turkom drugi narodi samo toliko še kupčujejo, kolikor Turki v gotovem denarji plačati morejo. Kredita Turki v kupčiji nimajo prav nobenega. — Ravno isto je s Perzijo. — Deželi Kabul in Afganistan, ki med Perzijo in Indijo ležite, ste gledé na svetno kupčijo zeló malo vredni. — Notranja, ali tako imenovana visoka Azija, iz ktere so nekdaj mogočni vojskovodji s svojimi neštevilnimi trumami na vse četiri strani sveta hrumeli, ta del Azije je danes v več malih deželic razdeljen, ki bodo vse danes ali jutre silnej Rusiji v naročje padle. Gledé kupčije je vsa srednja Azija male vrednosti. V srednji Aziji skušajo se angleški in ruski izdelki med seboj, kteri bodo koga iz tamošnjih sejmov izpodrinili. Angleški izdelki so sicer na sebi ceneji, ali oni se podražijo po neizmerno dolgej poti, ki je od Angleškega noter do srednje Azije; — ruski izdelki so sicer malo draži od angležkih, zato je pa srednja Azija tem bliža, tako da jih voznina do tistih krajev še polovico toliko ne stane, kolikor angleške. — Kitajsko ali kineško neizmerno veliko cesarstvo se je v kupčiji še-le od tega časa vzdigovati začelo, odkar je z Evropejci v zvezo in pogosteje občenje prišlo. Pred tem je pa ta država skoz več tisoč let celo sama za se živela. Ona se je od drugega sveta, ker ni drugače mogla, s tim ločila, da je svojo deželo z visokim in debelim zidom obdala, in tako rekoč sama sebe v ječo zazidala. Ostanki tega kineškega zida se še danes vidijo. — Japanska država, bližnja sosedinja kineške, ima gledé kupčije lepo bodočnost; ne mara, da bo ona na vzhodu sveta kdaj to, kar je Angleško kraljestvo danes na zapadu sveta. Sicer pa imate Japanska in Angleška tudi zeló slični legi, kajti obedve ste veliki otoki, obdani od morja. — Države Anam, Asam in Tonkin so po svojih samovladarjih tako tlačene, da se v njih kupčija nikakor vzdigniti ne more. — Lepo in veselo napreduje, se razvija in cveti v naših časih kupčija po tistih krajih Azije, ki pod rusko cesarstvo spadajo. Največa kupčija

v Aziji je pa brez vse dvombe v vzhodnej Indiji, ki je danes angleška lastnina. Najglavneja roba, ki jo Angleži iz vzhodne Indije dobivajo, je bombaž. Posebno odkar se je medmorje, ležeče med sredozemnim in rudečim morjem, prekopalo, ima kupčija z vzhodno Indijo lep napredek pričakovati. Do sedaj so morale ladije, ki so v Indijo šle, dalnji in zavolj burjevitega morja nevarni ovinek okoli južne Afrike narejati, odsehmal imajo pa po prekopanem Sueškem kanalu pot v Indijo za dve tretjini skrajšano. Razen Angležev in Rusov kupčujejo z Azijo še Holandeži. Oni posedujejo v Aziji vse tiste otoke, na kterih se največ mirodij (gvircev) ali vonjav prideluje, kakoršne so n. pr. poper, klinčeci, cimet, orešek in enake. Ljudje, ki so v tistih krajih bili, pripovedujejo, da vonjave več milj daleč v morje dišé. Francozi, Portugiži, Španjolci in Danci imajo danes le prav malo kupčije z Azijo. Nekaj več je imajo severni Amerikanci, posebno z Japanci in Kitajci, ki ravno njim nasprot stanujejo.

Afrika ima malo kupčije. Svet v Afriki kupčiji ni ugoden. Veliki del Afrike je peščena puščava, kjer more človek po cele dni potovati, da ne vidi ne ene zelene biljke. Zavolj tega je pa tudi še danes veliki del notranje Afrike nam celo nepoznan. — Kupčijo pospešujejo posebno vode: velike reke in morski zalivi. Vsa Afrika pa ima le dve tako veliki reki, da se morejo v nje ladije spustiti. Te dve reki ste Nil v Egiptu, in Niger v Gineji. Sicer je Afrika od vseh strani od morja obdana, ali morje nikjer velikih, noter do njenega osrčja segajočih zalivov ne dela, kar bi kupčiji veliko pripomoglo. — Največ kupčije v Afriki ima Egipt. Pa tudi egipčanska kupčija ni domača, ampak je le prehodna, ker Egipt na sredi pota leží med Evropo in Indijo. Kar je količkaj bolje kupčije v Egiptu, jo ima vso egiptovski paša v svojih rokah. Mesto Aleksandrija, ležeče na izlivu Nila v sredozemno morje, je precej imenitno kupčijsko mesto. Posebno naš Trst ima mnoge kupčijske zveze z Aleksandrijo, kjer je tudi nekoliko slovenskih trgovcev, ki z lesom iz kranjskih gor tje kupčujejo. Drugod na

severni strani Afrike ni nikjer spomina vredne kupčije; tudi v Algiru ne, dasi-ravno je že četirdeset let tega, odkar so si ga Francozi osvojili. — Slonova kost, vosek, med, štruceva peresa, nekaj malo surovih kož, južnega sadja, in sem ter tje tudi nekaj zlatega praha, to je vse, kar iz teh krajev v kupčijo pride. — Na zapadnej strani Afrike je nekdaj precej živa kupčija bila, posebno s sužnjimi zamorci, ki so se čez morje v Ameriko vozili, in tam reveži kakor kakšno drugo blago prodajali. Danes je hvala bogu ta grda in pregrešna kupčija prepovedana, pa vendar se tudi še danes kakšna s sužnjimi natlačena barka iz Afrike v Ameriko prikrade, vkljub temu, da več bojnih bark zmerom na straži stojí, včasih na skrivaj, kakor se reče konterband. Največ se s to nesramno človeško kupčijo pečajo Francozje. — Kupčija z afrikanskimi narodi je še danes skoraj le izmenjajoča kupčija. Zamorec prinese slonove kosti, kože, zlati prah, štruceva peresa, vosek in enake stvari, pa jih zameni ali proda najraje za puške, za strelni prah, kar mu je treba za lov in obrambo, pa tudi za žganje, na kterega zamorci gredó kakor vose na med, za tobak, za biser in za staro obleko, ki jo Judje po celej Evropi nakupujejo in potem v Afriki z velikim dobičkom za tamošnjo robo izmené. — Na najbolj južnem koncu Afrike je mesto Kapstadt, ki so ga Holandeži sezidali, danes je pa angleška lastnina. Kapstadt ima precej živo kupčijo, posebno kot postaja za ladje, ki iz Evrope in Amerike v Indijo, ali nazaj iz Indije jadrajo, ter so zavolj dolgega pota prisiljene, tukaj pristati, ter se za daljno pot z živežem in s kurjavo za stroje preskrbeti. — Še manje znamenita, kakor na zapadnej strani, je kupčija na vzhodnjej strani Afrike. Tukaj stanujejo večidel tako divji in tako razbojniški narodi, da se ž njimi ne dajo nobene trdne in stalne kupčijske zveze skleniti.

Amerika ima poleg Evrope za kupčijo najprikladnejšo lego. Ne samo da leži Amerika med največima morjema naše zemlje, atlantiškim namreč in velikim tihim morjem, ampak oba dva morja, posebno atlantiški ocean, se zalivata v velikih zatokih globoko noter

v suho zemljo. Razen tega ima Amerika še mnogo jezer in mnogo lepih rek, v ktere morejo zavolj njih obilnih vodá tudi velike morske ladije jadrati; kar vse kupčijsko prevaževanje blaga zeló pospešuje.

Amerika je zeló bogata dragocenih kovin: zlata v Kaliforniji, srebra v Mehiki, platine v Novej Granadi, živega srebra, žvepla in bakra (kufra) v Chili, svinca v severni Ameriki, demantov v Brazilijí, petroleuma je toliko, da v celih zvirkih iz zemlje curlja. V tem oziru ni noben drug del sveta tako bogat kakor Amerika. Bogastvo Amerike pa ne leží samo v njenih rudninah, ampak tudi v tem, kar pridela od žival in rastlin. Ker se Amerika po svojej legi pod vsa tri obnebja: mrzlo, srednje in gorko proteza, zato so tudi njene prirodnine kaj raznovrstne. — Grõnlandija, Labrador in vse druge okoli severnega morja ležeče pokrajine dajejo v kupčijo dragoceno krznino in ribe. Suhi tepec ali štokfiš, kakor tudi ribja mast pridejo iz teh krajev po kupčiji k nam. Dalje proti jugu leži angleška naselbina Kanada in za njo svobodne severo-amerikanske države. Vse te neizmerno velike dežele so jako rodovitne in z vsemi prirodninskimi plodovi blagoslovljene, tako da imajo vsega v izobilji. Severni Amerikanec je trezen, hladnokrvno vse preračuni; špekulant je skoz in skoz, in pogumen srčen podvzetnik. Česar se drug nobeden ne bi postopil, tega se podstopi severni Amerikanec, če mu le račun pokaže, da se iz zadevnega podvzetja kaj dobička iztisniti dá. Postave severo-amerikanskih držav so pa tudi take, da nobenega v svobodnem gibanji ne zadržavajo, nobenega podvzetja ne zavirajo. V svobodnih severo-amerikanskih državah se sme vsak s tim pečati, do kar ima največ veselja, največ spretnosti in razuma. Kupčija severo-amerikanskih zedinjenih držav se vzdiguje ne od leta do leta, ampak reči se more od dne do dne bolj. Najglavneje robe, ki od tam po kupčiji k nam prihajajo, so bombaž, sladkor ali cuker, in moka raznega žita. Med žitom se v severnej Ameriki največ pridela pšenice in kuruze ali turšice. V Ameriki sta prav za prav domá turšica in tobak. Če Amerika po Kolombu ne bi najdena bila,

danes mi v Evropi ne bi niti turšice niti tobaka poznali. Po celej Ameriki je še mnogo praznega sveta, in sicer za dobri dve tretjini več praznega kakor obljudenega, in zato se leto na leto iz Angleškega, Francozkega in Nemškega mnogo ljudi tje v Ameriko preseljuje, ker jim doma že prostora pomanjkuje. Poleg Angleškega je severna Amerika danes največa kupčijska država na zemlji. Kar se števila kupčijskih ladij tiče, bodete si obedve blizo enaki. Najznameniteja kupčijska mesta v zedinjenih severo-amerikanskih državah so: Novi Jork, Boston, novi Orlean in Sanfrancisko. — Žalostne so kupčijske zadeve v srednjej Ameriki. V Mehiki ne pripusté neprestani punti in prekucije, da bi se nesrečna dežela okrevala in spočila. Enako stanje je v sosednjih malih deželicah: Guatemala, Honduras, Nikaragua in Kosta-Rika. Živo kupčijo pa imajo bližnji otoki, ki jih navadno zapadna Indija imenujejo. Iz teh otokov pride posebno mnogo kave, sladkorja, bombaža in tobaka v kupčijo. — Južna Amerika je razdeljena v več držav, izmed kterih je največa Braziljansko cesarstvo. Vse južno-amerikanske države so brez izjema v velikem notranjem neredu. Da pri takih okolnostih kupčija ne more cvesti, to se samo po sebi razume. Najglavneja roba države Peru je tisti gnoj, ki se mu „guano“ pravi. Ta gnoj napravljajo večidel iz tičjaka in pa iz zgnjitih ribjih odpadkov. Nad guanom ga ni gnoja. Da mora res dober gnoj biti, vidi se že iz tega, da se splača, in sicer dobro splača, ta gnoj tisoč milj daleč voziti. Kupčija z gnojem nese državi Peru na leto do dvajset miljonov goldinarjev, tedaj tridesetkrat več kakor našemu cesarstvu vsa njegova rudokopja na zlato in srebro. — V drugih južno-amerikanskih državah: v Argentini, v Uragvaji in Paragvaji imajo toliko govejih čred, da so se tam do najnovejih časov goveda samo zavolj kož klala, ker meso skor nobene cene ni imelo. Zdaj so pa iznašli nek tak način, da iz mesa izleček (ekstrakt) delajo, in ta, ker se ne spridi tako lahko kakor opresno meso, pride po kupčiji celo v evropejska mesta.

Poglejmo nazadnje še v Evropo, kako danes tukaj kupčija stoji. Na najbolj zapadnem koncu Evrope stanujejo Portugiži, ki so še pred tri sto leti skor vso evropejsko kupčijo v svojih rokah imeli. Danes so pa gledé kupčije celo na kantu. Danes nimajo Portugiži ne kapitala ne kredita, pa tudi ne podvzetnega duha. Oni so v kupčijskih zadevah celo Angležem v pestéh, ki jih pa tudi dobro brijejo in molzejo. Lizabon, glavno mesto portugiškega kraljestva, kjer so se zbirale nekdaj ladije vseh narodov, danes še toliko ne premore, da bi sam sebe redil. Angleži mu, to se ve, da za težki denar, živež pripeljevajo. Iz Portugala izvaževa se samo še nekoliko soli, nekoliko vina in južnega sadja.

Blizo enaka osoda kakor Potrugiže, zadela je Španjolce. Razlika med njima je samo ta, da so Portugiži celo obgospodarili, Španjolci pa še imajo toliko moči, da bi se mogli, če bi hteli, še iz popolnega zanemarjenja izkopati. Španjolci so še pred dvesto leti toliko sveta imeli, da jim solnce ni nikoli zašlo. Danes so od vse nekdanje veličasti samo še neke žalostne razvaline ostale. Španjska kupčija danes nima nobene važnosti več. Nekdaj je bila posebno španjska volna (merinos) na glasu, sedaj se pa tudí že na Nemškem in drugod lepša volna prideljuje, nego je prava španjska merino volna. Dobro ime v kupčiji pa imajo tudi še danes španjska vina. Ona gredó večidel na Angleško in v Ameriko. Razen vina izvaževa se še iz Španjskega: žlahtno južno sadje, svinec in živo srebro. Kakor na Portugalskem je tudi na Španjskem veči del kupčija v angleških rokah.

Kar se Francozov tiče, prekosijo jih v Evropi samo Angleži v kupčiji. Francozka dežela ima v Evropi najlepšo lego. Ona ne leži tako samotno kakor Španjska, pa tudi ne tako v sredi med vojskinimi cestami kakor Nemčija; sicer ni tako bogata, kakor Angleška, in tudi ne tako blagoslovljena kakor Italija, vendar pa ima vsega dovelj. Lega ob dveh velikih morjih, z lepimi rekami, mnogimi vodotoci in železnicami ima Francoska dežela vse pogoje, ki jih kupčija za svoj razvitek tirja. Francoz je pogumen, delaven in izobražen. Francoska po-

trebuje od inozemstva: žito, rude, premog, bombaž, volno, svilo in klalno živino; — izvaževa pa svilne in bombažne tkanine, vino in razne vrsti žganja. Največa kupčijska mesta na Francoskem so Pariz, Havre, Marseille, Bordeaux (reci Bordó), Lyon in Rouen.

Belgija, dasiravno najmlajša in skor najmanjša evropejskih držav, ima vendar kljub temu precej veliko kupčijo. To pa pride posebno od tega, ker ima mnogo obrtnije, poljedelstvo pa tako, da mu ga nikjer drugod para ni.

Holandija je imela nekdaj silno veliko kupčijo, pa prvi Napoleon je Holandiji to kupčijo na nič djal. Vendar ima še danes vse pogoje, da more spet na tisto stopnjo kupčije dospeti, iz ktere jo je Napoleon sunil. Ti pogoji so njeno bogastvo in trezen kupčijski duh njenih prebivalcev, ki se ne da tako lahko od enkrat začetega podvzetja odvrniti. Holandeži so pridni ljudje, do baharije malo držijo, so odkritosrčni in pošteni. Holandež sluje za najboljega trgovca na svetu. Prekmorske kupčije imajo Holandeži največ v Aziji na mirodijskih otocih, z glavnim mestom Java imenovanim.

Angleška je danes največa kupčijska država celega sveta. K tem razvitku angleške kupčije so doprinesle največ stalne tamošnje politične zadeve. Nobena druga dežela na svetu nima toliko denarja, kolikor ga Angleška ima. Angleži so poleg Nemcev tisti narod, ki najbolj duhta in največ premišljuje, pa zares so tudi že marsičesa koristnega izduhtali in izmislili. Nekdo je izračunil, da gre denar celega sveta v petdesetih letih enkrat skoz Angleško. Morskih ladij, kupčijskih in bojnih, nima danes noben drug narod razen severnih Amerikancev toliko, kolikor jih Angleži imajo. Ni ga morja na zemlji, po kterem ne bi angleške ladije jadrale in angleška bandera vihrala. Angleške naselbine v Aziji obsegajo take dežele, ki so najbogateje in najrodovitneje od vseh na našej zemlji. Mnogo narodov je od bogatih Angležev celo odvisnih postalo. Portugiž n. pr. preša vino, Taljan pa olje za Angleža. Španjolec koplje srebro in zlato za Angleža; za vse to pa Anglež da tem narodom muselin in sukno iz svojih fabrik. Polovica vsega

kupčijskega blaga tega sveta prihaja od Angležev. Da pri tem neizmerno veliko dobička za Angleže odpade, to je gotovo! Največ dobička pa daje Angležem njih bombažna kupčija in obrtnija. Glavno mesto angleške kraljevine je London, ki ima še čez tri miljone prebivalcev, to je toliko, kolikor dežela Štajarska, Koroška, Kranjska, Primorje in Hrvaška skupaj vzeto.

Rusija s svojimi 80 miljoni prebivalcev, s svojim neizmernim bogastvom in s svojimi bogatimi prirodnimi pridelki, brez kterih nekteri ptuji národi ne bi niti živeti mogli, bi mogla tako in toliko kupčijo imeti, kakor nobena druga država tega sveta. Sicer pa Rusija krepko stopa naprej, in čez kakih petdeset let bo Rusija ne mara celo Angleško v kupčiji prekosila. Prvi pogoj povzdige ruske kupčije so ceste, in sicer železnice, ktere Rusija ravno zdaj marljivo dela. V desetih do dvajsetih letih bo vsa Rusija z železnicami, kakor s kako mrežo pregrnjena, in potem bo še le vse rusko blago v kupčijo priti moglo, ki zdaj v sredi zemlje tako rekoč zgnjiti mora, ker se ne more na nobeno stran izpeljati. Najimenitnejša kupčijska mesta na Ruskem so: Petrograd in Riga na baltiškem morji, Arhangelsk na belem morji, Odesa in Taganrog na črnem morji, Astrakan in Bakum na hvalinskem ali kaspijskem morji; v notranjej Rusiji pa Moskva, Novgorod in Tobolsk. Iz Rusije ven gre posebno žito (na Angleško, na Jutrovo, na Francosko, v Italijo in na Nemško), žganje, suhe osoljene ribe, meso, sadje, strd, živina, krzno, ličje, volna, konoplje in laneno seme, loj, kože, usnje, škrvi les, železo in baker. Največ te robe gre v angleške fabrike. Lepo kupčijo ima Rusija s Kitajci (kinezi). V Kiahti, malem mesticu na rusko-kitajskej meji, se shajajo ruski in kitajski trgovci in med seboj svojo robo izmené. Ruski trgovci pripeljejo tkanice, volnene in bombažne; — kitajski trgovci pa svoj glasoviti té ali čaj, ki potem pod imenom ruskega čaja v kupčijo pride, in svilo. — Vozi se pa v Rusijo posebno od Angležev in Amerikancev sledeča roba: sladkor, svilne tkanine, surovi bombaž za ruske predilnice, in deloma tudi še volnene in bombažne tkanine, v kolikor domače pre-

dilnice in tkalnice domačim potrebam zadostiti ne morejo. —

Kupčija združenih kraljevin Švedske in Norveške ni sicer mala, vendar pa jej manjkajo tla, se kdaj više vzdigniti. Te obedve deželi ste bolj siromašni nego bogati. Kolonijalno robo kupujete največ od Amerikancev in Angležev, ter jo plačujete s svojim izvrstnim železom, z bakrom, z lesom in ribami. Najglavneje kupčijsko mesto v Švediji je Gothenburg, v Norvegiji pa Bergen.

Danci, najbližnji sosedje Švedov, imajo lepa polja in izvrstno živinorejo, ter svoje žito (posebno ovsa pridelujejo veliko in lepega), maslo, sir in meso povsod lahko prodajo, največ živežne robe gre na Angleško, od koder nasprotno kolonialno robo dobivajo. Največe kupčijsko mesto na Danskem je Kopenhagen, v kterem tudi Danski kralj stanuje.

Nemčija ima skor ravno toliko kupčije, kakor Francoska. V Nemčijo se vozijo surovi pridelki od vseh krajev sveta, največ pa iz Rusije; na Nemškem se potem v mnogobrojnih fabrikah izdeljuje, in kot izdelki spet izvažajo. Ker so neke pokrajine na Nemškem zelo na gosto obljudene, ne morejo toliko živeža, kruha, mesa in vina pridelati, da bi domači pridelki domačim potrebam zadostovali, zato se mora precej veliko živežne robe od drugod, posebno iz Rusije in iz Ogerskega, na Nemško voziti. Narobe pa dobivajo te dežele iz Nemškega obrtnijske izdelke, zlasti tkanine. Mesta Hamburg Bremen, Ljubek in Rostok pečajo se največ s pomorsko kupčijo. V Frankobrodu na Majnu je največa kupčija z denarstvom in vrednostnimi papirji, v Lipsiji s knjigami, na leto v vrednosti blizo do osem miljonov goldinarjev in s krznovino; v Norinbergu s tako imenovano kratko ali drobno robo. Nemško kupčijo pospešujejo posebno lepe ceste in mnoge železnice, s kterimi je vsa Nemčija kakor z mrežo prepredžena, tako da se kupčijsko blago lahko in naglo iz enega kraja v drugi prevaževati more.

Italija ima večidel le pomorsko kupčijo, in to zato, ker je Italija od treh strani od morja obdana, in bolj vozka in dolga kakor široka dežela. Italija ima še črez

dvajset tisoč svojih lastnih kupčijskih ladij. Kar se rudnin tiče, ima Italija obilo žvepla. Na leto se ga v vrednosti do kakih 15 miljonov goldinarjev pridobiva. Železa je mnogo in dobrega, posebno na otoku Elbi, bakra in svinca na otoku Sardiniji; izvrstnega, zeló cenjenega mramorja pa v Toskani. Izmed žita se največ riž-kaše, turšice in hajdine prideluje. Tudi bombaž so začeli na Laškem saditi, ter se jim prav dobro obnaša. Vina in olja imajo povsod dosti. Živinoreja pa v Italiji na dosti slabih nogah stoji. Čudno je, da v Italiji nikjer ne redijo gôs. Italjan rad barantuje. V naše kraje dobivamo iz Italije posebno južno sadje.

Kupčija našega cesarstva ni najslabša, pa tudi ne najboljša, ampak kakor se reče srednje mere. Čez leto se v kupčiji našega cesarstva blaga v vrednosti za kakih 6—7 sto miljonov goldinarjev sem ter tje premeče. Za kakih 80 miljonov goldinarjev gre čez leto več blaga iz cesarstva ven, kakor noter, tako da je naše cesarstvo vsako leto za 80 miljonov goldinarjev bogateje. Izvaževa se posebno mnogo pšenice, moke, oljnatih semen (lana, konopelj, ogorušice in enakih), škrnega ali stavbinega lesa, volne, papirja, nekaj surove svile, mnogo železne robe (kos in srpov na Rusko), in mnogo steklene robe večidel v jutrove dežele. — Vvaževa se pa kava, olje, barve, bombaž in južno sadje. Surovih pridelkov se čem dalje manje iz našega cesarstva izvaža, izdelanega blaga pa čem dalje več, kar je dobro znamenje za napredek domače obrtnije in kupčije. Morska kupčija našega cesarstva ima svoj sedež v Trstu. Trščansko kupčijsko društvo, „Lloyd“ imenovano, ima že črez 70 svojih parobrodov in kakih osem miljonov goldinarjev premoženja. Razen Trsta je velika kupčija na Dunaji in v Brodiju na ruskej meji, v Pragi, v Pešti, v Sisku in na Reki.

Mi Slovenci kupčujemo najbolj s Trstom, kamor posebno živežno robo in les iz naših krajev vozijo, in pa z ogersko in hrvaško deželo, kamor spet izdelke naše male ali kmečke obrtnije prodajamo. Narobe pa dobivamo iz Trsta kolonijalno robo (kavo, sladkor itd.), iz Ogerskega in Hrvaškega pa žito in živino.

Kar se jezika tiče, je danes v kupčiji najbolj angleški jezik razširjen. Vsak večí trgovec mora, posebno v pomorskih kupčijskih mestih v svojem komptoaru, tako trgovci svoje kancelije ali uradnije imenujejo, vsaj enega služabnika imeti, ki zna angleški govoriti in pisati. — Za angleškim je v kupčiji najbolj razširjen francoski jezik, pa še na pol ne tako kar angleški. Za kupčijo v jutrove dežele, ki jih trgovci navadno Levanto imenujejo, je neobhodno potreben italijanski jezik. — Slovenskim trgovcem, ki so se do sedaj le nemškega jezika za svoje računske knjige in za kupčijska pisma posluževali, naj bo na srce položeno, da bi se v prihodnje raje slovenščine posluževali, ptujo nemščino pa Nemcem pustili. Vsak slovenski rodoljub pa naj gre raje k tistemu trgovcu kupovat, ki je prijatelj našega naroda, pa če bi tudi ravno za krajcar ali dva blago draže plačal, kakor pa k trgovcu, ki se je iz ptujega k nam priselil, in ki za naš narod drugega nima kakor grde besede, obrekovanja in psovke. Dajmo raje domačemu človeku kaj skupiti, kakor ptujcu, ki samo zato k nam pride, da si žepe napolni in potem jo spet, bog si ga vedi, kam pobriše. Podpirajmo lepo med seboj drug drugega, kakor bratje, da naš denar pri nas domá ostane.

XV. Denar.

Brez denarja je ni kupčije. Tiste kupčije, v kterej si kupec in prodajalec blago izmenita, je danes le še malo na svetu; le z divjimi narodi, ki še ne vedó, kaj je denar, se tako kupčuje. Divjak iz srede Afrike prinese na sejm slonove kosti ali štruceva peresa, pa to svojo robo zabaranta za kako staro puško, za strelni prah, za požirek žganjice, za kak star klobuk in za enake stvari. — Kupčiji gre zasluga, da je tisto stvar iznašla, za ktero se vsaka druga stvar kupiti in prodati mora, in ta stvar je denar. Kdor ima vola, pa bi rad žita kupil, ta ne da vola za žito, ampak najpoprej proda vola za gotovi denar, in še le potem s tim gotovim denarjem žito kupi. Denar tedaj posreduje kupčijo. Da se denar kuje, vzelo se je

zlato in srebro, in sicer zavolj tega, ker zlato in srebro že v malih koscih veliko vrednost imata, ker se lahko sem ter tje nosita, ker ne sprhnita, ne splesnita, ne zgnjijéta in se ne spridita. Danes veljata srebro in zlato po celem svetu kot denar. Iz zlata in srebra se kujejo penezi. Na peneze vdarijo se posebna znamenja, pri nas navadno cesarjeva podoba in cesarski orel. Sicer so pa pri raznih narodih in v raznih časih razna znamenja na denar vdarjali n. pr. podobe bogov, podobe živál in enake stvari. Navadno kuje se okrogel denar, pri nekih narodih, kakor pri Špartancih, so pa nekdaj tudi četirivoglatega kovali. V velikej kupčiji, posebno pri bankah, o kterih bodemo na koncu govorili, se pa tudi še danes srebro in zlato v paličicah, na ktere je štempelj vdarjen, kot plačilno sredstvo upotrebuje.

Razen iz srebra in zlata se dela denar tudi iz bakra (kufra). Pri nas je navadno drobiž bakren. Danes je, zlasti pri nas, le malo zlatega in srebrnega denarja še med ljudmi, iz kupčije je pa že kakih dvajset let celo izginil. Dandanašnji kroži med ljudmi sploh le papirnat denar.

Papirnat denar sam na sebi nima prav nobene vrednosti, razen toliko, kar je njegov papir vreden. Kar papirnatemu denarju vrednost daje, to je tisto z a u p a n j e in prepričanje, da se za papirnat denar ravno tako, kakor za srebro in zlato vsaka stvar kupiti more. Kedar to zaupanje neha, potem pada tudi vrednost papirnatega denarja. Sicer je pa papirnat denar veliko bolj ročen, kakor kovani denar. Tisoč goldinarjev srebrnega denarja tehta 34—35 funtov, tako da jih odraščen človek ima kaj nositi, ne gledé na to, da mu bodo vse njegove žepe zalegli. Papirnat bankovec pa, glaseči na 1000 goldinarjev, kako je priročen! Lahek je kakor pero, in tako malo prostora zaleže, da še ni vredno tega omeniti. Sicer je pa, posebno danes, kovani denar bolj obrajtan in čislan, kakor papirnati in to zavolj tega, ker kovani denar po svojem srebru in zlatu vrednost v sebi nosi, med tem ko papirnati denar sam v sebi nima nobene vrednosti, ampak samo zaupanje, ki danes raste, jutri pa spet pade.

Koliko da je vreden papirnat denar, to kaže njegov vsakdanji kurz. Denarni kurz ni nič drugega kakor vsakdanje zaupanje, vsakdanja denarna cena; kajti tudi denar ima, kakor vsaka druga roba svojo ceno, ki danes pade, jutri spet raste, in tudi denar se more kupiti in prodati ravno kakor vsaka druga roba.

Če je denar več vreden, kakor to kar velja, če je n. pr. srebrna krona, ki velja dva goldinarja, vredna dva goldinarja in pol, tako se ta polgoldinaršna nadplača imenuje ažijo (agio). Če bi se pa pripetilo, kar ni nemogoče, da bi srebrna krona, ki velja dva goldinarja, bila samo en goldinar in pol vredna, t. j. za pol goldinarja manje, nego kar velja, potem se ta zguba imenuje disažijo. Če sta pa kovani in papirnati denar po svojej vrednosti celo enaka, t. j. če velja srebrna krona dva goldinarja, in je vredna tudi dva goldinarja, potem se reče, da je vrednost „al pari“, po slovenski: enaka. Kurz ali cena ne menja se samo za kovani denar, ampak tudi za vrednostne papirje: za menjice, za akcije, za državna dolžna pisma, in kar je takih vrednostnih papirjev še več. Ti vrednostni papirji sicer niso pravi denar, ampak denar le namestujejo; zato jim pravijo: denarni namestniki ali surogati. Cena ali kurz za denar se dela tam, kjer je denarni sajem, in ta je na denarnih burzah. — Kdor hoče n. pr. na Rusko iti, ta se mora z ruskimi denarji preskrbeti. Ruski denar pa mora z našimi denarji kupiti, ali na burzi, ali pa pri kakšnem denarnem menjaču. Če ima ruski papirnati goldinar (Rusi sicer na goldinarje ne računijo, ampak na rublje, tukaj se govori samo kot primer o ruskem goldinarji) več zaupanja, kakor naš papirnat goldinar, potem je tudi več vreden, kakor naš goldinar, in tisti, ki z našimi papirnatimi denarji ruski papirnat denar kupuje, bo moral na vsak naš goldinar še nekaj dodati, da za-nj en rusk goldinar dobi.

Papirnati denar dela ali država sama, ali pa zasebniki: navadno zasebna društva, banke, velike fabrike za svoje delalce, in veliki trgovci. Naša država n. pr. če je v denarnej stiski, in to je navadno vsako leto, si s tim pomaga, da papirnat denar dela, ali pa drugemu (državnej

banki na Dunaji) oblast da, da ga mesto nje dela in ga jej potem posodi. Sicer se nikdo ne bi mogel in smel siliti, da privatni papirnati denar sprejema, pri nas pa vendar država svoje podložnike sili, da mora vsakter bankovce prejemati za to, kar veljajo. Taka sila je zmerom znamenje, da država slabo gospodari. Ker za naše avstrijske bankovce država dobra stoji nasproti banki, da bo ona za to skrbela, da jih bo moral vsak mesto kovanega denarja prejemati, naši bankovci niso zgolj privaten papirnat denar, ampak tako rekoč na pol privaten, na pol pa državen.

Za mala plačila je kovani drobiž, za veča plačila pa papirnat denar ročneji. Tisoč goldinarjev kovanega denarja se mora vsaj pol ure šteti, in še je zmota mogoča, tako da se mora spet od kraja začeti. S papirnatim bankovcem, kteri se glasi na 1000 goldinarjev, je pa to koj storjeno.

Naša državna banka na Dunaji bi prav za prav samo toliko bankovcev smela delati in izdajati, za kolikor ima kovanega denarja v svojih podzemeljskih kletih shranjenega; in sicer zato, da je v stanu, vsak čas vse svoje bankovce s kovanim denarjem spet nazaj zameniti, kajti na vsakem njenem bankovcu stoji zapisano, da ga bo banka tistemu, ki bo bankovec na banko zmenit prinesel, s kovanim srebrnim denarjem izmenila. Navadno imajo pa banke samo tretjino kovanega denarja v zameno pripravljenega. Če je n. pr. banka za 300 miljonov goldinarjev bankovcev naredila in izdala, zadostuje da ima le za 100 miljonov goldinarjev kovanega zlatega in srebrnega denarja shranjenega.

Vsega tega pri državnem papirnatem denarji ni. Država ne drži kovanega denarja za to na kupu, da bi ž njim svoj papirnat denar, če bi do tega prišlo, izplačati mogla, kar tudi na papirnatem državnem denarji ne stoji zapisano, kakor to stoji zapisano na bankovcih. Porok državnega papirnatega denarja je država sama. Vrednost privatnega denarja odvisi od tega, kako je tisto društvo osnovano, ki ga je izdalo, koliko premore to društvo v gotovem kovanem denarji, in koliko izdanega papirnatega

denarja ima zunaj, ki ga bo prej ali poznej za kovani denar izmeniti moralo. Škodljivo je to, če se papirnat denar tudi za drobiž, n. pr. za 10 krajcarjev, dela, kajti potem ves kovani denar, tudi drobiž kakor da bi pihnil iz vsakdanjega življenja zgine, kar smo tudi že pri nas skusili.

Ljudje navadno na to gredo, le veliko, le prav veliko denarja si pridobiti. Kdor le samo po denarji havsa, ta je slab gospodar. Denar ni za to, da bi ga ljudje na kup dajali, ampak denar je zgolj le zavoljo kupčije tu. Le tisti je umen gospodar, ki denar premetuje, t. j. za svoj gotov denar robo kupi, pa robo spet proda, pa za skupljen denar spet drugo kupi in tako naprej kolobari. Več denarja imeti, nego ga trgovec za kupčijo potrebuje, to je brez koristi. Tak denar je mrtev kakor kamen. Kdor ima sto goldinarjev v škrinji zaprtih, ta je slab gospodar, kajti bolje bi bilo, če bi za te v škrinji zaprte sto goldinarje imel vina v sodeh, ali kakšno drugo blago na shrambi, ki bi ga mogel, kedar bi mu cena skočila, z dobičkom prodati.

Srebro nima takih lastnosti na sebi, da bi mu te lastnosti že same na sebi tisto vrednost dajale, ktero kot denar ima. — Železo ima kot kovnina veliko bolje lastnosti na sebi nego srebro. Srebrna šina na kolesu, ali srebrn ključ na ključalnici, bi gotovo slabeja bile, nego sta trpežna železna šina in železen ključ. Če bi toliko srebra na svetu bilo, kolikor je železa, srebro še tolike vrednosti ne bi imelo, kolikor je ima danes železo. Veliki del vrednosti srebra in tudi zlata leži v tem, da sta obadva precej redki kovnini.

Če pšenica v ceni poskoči, kriva je temu ali pšenica, ali pa denar, časi pa tudi obadva: pšenica in denar. Pšenica je kriva, če jej cena poskoči, tačas, kedar je malo pšenice. Denar je kriv, da pšenica v ceni poskoči tačas, kedar je mnogo in slabega denarja med ljudmi. Obadva: pšenica in denar sta pa tačas kriva, da pšenica v ceni poskoči, kedar je malo pšenice, poleg tega pa mnogo in malovrednega denarja med ljudmi. — Padla bo pšenici cena, če je mnogo pšenice, in pa, če je trda

za denar t. j. če ga je malo med ljudmi. Če je samo pšenici cena poskočila, drugim stvarem pa ne, potem je vzrok na pšenici; — če je pa razen pšenice tudi vsej drugej robi cena skočila, potem leži vzrok tega ne v robi, ampak v denarji, ki je na svojej vrednosti škodo trpel. Da so danes pšenica, volna, meso, sukno, platno, zemljišča (grunta), delalci itd. mnogo dražji kakor so bili pred tridesetimi leti, dasiravno se danes mnogo več pšenice, volne, mesa, sukna, platna itd. pridela, in je veliko več delalcev, kakor jih je nekdaj bilo, na tem niso te stvari tolikanj krive, kolikanj to, da se je naš denar kakih dvajset let sèm zeló spridil, in da ga je danes, naj reče kdo karkoli hoče, veliko več med ljudmi, kakor ga je nekdaj bilo. Pri drvah je oboje krivo, da so v ceni skočile, eno je namreč to, da je drv od leta do leta manj, njih potreba pa od leta do leta veča, drugo pa to, da je denar v vrednosti padel.

Denar je za to, da med ljudmi okoli kroži. Tisti, ki si je prvi denar izmislil, mu gotovo ni ta namen dal, da bi ga kak škrt v svojej škrinji kakor jetnika zaprtega držal. Hitreje gre denar iz rok v roke, veče koristi so od njega. Tisti goldinar, ki je celo leto v enih rokah bil, je malo koristil; tisti pa, ki je v enem letu skoz sto rok šel, koristil je toliko kakor sto goldinarjev. Kdor tedaj denar na kupu drži, ta ne ve, kako se denar na korist obrača, in dobiček dela. — V kratkem rečeno, denar je za to, da se ž njim kupčuje.

XVI. Menjica ali bêkselj.

Kaj je menjica? — Menjica je pismo, s kterim se kdo obveže, da bo stanoviti znesek denarja stanovitej osebi ob stanovitem obroku ali sam plačal, ali pa komu drugemu naložil, da bo na mesto njega plačal. Obrazci za menjice se že natisnjeni kupiti morejo. V teh obrazcih je vse povedano razen premenljivih stvari, kakoršne so: ime, znešek, dan in enake. Na vsakej menjici morajo biti sledeče stvari točno povedane: 1. mesto kje, in čas, kdaj se je menjica izdàla; — 2. znesek, ki ga je menjičin

dolžnik dolžen postal menjičinemu lastniku; — 3. obrok, kdaj se ima ta svota izplačati. Ta obrok imenuje se zapadni ali plačilni čas; — 4. mesto, kjer se ima menjica na plačilni dan za izplačanje predložiti (prezentirati); — 5. ime tistega, na kterega menjica glasi t. j. upnika; in — 6. podpis tistega, ki jo je izdal t. j. dolžnika. Pri nas v Avstriji mora vsaka menjica imeti kolek po znesku, na kterega glasi.

Tisti, ki je menjico izdal, imenuje se menjičin dolžnik (trassat, akceptant); tisti pa, ki je menjico sprejel: menjičin upnik. Če menjičin upnik, v čegar rokah in lasti menjica leži, to menjico komu drugemu proda, ali mesto gotovega denarja kot plačilo da, ali daruje, mora na drugej čistej strani menjice potrditi, da se je lastništvu odpovedal. Tako prenašanje lastništva menjice imenuje se „indossament“ ali po slovenski nahrbtenje, in sicer zato, ker se to prenašanje na hrbtu (in dosso) menjice potrdi. To se zgodi na kratko z besedami: „mesto mene na tega in tega“, tukaj se imenuje tisti, ki je lastnik menjice postal, in pod te besede se prejšnji lastnik menjice podpiše. Pa je tudi zgolj sam podpis zadosten brez teh besed. Drugi lastnik more menjico na isti način tretjemu, tretji četrtemu predati, in tako more menjica skoz več rok iti, preden do tistega nazaj pride, ki jo je izdal, da jo izplača; in sicer onemu, ki jo zadnji v lasti ima. Menjica je tedaj krožila skoz več rok. To kolobarenje ali ta hoja imenuje se z laško besede žiro (giro), in vsi tisti, skoz kterih rok in lastništvo je šla, in ki so na hrbtu svoja imena po vrsti drug za drugim podpisali, imenujejo se žiranti, ali po slovenski kolobarniki. Zavolj tega pa, ker so se kolobarniki na hrbtu (in dosso) menjice podpisali, imenujejo se tudi indossanti, ali po slovenski nahrbtniki.

Če pa tisti, ki je menjico izdal, neče, da bi ta njegova menjica med ljudmi od rok do rok hodila, more to s tim zaprečiti, da to hojo na menjici izrečno zabrani. Za izplačanje menjice, ki je šla skoz več rok ni samo prvi izdajalec za plačilo obvezan, ampak če on ne bi mogel ali hotel plačati, so vsi žiranti vsak za sebe ob-

vezani, celi znesek plačati razen, če je žirant izrečno na menjici dostavil, da se ne zaveže. Tista menjica tedaj, ki je skoz več rok šla, ki ima tedaj več žirantov na svojem hrbtu napisanih, ima zato večo vrednost, ker če eden ne more plačati, se lahko drugi, tretji, četrti za plačilo tirja. — Če lastnik menjice komu drugemu menjico v ta namen oddá, da on oskrbi, da menjico izplača, kdor jo je izdal, reče se, da jo je dal „in procura“, ali po slovenski: v obskrb, in tudi to se mora na hrbtu menjice zaznamovati.

Na zapadni ali plačilni dan mora se menjica dolžniku predložiti ali prezentirati, da jo plača. Dolžnik mora dolžni iznesek precej izplačati. Če ne plača, ima lastnik menjice pravico, se zoper to pred sodnijo pritožiti, ali kakor se reče protestirati. Pri sodniji se o vsem tem dogodku pismo naredi. Na temelji tega pisma ali protesta more lastnik menjice proti izdajalcu menjice pravdo napeti zavolj plačila, isto tako pa tudi vsak žirant svojega prednika v pravdo potegniti.

Na nekterih menjicah ni plačilen obrok zaznamovan, ampak mesto tega stojé besede: „na pokaz“ (nemški: in sicht). To pomeni, da se bo menjica izplačala, kedar se bo pokazala, naj bi to bilo, kedar koli.

Večkrat se zgodi, da se prvi obrok, ob kterem bi se imela menjica izplačati, na kak pozneji čas preloži. Ker se je na tak način plačilen obrok podaljšal, imenuje se to preloženje plačilnega obroka na pozneji čas podaljšanje (prolongacija) menjice. To se v kupčiji zeló pogosto zgodi. V to podaljšanje plačilnega obroka mora, to se ve da, lastnik menjice privoliti, ravno tako pa tudi vsi, po kterih rokah je menjica šla. Pri podaljšanju se navadno stara menjica raztrga in mesto nje nova izda.

Kaj koristi menjica? — Menjica je koristna v tem, da se plačila raznih mest med seboj poravnajo. Ljubljana ima n. pr. Trstu za poslano kolonijalno robo 20.000 goldinarjev plačati, — Trst pa Ljubljani za poslani les ravno tudi 20.000 goldinarjev. Ljubljančani imajo Tržaških menjic za 20.000 gold., — Tržačani pa Ljubljanskih menjic tudi za 20.000 gold. Na mesto da bi Ljubljančani

poslali v Trst dolžnih 20.000 gold. v gotovem denarji, Tržačani pa spet nazaj Ljubljančanom dolžne 20.000 gold., si na mesto tega med seboj le menjice izmenijo; Ljubljančani pošljejo v Trst tržaške menjice, Tržačani pa v Ljubljano ljubljanske in dolg je na obeh dveh straném poplačan in poravnan. Kolonijalna roba je prišla v Ljubljano in les v Trst, pa ne za eno ne za drugo ni bilo treba le en krajcar od ene ali druge strani plačati. Roba se je izmenila, in to izmeno robe so menjice posredovale, od koder se da tudi njih ime „menjica“ izpeljati.

Še drug primer! — Ljubljanski trgovec A je dolžen Celovškemu obrtniku B 1000 gold. Ljubljanski trgovec A ima pa od Celovškega C ravno tudi 1000 gold. iskati ter ima menjico od njega v rokah. Na mesto da bi tedaj ljubljanski trgovec A v Celovec poslal obrtniku B dolžne 1000 goldinarje v gotovem denarji, pošlje mu menjico izdano od celovškega podvzetnika C, in od svoje strani žirirano, in s tim se je ljubljanski trgovec A celovškemu obrtniku B nasproti oddolžil. Podvzetnik C v Celovcu pa zdaj ni več ljubljanskemu trgovcu A dolžen, ampak celovškemu obrtniku B, ki zdaj njegovo menjico v rokah ima. Če podvzetnik C ne bi hotel, ali če ne bi mogel plačati, more Celovški obrtnik B ljubljanskega trgovca A za plačilo nategniti, ker je po njem menjica podvzetnika C žirirana.

Da bo bralcu še bolj jasno, kako menjice v kupčiji iz rok v roke gredó, in kako poravnajo plačila, ki jih trgovci raznih mest vse križem med seboj imajo, bodemo tukaj še tretji primer povedali. — Čevljar iz Tržiča gre s svojo obuteljno robo dole v Zagreb na sajem. Nesreča hoče, da je bil sajem slab. Našemu čevljarju je ostala polovica njegovega blaga nerazprodana. Kaj hoče z nerazprodanim blagom?! Nazaj v Tržič ga peljati, to ne kaže, vožnja je predraga, k sreči se mu kupec ponudi, ki je pripraven vse nerazprodano blago vzeti, ali ne za gotov denar, ampak na menjico plačilno na prvi prihodnji sajem v Zagrebu. Naš čevljar iz Tržiča je s tim zadovoljen, mu da blago, in prejme od njega menjico. —

V Tržiču je čakal na čevljarja že usnjar, ki mu je za izdelovanje obuje poprej usnje na vero dajal, in mislil, da mu bo sedaj, ko pride iz sejma, dolg poplačal, kar mu je čevljar tudi poprej obečal. Čevljar pride iz sejma nazaj v Tržič pa brez tolikega gotovega denarja, da bi bil mogel usnjarji dolg za usnje poplačati. Mesto gotovega denarja pa ima menjico. Usnjarju pové kako in kaj, da ga namreč ne more z gotovim denarjem plačati, pač pa z menjico, če jo hoče z njegovim žirom na mesto gotovega denarja prejeti. Usnjar pregleda menjico, pa vidi, da jo je izdal ravno tisti kupec v Zagrebu, od kterega on surove kože kupuje, — in ker je usnjar ravno temu kupcu za poslane surove kože nekaj dolžen, prejme rad od čevljarja menjico v plačilo za usnje, ter jo potem spet mesto plačila za surove kože istemu kupcu v Zagreb nazaj pošlje, ki jo je izdal. — V tem primeru je šla menjica od kupca v Zagrebu kot plačilo za obujo v roke čevljarja, — iz rok čevljarja kot plačilo za usnje v roke usnjarja, — in nazadnje iz rok usnjarja kot plačilo za surove kože nazaj v roke tistega kupca v Zagrebu, ki jo je izdal. Po tej svojej hoji je posredovala izmenjavo blaga: obuje, usnja in surove kože, — in poravnala plačila med čevljarjem, usnjarjem in kupcem v Zagrebu.

Kakor že vemo, morejo samo one menjice tako krožiti, na kterih izdajalec menjice kolobarenja ni izrečno zabranil; in to so vse tiste menjice, ki n e glasijo, kakor se reče „n a o r d r o“. Menjice pa, ktere „na ordro“ glasijo, morejo po sto rokah in skoz sto mest hoditi, preden se k prvemu na izplačanje povrnejo.

Tiste menjice, na kterih izdajalec ni zapisal izneska, za kterega se dolžnega spozna, ampak je dotično mesto prazno pustil, imenujejo se menjice „na čisto“ (in bianco). Lastnik take menjice more na prazno mesto zapisati znesek, kterega koli hoče. Bianco-menjice se danes le na velikih sejmih izdajajo.

Menjice dan danes ne kolobarijo samo kot plačilo med trgovci, one so postale tudi blago, s kterim se kupčuje ravno tako, kakor s kakšnim drugim blagom. Ta kupčija se imenuje menjičina kupčija, ž njo se pečajo

večidel denarničarji ali bankirji večih kupčijskih mest. — Gorenjec pripelje deske v Trst. V Trstu jih proda, pa ne za gotovi denar, ampak za menjico. On bi rad v Trstu kaj za domače potrebe nakupil, in za to mu je treba gotovega denarja, z menjico mu je slabo pomagano. Kaj stori? — On gre, če neče iti koj na banko, h kakemu bankirju, ter mu menjico prodá; se ve da mora nekaj malega pripustiti, kar ima bankir za svoj trud, in pa zato, ker bankirju denar v menjici do plačilnega dne mrtev leži. To kar bankir sebi pridrži, imenuje se „diskonto“, ali po slovenski: kar je z računom na vskriž, kar je iz pod tiste sume, na ktero menjica glasi; in zato se tako kupovanje menjic imenuje diskontiranje ali pa tudi eskomptiranje.

Menjica ima veliko večo moč, nego navadno dolžno pismo. Po menjici se prej in laglje do svoje tirjatve pride, kakor po dolžnem pismu. Postave o menjicah so mnogo bolj stroge, kakor o navadnih dolžnih pismih. Več je žirantov na menjici podpisanih, bolj je tirjatev varna in zavarovana.

Če je bila komu menjica ukradena, ali če jo je zgubil, more njeno veljavnost po sodniji javno preklicati dati, ali kakor se pravi amortizirati. Če je bila ukradena ali zgubljena menjica še pred njenim preklicom izplačana, ne zadene tistega, ki jo je izplačal, nobena zguba, ampak škodo trpi tisti, kteremu je bila ukradena, ali kteri jo je bil zgubil.

XVII. Akcija.

Akcija, po slovensko delnica je tisto vrednostno pismo, ki spričuje, da ima lastnik tega pisma neki stanoviti del v kakem vkupnem kapitalnem zakladu vložen. Lastnik akcije se imenuje akcijonar, ali po slovenski deležnik. Sledeči primer bo najlože razjasnil, na kak način so akcije postale, in kaj pomenijo.

Blizo neke vasi se je našla na občinskem zemljišču premogova žila. Prvo vrtanje je pokazalo, da je premog izvrstne sorte, in ker je več plavšev blizo, ki vsi mnogo

kurjave potrebujejo, in tudi železniška postaja ni daleč, vse na to kaže, da bi se premog prav lahko prodajal in v denar spravljal. Iz te premogove žile bi se tedaj veliko denarja in bogastva izkopati dalo! — Pa kdo ga bo kopal? — Občina, na ktere zemljišču se je žila našla, je siromašna, ona nima tolikih denarnih moči, da bi se tega podvzetja lotiti mogla, vaščani pa še manje, kajtí premog kopati stane posebno iz začetka mnogo denarja. Da je najdena premogova žila, razglasilo se je v kratkem času daleč na okoli, in koj se je nekoliko denarnih mož med seboj dogovorilo, da hoté premogovo žilo od občíne kupiti, ter vkup premog kopati in prodajati. Ker pa tudi oni nimajo za to podvzetje zadostnega kapitala, vstanovijo se kot akcijino društvo. — Za celo podvzetje je treba, kakor so preračunili, 20.000 goldinarjev. Da se ta znesek skupej spravi, izda to društvo 200 akcij, od kterih vsaka na 100 goldinarjev glasi, ter jih na denarni sajem na prodaj postavi. Vsak kdor hoče deležnik tega podvzetja postati, ker si misli, da bo dokaj dobička iz njega izviralo, si omisli eno ali več teh akcij proti tem, da za vsako 100 goldinarjev v gotovem denarji odšteje. Če je tako vsih 200 akcij razprodanih, potem je za podvzetje potrebna glavnica od 20.000 goldinarjev skupljena. Premogova žila se s temi denarji od občine kupi, in premog se začne kopati. Vsi tisti, ki so akcije kupili, so akcijonarji, in so skupaj akcijino društvo.

Akcijina društva se osnujejo samo za velika podvzetja, kterih en sam, pa če je še tako premožen, ne more lahko na sebe vzeti.

Če se akcijino podvzetje dobro obnese, če je letni dobiček velik, poviša se vrednost vsake poedine akcije nakrat. Na burzah se bo svet trgal za take akcije, in od prvotnih 100 goldinarjev bodo v kratkem na 130, na 150 goldinarjev skočile in še više, kajti vsak, ki ima odvišega denarja, si bo želil eno ali več teh akcij imeti, v kterih je kapital tako varno vložen, in tako lep dobiček nese. — Nasprotno pa, če se podvzetje slabo obnese, tako da ne bo samo nobenega dobička od vloženega kapitala, ampak da je ta kapital sam že v nevarnosti, da

ne bi celo propadel, bodo akcije koj svojo vrednost zgubile. Vsak, kdor tako akcijo ima, bo gledal, da se je prej ko prej znebi, ter jo bo na burzi na prodaj ponujal, ali na burzi se še zmenili ne bodo za njo, in tako bo ona od prvotnih 100 goldinarjev naglo na 60, na 40 goldinarjev padla, v časih pa tudi vso svojo vrednost zgubila, kar se je že večkrat zgodilo.

Kakor že vemo, so vsi lastniki akcij akcijino društvo. Ta družba se vsako leto vsaj enkrat skupaj snide. V skupščini akcijonarjev se pregledavajo računi o podvzetji, dobiček ali zguba, in nazadnje se izmed akcijonarjev tisti možje izberejo, kteri imajo prihodno leto podvzetje ravnati in voditi, ter vse ono izvrševati in izpeljati, kar je bilo v glavnej skupščini akcijonarjev po večini glasov sklenjeno. Ti izbrani možje imenujejo se odbor ali ravnateljstvo akcijinega društva. Če je število akcijonarjev malo, imenuje se društvo tudi kumpanija ali španovija.

Razloček med društvom na akcije in med kumpanijo je ta, da v kumpanijo ne more nikdo stopiti, če drugi družbeniki tega ne dovolijo: nasprotno pa tudi noben družbenik ne more in ne sme svojega v kumpanijsko podvzetje vloženega denarja ven potegniti in iz kumpanije izstopiti, če tega kumpaniji poprej ne naznani. Drugače je pa pri društvih na akcije. Pri teh ne more nobeden lastnik akcije svojega v podvzetje vloženega deleža nazaj tirjati, preden celo društvo ne razide, narobe pa sme brez družbinega dovoljenja svojo akcijo komu drugemu prodati, in tako iz društva stopiti, na mesto njega pa stopi tisti v društvo, ki je akcijo kupil, za kar mu tudi ni nobenega dovoljenja od društva treba. Deležniki akcijinih društev se lahko vsak dan menjajo, kar pri kumpaniji ne sme in ne more biti.

Akcije zlasti zavolj tega po kupčiji lahko prehajajo iz ene roke v drugo, ker na njih navadno ni lastnikovo ime zapisano, ampak so lastnina onega, v kterega rokah se ravno nahajajo. Gledé tega so vrednostni papirji dvojne sorte. Na enih je ime lastnika zapisano, na drugih pa ne, ali kakor se reče, eni glasé na ime nositelja (au porteur), drugi pa ne. Vrednostni papirji druge sorte

so zmerom lastnina onega, kdor jih v rokah ima. Oni se morejo in smejo kar naravnost komu drugemu prodati, ter ni potrebno, prodajo na papirji omeniti (indosirati), kakor pri menjicah, ali v posebnem pismu potrditi (cesionirati) kakor pri navadnih dolžnih pismih, ki vsa na ime nositelja glasé. Akcije so tiste sorte vrednostnih papirjev, ki ne glasé na ime nositelja, ter morejo ravno tako kakor goldinarski bankovec brez vsakih pisem ali potrjenj iz lastnine enega v lastnino drugega prehajati.

Za vsako akcijino društvo je treba vladinega dovoljenja. Načrtano podvzetje, ki se misli na akcije osnovati, dá vlada po skušenih in zvedenih možeh pretehtati, in če ti spoznajo, da je nameravano podvzetje koristno, in da utegne tudi dobiček iz njega prihajati, se vlada ne bo branila društvo dovoliti. Sicer si pa vlada pridrži pravico, društvo v njegovem djanji nadzorovati, ter more celo, če se jej potrebno zdi, podvzetje obstaviti.

Društva na akcije se osnujejo posebno za taka podvzetja, ktera zahtevajo velik kapital, in pri kterih se mora dalj časa na dobiček čakati. Taka podvzetja so posebno rudokopja. V kupčijskih podvzetjih, pri zavarovalnicah in bankah so še bolj kumpanije v navadi.

Po društvih na akcije so se že taka podvzetja izpeljala, o kterih se je poprej mislilo, da se ne bodo nikoli izpeljati dala. Društva na akcije so pokazala, koliko premorejo razne moči, če se zedinijo in v eno djanje zložijo. — Po društvih na akcije povišala se je tudi državna moč.

Dobiček, ki na vsako poedino akcijo odpade, imenuje se dividenda, po slovensko to, kar se razdeliti ima. Dividenda se zračuni koncem vsakega leta. Na dividendo spada samo čisti dobiček, od kterega so bili poprej stroški za opravljanje odbiti. Od akcij se navadno ne plačujejo obresti, ker ti so že v dividendi.

Če podvzetje spodleti, niso lastniki poedinih akcij za zgubo s celim svojim premoženjem odgovorni, ampak samo s tistim delom, ki so ga v akcije vložili. Če akcijino društvo svoj kapital pomnožiti hoče, izda proti zalogi (hipoteki) vsega svojega vkupnega premoženja navadna pisma, ki imajo, kar se njih varnosti tiče, prednost pred

akcijami, in zavolj te prednosti imenujejo se prioritete, ali po slovenski prednice. Prioritetna dolžna pisma imajo stvarno zalogo za seboj, tako da one nič ne zgubé, ako bi postavimo akcijino podvzetje spodletelo. Takrat samo akcije zgubé. Od teh prioritetnih dolžnih pisem plačuje akcijino društvo samo obresti, ne pa dividendo.

Akcijino društvo razide, če je svoj namen doseglo; če se je postavimo premogova žila, na kterej se je kopalo, izcrpila; — ali pa, če se v glavnej skupščini deležnikov sklene, da ima društvo nehati. Nikoli pa ne more, kakor pri kumpanijah, en sam deležnik zahtevati, da se skupno društveno premoženje razdeli, in njemu njegov delež odšteje.

V akcijino društvo more vsakter stopiti brez razločka stanú: kmet tako dobro kakor mestjan, žlahtnik tako dobro kakor duhoven, ali kdor si bodi drugi. Vsak more akcijo kupiti, in tako deležnik podvzetja postati. Ravno v tem pa leži tista silna moč društev na akcije, da se v njih denarne sile vseh stanov zediniti morejo. Kmet ali duhoven se ne moreta v podvzetje sama za sebe spuščati, če pa vsak le po eno akcijo vzameta, ki je za kako veliko podvzetje namenjena, se pa prav lahko tudi ona dva tega podvzetjá vdeležita. Brez akcijinih društev bi moralo vsako tako podvzetje neizpeljano ostati, ki več glavnice zahteva, nego je poedini, ali maloštevilna kumpanija zmaga. Nektera podvzetja so pa že sama na sebi taka, da se jih samo kako akcijino društvo lotiti more. Nektera podvzetja so namreč takšna, da še le čez dalj časa dobiček dado, in takih podvzetij se ne loti rad poedini človek, dasiravno ima morebiti zadostnega kapitala. Rad pa vzame eno ali tudi več akcij, ter se tako z nekim delom svojega premoženja vdeleži podvzetja. Koliko manj rudokopij in železnic bi bilo, ki dajejo tisočim ljudem vsakdanji zaslužek in vsakdanji kruhek, če društev na akcije ne bi bilo. Akcijina društva so tedaj na vsako stran koristna in blagoslovna. Ona zbirajo male kapitale v veče gromade in jih potem koristonosne naredé.

Kar se dobička tiče, ki ga ima akcijino podvzetje dati, vse od tega odvisi, kakšno je podvzetje, in kako je

vravnano. Gledé tega je treba, da se podvzetje, preden se v roke vzame, najprej dobro in na vse strani premisli in pretuhta. Ko je to storjeno, mora se načrt ali plan narediti, po kterem se bo delalo. Glavna stvar je, da se pri enkrat vstanovljenem načrtu ostane, kajti menjanje in skakanje od enega načrta na drugi podvzetju navadno bolj škoduje kakor hasne. Da je podvzetje srečno, odvisi tudi od možeh, ki jih je akcijino društvo izmed sebe izbralo, ter jih za oskrbnike in voditelje celega podvzetja postavilo. Oskrbniki podvzetja se morajo vestno po tistih sklepih in napotkih ravnati, ki so bili v glavnej skupščini akcijonarjev vstanovljeni. — Kupčija na akcije je bolj nevarna, kakor drugo kakoršno si bodi podvzetje. V kupčijskih poslih se mora namreč oskrbniku veči delokrog in svobodno gibanje pustiti, kakor pri kakšnem drugem podvzetji. Oskrbnik kupčijskega društva na akcije, ki ima stalno plačo, ta se ne bo dosti za ceno poganjal in trgal, ne tačas, kedar bo robo kupoval, pa tudi ne tačas, kedar bo robo prodajal. Zavolj tega pa tudi kupčijska društva na akcije le malo kdaj dober sad obrodé, razen če imajo od vlad podeljene predpravice, na ktere se naslanjati morejo; posebno pa, če se jim vsled teh predpravic v kupčiji ni treba konkurentov bati. Kupčijska društva na akcije, ki jim vlada velike predpravice podeli, morejo s časom neizmerno veliko bogastva nakupičiti. Taka predpravičina, kupčijska, neizmerno bogata društva na akcije najdemo posebno na Angleškem in Ruskem. —

Sicer mora pa skrb vsakega akcijinega društva biti, da si zvestega in vestnega moža za oskrbnika izbere.

Po drugih deželah imajo še druge sorte vrednostnih papirjev, kakor n. pr. na Angleškem cheks, na Francoskem bons in fonds in več drugih, pa ker se ti vrednostni papirji malokdaj v naše kraje zgubé, pustimo jih tukaj v stran.

XVIII. Finance.

Pod financami razumevamo denarne dohodke in denarne stroške cele dežele ali občine. Danes so finance

skor vseh evropejskih držav v velikem neredu. Skor vse evropske države, samo dve ali tri bi mogel človek izvzeti, so strašno zadolžene, nobena pa ne tako kakor naša, turška in laška. Skor v vseh evropejskih državah so letni stroški veči, kakor letni dohodki, in zavolj tega so vse te države prisiljene leto na leto posojila delati, da s pomočjo posojil tiste stroške poplačajo, za ktere so lastni dohodki prekratki. Tako je dolg našega cesarstva na 3500 miljonov goldinarjev narastel. Če bi se ta dolg na državljane razdelil, prišlo bi na vsako glavo kakih 100 goldinarjev; če pa ženskih, otrok, siromakov in starčkov ne štejemo, pride na vsako moško glavo od 15. do 60. leta dobrih 300 goldinarjev državnega dolga. Kdo bi ta dolg poplačal? — Na to še nobeden ne misli ne; pa tudi nobeden na to vprašanje pravega odgovora dati ne ve; bog! če bi se le obresti od tega dolga plačati mogli! Vse to veliko breme bodo, hočeš ali nočeš, naši otroci, in naših otrokov otroci na sebe vzeti morali. Kako bodo to breme nosili, to naj bo njih skrb. Gotovo smo pa mi zakrivili in naši predniki, da naše otroke mračna prihodnost čaka.

Vsaka država je, kar se njenega denarstva tiče, veliko gospodarstvo. Državni dohodki razdelé se pa na dve sorti: 1. na dohodke iz državnega imetka. Na državni imetek spadajo državna zemljišča, državni gozdi, državna rudokopja, državne fabrike itd. in 2. na dohodke od davkov. Davki so dvojni: ali so redni, kakoršni so davki od zemljišč, od hiš in drugih stavb; dohodnina od gotovih kapitalov in obrtnij, prenosnina, ki se plačuje, če se n. pr. kmetija od očeta na sina prenese, in še več drugih; — ali so pa izredni, kakor je povžitnina od mesa, vina, piva, žganja in sladkorja, dohodki od koleka (štemplja), od tobaka, od strelnega prahú, od soli, cestnina, dohodki od vodá in deželnih mej, dobiček iz male loterije itd.

Državni stroški so pa še bolj raznovrstni kakor so njeni dohodki. Najprvi bi morali biti v vsakej dobro vredjenej državi stroški za cerkve in šole, za umetnosti in znanosti. V našem cesarstvu je pa danes tako gospodarstvo, da se za te stvari, ki so najpotrebnejše, naj-

manj potrosi, zato pa tudi gremo, kar se cerkvenih in šolskih zadev, umetnosti in znanosti tiče, rakovo pot, mesto da bi napredovali, kakor drugi narodi napredujejo. Še le to, kar drugim ostane, to se cerkvi in šoli kot milostnina tjé vrže. — Nadalje trosi država, da se vzdržavajo ceste, da delajo nove železnice in da uravna notranja državna opravila, ki so trojna: 1. sodnije, 2. politične uredbe in 3. denarstvene zadeve. Največ pa trosijo danes države na vojništvo. Zmed vseh državnih stroškov so stroški za vojništvo v našem cesarstvu največi. Vojšaki snejo pri nas največi kos kruha, in to je žalostno. —

Vsak državljan ima dolžnost davek plačati, zavoljo tega pa tudi pravico po svojih izbranih zastopnikih v deželnih zborih in v državnem zboru račune pregledati, da se zve, na kaj se je davek potrosil. Narodni poslanci imajo celo pravico, državni vladi naložiti, koliko sme ona vsako leto davka razpisati in pobirati, in na kaj sme dohodke trositi. — Državna vlada mora po tem nalogu ravnati, in konec leta račun položiti. Sicer ne bi smela več davkov pobirati, kakor samo toliko, kolikor jih je za poravnanje državnih stroškov treba; te meje pa pri nas ni, ker so državni stroški pri nas večí, nego so davkini dohodki.

Davki morajo biti na vse državljane po enakej meri porazdeljeni, tako da nobeden ni krivično preobložen. Včasih so bili neki stanovi od davkov prosti, danes tega ni več, danes mora vsak državljan davek plačati, kolikor ga na njega pade.

Kedar država v denarno zadrego pride ter je prisiljena denar na posodo vzeti, izda tistemu, ki jej je kaj posodil, dolžno pismo (državno obligacijo), in taka državna dolžna pisma imenujejo v denarnem svetu državne vrednostne papirje. Če država posojilo razpiše, iznaša posojilo navadno toliko, da eden sam ne zmore, da bi čisto sam vse državno posojilo prevzel. Zavolj tega naredi država, kedar posojila razpiše, svoja dolžna pisma na manje izneske na 1000, na 500, na 100 goldinarjev, časi celo na manje, na 20 in 50 goldinarjev, tako da morajo tudi manje premožni državljani svoj denar dr-

žavi posoditi. Ta dolžna pisma da vlada navadno kakemu bankiru v komisijon, in on za to skrbi, da se na domačih in ptujih burzah razprodajo.

Državno dolžno pismo se razloči od privatnega dolžnega pisma v tem, da kdor ima državno dolžno pismo, ne more državi dolg odpovedati, in državo na povrnenje posojenega kapitala tožiti, pač pa more lastnik državnega dolžnega pisma vsak čas, če hoče do kapitala priti, to državno dolžno pismu komur le hoče prodati. Vsako državno dolžno pismo ima svojo posebno številko, ter se po tej številki od drugih enakih drž. dolžnih pisem razločuje.

Tisti, ki kako državno dolžno pismo v rokah ima, je njegovi pravi lastnik, kajti ime tistega, ki je državi denar posodil ne stoji na pismu zapisano. Če kdo izrečno zahteva, zapisuje se tudi ime posojilca na državno dolžno pismo.

Če se tako na ime glaseče državno dolžno pismo prodati hoče, mora tisti, čegar ime na dolžnem pismu stoji, kupcu še posebno potrjilo (cesijo) dati, v kterem se prodaja potrjuje.

Da se obresti ložej plačajo, ima vsako ne na ime glaseče državno dolžno pismo zadi kupone (odrezke) t. j. lističe, kteri se drug za drugim ob odločenem času odrežejo, k cesarski kasi nesejo, in tam za nje obresti vzdignejo. Tista državna dolžna pisma pa, ki na ime glasijo, nimajo kuponov, za nje se morajo obresti na posebno pobotnico ali kvitengo vzdigniti.

Ker pa država vendar na to misliti mora, da svoje dolgove poplača, izsrečkajo se vsako leto številke dolžnih pisem kakor pri loteriji. Kapital tistih dolžnih pisem, kterih številke so bile vzdignjene, se potem izplača. To srečkanje enega državnega posojila trpi veliko let, časi celo po devetdeset let, preden se vse številke izvlečejo, in tako celo posojilo povrne. Ker je državnih dolžnih pisem na sto in sto tisoče, zato so razen tega, da ima vsako dolžno pismo svojo posebno številko, še v veče razrede, n. pr. po 100 po 1000 v enem razredu, razdeljena. Taki razredi, ki vsak posebno črko dobi, imenujejo se serije. Če se po serijah srečka, tedaj je z eno serijo

takoj po 100, po 1000 dolžnih pisem izsrečkanih. Izsrečkanje drž. dolž. pisem imenujejo amortiziranje. Na burzah z državnimi dolžnimi pismi živo kupčujejo. Če ima država kredit, če obresti redno plačuje, če redno amortizuje, če ni preveč zadolžena, če vlada v vsem red in pravica, če se v vojskine homatije ne spušča, če ima veliko kupčijo, bogato obrtnijo, če so njeni državljani premožni; potem imajo tudi njena dolžna pisma visoko ceno. — Če pa nasprotno obresti neredno plačuje, če je amortiziranje dolžnih pisem ustavljeno, ker ni od kod vzeti, da bi se kapital povračeval, če je država zeló zadolžena, če je država slabo uravnana, če so letine slabe, kupčija mala, obrtnije nič; potem padajo njena dolžna pisma od dne do dne bolj v ceni.

Enako kakor države, izdajajo tudi mesta, občine, akcijina in druga denarna društva javna dolžna pisma, ali to samo takrat, kedar jim vlada dovoli.

XIX. Zavarovalnice.

Največe blago vsakega človeka je njegovo življenje in njegovo premoženje. Eno kakor drugo je pa vednim in velikim nevarnostim podvrženo. Človek ne ve, kje ga nesreča čaka: hiša in shrambe mu morejo pogoreti, živina od kuge pocepati, žito na polji toča potolči, on sam more nagle smrti umreti in svojo družino, ktero je on redil z delom svojih rok, v največej revi in nadlogi zapustiti. — Da se take nesreče, ki se vsaki dan dogajajo, za tistega, ki so ga zadele, kolikor le mogoče polajšajo, v ta namen so se osnovale taka društva, pri kterih se more vsak proti njim zavarovati. Ta društva imenujemo zavarovalna društva ali zavarovalnice (asekurancije).

Tisti, ki se pri kakem zavarovalnem društvu zavarovati da, doseže pravico na odškodnino s tim, da društvu nekaj plača, ali naenkrat, ali za dalj-časa skupaj, ali pa vsako leto posebe.

Zavarovalnih društev je vsake sorte. Nektera zavarujejo proti ognju; druga proti živinski kugi; nektera proti hudi uri; šterta proti nesrečam, ki ladijam na morji

pretijo; nektera proti škodi, ki jo utegne blago pri prevaževanji na suhem trpeti; druga proti nesreči, ki družini s tim preti, da svojega očeta, ki jo hrani in zdržuje, s smrtjo zgubi; pri nekterih si more delalec svoj zaslužek zavarovati, da mu ni treba v starosti, kedar je onemogel, od hiše do hiše iti kruha prosit; da! celo taka zavarovalna društva so se že v velikih kupčijskih mestih osnovale, pri kterih se more trgovec proti tisti zgubi zavarovati, ki bi jo trpel, če bi svoje tirjatbe vsled bankrota svojih dolžnikov zgubil.

'Zavarovalna društva so dvojne vrste. Zavarovalna društva prve vrste so tako osnovana: Več kapitalistov zloži glavnico skupaj, ki je tolika, da se iz njenih obrest more vsaj prvo leto odškodnina za zavarovane nesreče plačati. Za drugo in sledeča leta pa mora že vplačana zavarovalnina sama odškodnino pokrivati. Navadno so zavarovalna društva te vrste na akcije osnovana, ali so pa, toda bolj redko, kumpanije. Vsa zavarovalna društva te vrste gredó na dobiček, kajti vsak društvenik hoče za svoj vložen kapital nekaj letnega dobička imeti, pa če druga ne bi bilo, vsaj navadne obrestí, in to se ne more nobenemu za zlo vzeti. Zavolj tega bo pa tudi pri zavarovalnih društvih te vrste zavarovalnina zmirom veča morala biti, kakor pri zavarovalnih društvih druge vrste, pri kterih si vsi tisti, ki se hoté proti kakšnej nesreči zavarovati, odškodnino vzajemno tako rekoč drug drugemu zavarujejo. V razjasnilo tega sledeči izgled:

V Ljubljani se je med govejo živino kuga prikazala. Vsi tisti Ljubljančani, ki goveda redijo, se zložijo v eno društvo; vsak družbenik na mesec v vkupno denarnico neki prinesek plača, in če kteremu teh društvenikov potem kaka goved na kugi pogine, poplača se mu iz te vkupne denarnice škoda. Tako osnovana zavarovalna društva imenujejo se vzajemne zavarovalnice, v razloček zavarovalnih društev prve vrste, ki so na akcije osnovana.

Pri vzajemnih zavarovalnicah je zavarovalnina zmerom manja, nego pri zavarovalnih družbah na akcije, in sicer zavolj tega, ker se letni dobiček ne razdeli, ampak navadno kot že vplačana zavarovalnina za prihodnje leto

zaračuni. Če je ostalo n. pr. koncem leta 10.000 goldinarjev v denarnici, tako se ti ne razdelé, ampak zaračunijo se, kakor smo že rekli, v zavarovalnino, ki se ima prihodnje leto plačati; če pa to ne, tako se pa iz ostalega zneska naredi posebni založni zaklad (reservefond), ki more danes ali jutre prihodnjemu narodu v korist priti.

Če je bilo v enem letu treba mnogo zavarovanih nesreč odškodovati, in sicer toliko, da vplačane zavarovalnine niso zadostile, in vzajemno društvo prisiljeno bilo, dolg narediti, tedaj bo za prihodnje leto zavarovalnina morala malo veča biti, in to zavolj tega, da je mogoče narejen dolg spet poplačati. Vzajemno zavarovalno društvo je n. pr. „Slavija“ v Pragi, ki ima tudi po slovenskih deželah svoje oskrbnike razpostavljene.

Vzajemna zavarovalna društva imajo geslo: eden za vse, in vsi pa za vsakega poedinega! — Pri njih se mora vse javno, vse odkrito delati, tako da vsak ud društva vé, kako društvo stoji. Sicer pa tudi akcijina zavarovalna društva svoje letne račune razglasijo, da s tim zaupanje pri ljudeh vtrdijo.

Kake pravice ima zavarovanec, in kake dolžnosti zavarovalno društvo nasproti njemu, vse to povejo društvena pravila. Kdor se je dal pri kakem zavarovalnem društvu zavarovati, naj tedaj pred vsim drugim društvena pravila pretuhta, da bo vedel na tanko za svoje pravice, pa tudi za društvene dolžnosti. Sicer pa morajo pravila zavarovalnih društev biti kolikor mogoče jasna in enostalna, tako, da jih vsakter lahko ume.

Kdor se je zavarovati dal, dobi od zavarovalnega društva pismo, ki mu spričuje, da in za koliko je zavarovan. To pismo se imenuje p o l i c a, ali po slovenski obljuba, namreč ta, da se mu bo, če ga nesreča zadene, odškodnina izplačala. V polici mora stati ime tistega, ki se je dal zavarovati, in stvar, ktero si je dal zavarovati. Sicer je pa tudi to v društvenih pravilih bolj natanko povedano, kaj polica vse zadržuje.

Poroštvo zavarovalnih društev na akcije leži v založenem kapitalu, ki mora se ve da tolik biti, da vsim potrebam zadostuje. Taka društva morajo na to gledati,

da — kar na enej strani zgubé — na drugej strani pridobé. Če je n. pr. ena zavarovana vas pogorela, morajo to, kar je zavarovalno društvo pogorelcem plačalo, druge zavarovane vasi povrniti, ki niso pogorele; — če to ne bi bilo, ne bi se nobeno zavarovalno društvo zdržati moglo.

V nekterih deželah imajo tako vstanovljeno, da se mora vsak, kdor kako poslopje ima, zavarovati. V teh deželah se zavarovalnina ravno tako od vsakega pobira, kakor n. pr. pri nas štibra. To je gotovo vse hvale vredna ustanovitev, ki bi se morala tudi pri nas vpeljati. Koliko revežev bi potem manje bilo!

Zavarovalna društva pri nesreči požara nikoli vse tiste škode ne poplačajo, ki jo je požar naredil. Pogorelec kljub temu, da je bil zavarovan, je še zmerom kolikor toliko na zgubi, tudi če se je škoda precenila. — To je zato tako ustanovljeno, ker bi sicer zavarovanci manje na ogenj pazili, mislé si: pa kaj za to, če mi poslopje pogori, saj sem zavarovan! — in pa zato, da ne bi zavarovanec morebiti sam svoja poslopja požgal, češ, si bom že potem novo postavil! — in s tim podžiganjem tudi še svoje nezavarovane sosede v nesrečo potegnil.

Poprej je bil vsak zavarovan pogorelec obvezan, da je moral pogorelo poslopje spet postaviti, zdaj se je pa to že precej opustilo. Zavarovalno društvo plača cenjeno škodo, pa ga ne briga več, ali bo zavarovanec poslopje spet postavil ali ne.

Zavarovalnina je od tistih poslopij veča, ki so v večej nevarnosti pogoreti, nego od tistih, pri kterih je nevarnost ognja manjša. Za lesena poslopja je veča, kakor za zidana, za poslopja sred vasi stoječa veča, kakor za poslopja bolj na samotnem stoječa; kajti za leseno poslopje je nevarnost ognja veča, kakor za zidana poslopja, in hiša sred vasi vtegne prej pogoreti, nego hiša, ki na samem stoji. Za hiše v mestu je zavarovalnina manjša, kakor za hišo v vasi, kajti v mestu so večidel vse hiše zidane, nesreča ognja v mestu tedaj ni tolika, kakor za hišo v vasi, v kterej so hiše večidel lesene in s slamo krite; sicer pa imajo po mestih tudi več in

bolje gasilnice kakor po vaseh; tako da se po mestih laglje ogenj ukrotí in ustavi, kakor po vaseh. Nektera društva gledé vsega tega ne delajo nobenega razločka več, kar je tudi prav. Zakaj bi nek vaščan za svojo leseno bajto razmerno več zavarovalnine plačati moral, kakor mestjan za svojo zidano hišo.

Proti nesreči požara morejo se samo pogorljive stvari zavarovati, tedaj vse, kar je leseno; zidovje se ne more proti nesreči ognja zavarovati. Kar se pri požaru zidovja poškoduje, to škodo mora zavarovanec sam trpeti.

Veliko važnost je v najnovejših časih pridobilo zavarovanje življenja. To se pa ne sme tako razumeti, da se življenje proti nevarnosti smrti zavaruje. Umreti mora vsak, smrt se ne da odkupiti. Pod zavarovanjem življenja razumeva se tista odškodnina, ki se zaostalej družini za zgubo da, ki jo je po smrti gospodarja ali gospodinje, ali kakega drugega uda trpela. N. pr. rokodelec krojač ima veliko družino, ki jo vso on sam s svojim delom hrani in vzdržuje. Dokler on živi, je dobro za družino, če bi pa on oči stisnil, bila bi pa cela njegova družina na beraško palico postavljena. Da to nesrečo odvrne, dá si krojač svoje življenje zavarovati, ter v ta namen v določenih ali mesečnih ali obletnih obrokih stanoviti iznesek zavarovalnemu društvu plačuje Če on umrje, izplača potem zavarovalno društvo njegovej. zaostalej družini tisti iznesek, za kterega je krojač zavarovalnino plačeval. Ker je stareji človek bliže smrti, kakor mlajši, mora stareji človek za isto glavnico tudi večo zavarovalnino plačevati nego mlajši. Čez 60 let starega človeka pa nobeno zavarovalno društvo več ne sprejme. Tudi očitno bolnih ljudi ne, in tudi vojšakov in nosečih žen ne. — Še en primer! Uradnik, ki si od svoje pičle plače ne more nič prihraniti, ima hčerko, kterej bi pa vendar rad ženitvino doto priskrbel. Saj se vé, da danes dekleta brez dot ne dobijo lahko moža, če so še tako poštene, pridne in delalne. V ta namen gre k zavarovalnemu društvu, ter se pogodi, da bo do dvajsetega leta svoje hčerke v obrokih neke stalne prineske društvu plačeval proti temu, da zavarovalno društvo nje-

govej hčerki, kedar svoje dvajseto leto dovrši, ustanovljeno doto n. pr. 4000 goldinarjev izplača.

Sicer je pa še več potov, po kterih se dá življenje zavarovati, ki so vsi v pravilih zadevnega društva natanko ustanovljeni in razloženi.

Kdor se Slovencev v kakšno zavarovalno društvo vpisati misli, temu priporočamo vzajemno zavarovalno društvo z imenom: „Slavija“, ki ima v Pragi svoj glavni sedež, v Ljubljani pa poddružnico.

XX. Banke.

Kar so burze za kupčijo, to so banke za denarstvo. Burze pospešujejo, da se premetava blago, banke pa pospešujejo, da kolobari denar. S početka, ko so banke postale, pečale so se samo s tim, da so le menjale denar. To opravilo je danes menjačem (vekslerjem) prepuščeno, banke se ž njim le malo pečajo. Glavno opravilo bank je danes to, da kovani denar za papirnati denar kupujejo, pa tudi kovani za papirnati denar prodajajo. Kupčija je v najviših svojih krogih zgolj le na kredit vtemeljena. Najviši krogi kupčujejo po burzah in po bankah. Iz tega se lahko povzame velika znamenitost burz in bank za kupčijski svet.

Pa še-le tako imenovani giro (izgovori: žiro) ali kolobar je iz bank to naredil, kar so danes. Sledeči primer bo bolje kakor vse razlaganje razjasnil, kako je žiro-banka postala in kaj v kupčijskem svetu pomenja.

Več trgovcev, ki med seboj na veliko kupčujejo, se združi, ter vsak položí v vkupno denarnico, ali recimo raje: v banko 100.000 goldinarjev. Če potem trgovec A od trgovca B, ki je tudi 100.000 goldinarjev v banko vložil, za 40.000 goldinarjev blaga kupi, ni treba, da bi trgovec A to blago trgovcu B v gotovem denarji plačal, na mesto tega se ta kup enostalno banki na znanje da. Banka potem na računu trgovca A 40.000 goldinarjev odpiše, ter jih prenese na račun trgovca B, kjer se pripišejo. Odsehmal ima trgovec A samo še 60.000 goldinarjev v banki vloženih, trgovec B pa 140.000. Če

je eden ali drug teh v kolobaru (giro) stoječih trgovcev s kupovanjem blaga vso svojo zalogo izcrpil, mora novo zalogo v banko vložiti. Sicer pa more vsak izmed njih, če hoče, vsaki čas iz družbe izstopiti, in svojo zalogo iz banke vzdigniti. Pri tej kupčiji gre blago iz roke enega trgovca v roke drugega, brez da je treba pri vsakem kupu denar šteti, in ga bog vé kam pošiljati, kar vse dosti časa vzame, in veliko sitnosti prizadeva; tako se pa pri banki samo na enem računu to pripisuje, kar se je na drugem računu odpisalo. Prva taka žiro-banka se je osnovala v Benetkah že leta 1156. Da take žiro-banke kupčijo jako pospešujejo, to vsak sprevidi. Čiste žiro-banke, t. j. banke, ki drugih opravil ne bi opravljale, kakor samo to, kar smo ravno razložili, danes ni nikjer več; le v Hamburgu je še ena; sicer pa vsaka druga banka poleg drugih opravil tudi „žiro“ opravlja.

Ko je svet videl, da je v žiro-bankah vložen denar bolj kakor kjer si bodi drugje varen, začeli so razen trgovcev kolobarnikov tudi drugi svoj denar v žiro-banke nositi, in tam shranjevati. Žiro-banke so denar, ki se jim je bil v shrambo prinesel, tem raje sprejemale, ker jim ni bilo treba od njega nobenih obrest plačevati. Raven tega, da se je denar v bankah hranil (depozitiral), razvilo se je drugo opravilo bank, ki se vložènje (depositen-geschäft) imenuje. S prva so tisti, ki so v banki svoj denar shranili, banki za shrambo celo čuvarino plačevali. Banke v shrambo izročenega denarja niso smele izdajati in ž njim barantati. Danes banke svoje vložine tudi za barantanje rabijo. Največ vlog je danes v Londonskej banki shranjenih. Vsi bogataši, posebno pa vladarske hiše, imajo neizmerno veliko bogastva v Londonskej banki shranjenega. Banke od depozitov tudi danes obrest ne plačujejo, pa tudi malokdaj čuvarino za shranjevanje zahtevajo. Samo tačas, kedar je denar za kak določen čas banki v shrambo izročen, časih banka od njega obresti plačuje.

Banka potrdi njej izročeni denar; lastnik pa potrdilni list, če hoče, tudi dalje prodati more. Bankine potrdnice o prejetih depozitah ljudje radi kupujejo, ker

vedó, da so varne. Te bankine potrdnice so se imenovale iz začetka „bankini ceteljni“, danes jim pa pravimo „bankovci“. Bankovec tedaj ni nič drugega nego potrdilni list, da je v banki toliko gotovega denarja založenega, kolikor je bankovcev. Naša država polaga svoj sreberni in zlati denar v Dunajsko banko, banka pa jej v spričevalo tega potrdilne lističe = bankovce da.

Če so se banki menjice v shrambo izročile, banka celo za to skrb ima, da se ob pravem času prezentirajo in če je treba tudi vtožijo. To bankino opravilo imenuje se „in casso“, ali slovenski vtirjavanje denarja.

Danes je najpoglavitnejše opravilo vsake banke, da baranta z menjicami. Kupčija se je še-le potem tako mogočno razširila, ko so se menjice, kterih stari svet ni poznal, kot plačilno sredstvo v kupčijo vpeljale, kajti samo s pomočjo menjic je bilo mogoče v kupčijo kredit vpeljati, brez kterega kupčija danes ne more več shajati. Vsa obrtnija in vsa kupčija bi danes obstala, če bi od tistega, ki blago izdeluje, pa do tistega, ki ga zadnji potrosi, vsi zmerom vsa plačila v gotovem denarji izplačevati morali. Diskontiranje menjic je danes zeló važno opravilo bank.

Banke razdelimo po njihovih opravilih na več sort: so žiro-banke, depozitne banke, banke, ki bankovce izdajajo, in diskontne banke. Danes so banke tako osnovane in vredjene, da so navadno vsa ta opravila v enej, na ravno toliko oddelkov razdeljenej banki zedinjena.

„Konto korent“, po slovensko: tekoči račun, je tudi eno bankinih opravil. To je tako-le: Trgovec A položi v banko 30.000 goldinarjev s tim, da naj banka, kedar jej bo on naročil, mesto njega njegova plačila iz tega denarja izplačuje. Kedar je banka na ta način vseh 30.000 goldinarjev izplačala, mora trgovec novo glavnico v banko vložiti, če hoče, da bo banka še nadalje mesto njega plačevala. Zanesljivim in poštenim trgovcem dadó banke tudi brez zaloge kredit, velikokrat celo neomejen kredit, ter plačujejo vsa njihova plačila. To se ve, da se potem vsako leto med banko in trgovcem račun zravna. Pri konto korentnih opravilih plačujete

obedve stranki druga drugej obresti: banka plačuje trgovcu obresti za tisti denar, ki ga je on v banko vložil; — trgovec pa plačuje banki obresti za vsa tista plačila, ki jih je ona mesto njega in za njega iz njegove zaloge plačala. — Konto korent je zlasti na Angleškem v navadi, in gotovo je tudi on veliko k angleškej kupčijskej moči pripomogel. Angleške banke ne odpirajo samo trgovcem in fabrikantom konto korent, ampak tudi drugim zasebnikom. Na Angleškem imajo to za dobro znamenje, če ima kdo pri banki na svoje ime „tekoči račun“ ali konto korent odprt. Pismeni nalog, ki ga dotični banki da, naj ona mesto njega ta in ta iznesek temu in temu izplača, imenuje se „cheques“ (izgovori šek). — Vsa kolikanj veča plačila se na Angleškem po cheques-ih pri bankah izplačujejo.

Nadaljno opravilo bank je to, da dajejo posojila proti kakej stvarnej zalogi, posebno proti zalogi državnih ali obrtnijskih vrednostnih papirjev. To bankino opravilo imenuje se „l o m b a r d“. Sicer pa banke tudi proti zalogi negibljivih stvaréh, kakoršne so n. pr. zemljišča, poslopja in enake, ali kakor se pravi na „hipoteke“ posojila dajejo.

Banke oskrbljujejo tudi to, da se kupujejo in prodadajajo vrednostni papirji „e f e k t i“ na burzah. Časih prevzemajo državna posojila, ter za to skrbé, da se posojilna državna dolžna pisma razprodajo. Danes se banke tega zadnjega opravila čem dalje bolj izogibajo, ker so ravno pri državnih posojilih večkrat zgubo naredile. Svarilen primer v tem pogledu je naša narodna banka na Dunaji! — Skor vse banke, ki so kedaj onemogle, prišle so ravno s tim na kant, da so državna posojila na sebe vzele.

Kdor hoče v našem cesarstvu banko osnovati, mora za to vladinega dovoljenja imeti. V severnej svobodnej Ameriki in v Škociji je pa skor popolna bankina svoboda. Tam sme vsak banko odpreti, navadna bankina opravila opravljati, da! celó bankovce delati in izdajati, samo če jih kdo od njega prejemati hoče! — V našem cesarstvu so banke vse preveč od vlade odvisne, in tudi

narobe: vlada je preveč od Dunajske banke odvisna. To se je po tem tako zgodilo, ker so naše vlade banke vse preveč za svoje koristi zlorabile, ter nje tako v njenem delovanji motile, in v njenim poklicu zadržavale. Naše vlade so pač zmerom mislile, da je bankovce izdavati glavno bankino opravilo, — pa je prav za prav le naj manje! — Glavna bankina opravila so, kakor smo je že videli: diskonto, depozite, lombard, efekti, konto korent in žiro. — Izdavati bankovce ima samo ta pomen, da banka s pomočjo svojega kredita po izdajanji bankovcev do kapitala pride, od kterega jej ni treba nobenih obrest plačevati. Na ta način postane banki mogoče, da menjice lahko in ceno diskontira; kajti če banke ne bi bankovcev izdajale, mogla bi menjice samo iz svoje matice diskontirati. Ker pa bankini akcijonarji, ki so to glavnico vložili, od nje visoke dividende zahtevajo, stalo bi diskontiranje menjic, kakor tudi vsa druga bankina opravila jako visoko in kupčija bi slabo nesla. — Bankovec prav za prav ni nič drugega nego menjica „na pokaz“. Če ima vsak drug trgovec pravico, menjice izdajati, zakaj te pravice tudi banke ne bi imele; in nazadnje ne briga nobenega, kako bo trgovec svoje menjice izplačal, razen onega, ki te menjice v rokah ima.

V našem cesarstvu je naj veča banka tako imenovana privilegirana avstrijska narodna banka na Dunaji, ki ima v Pragi, v Pešti, v Brnu, v Trstu, v Lvovu in v Lincu svoje poddružnice. Dunajska banka obstoji, kakor je sedaj osnovana, že od leta 1816. Poprej je bila do leta 1762. celo zasebna ali privatna banka. S prva je bila dobro vredjena, ter je svoje bankovce redno in vestno s kovanimi denarji izmenjevala. Ko je pa naše cesarstvo prejšnja stoletja po dolgotrajnih vojskah s Turki in Francozi v velike denarne zadrege prišlo, vzelo je v tej svojej denarnej stiski banko na pomoč ter jej dovoljenje podelilo, da sme veliko več bankovcev izdati, kakor bi jih bila smela po tem izdajati, kolikor je kovanega denarja v svojih shrambah imela; tako je prišlo, da banka ni več v stanu bila svoje mnogobrojne bankovce s kovanimi denarji zamenitî. To je vlada sprevidela in

leta 1797. banko od te njene dolžnosti celo odvezala. Leta 1811. so „banko-ceteljni“, kar stari ljudje še dobro pomnijo, tako ob vso svojo vrednost prišli, da je sto goldinarjev srebrnega denarja vrednost imelo za 1300 goldinarjev v „banko-ceteljnih“, kterih je bilo tačas za 1060 miljonov goldinarjev med ljudmi. Danes je bankovcev samo za kakih 300—350 miljonov goldinarjev med ljudmi, banka pa ima za njihovo izmeno kakih 100—120 miljonov goldinarjev zlata in srebra v svojih shrambah.

Največa banka na svetu je v Londonu. Kolika je, to se more iz tega povzeti, da njej več kot 1000 uradnikov služi.

Razen bank opravljajo bankina opravila tudi poedini ljudje, ki se bankirji imenujejo. Vse, kar banka v velikem opravlja, to opravlja bankir v malem. Bankirji so zlasti po tistih kupčijskih mestih koristni in potrebni, kjer ni bank. Kakor banke kupujejo in prodajajo tudi bankirji kovani srebrni in zlati denar; kupujejo in prodajajo vrednostne papirje; izmenjavajo denar n. pr. Francoski za avstrijski in narobe; prevzemajo plačila, pa vzdigujejo tudi za druge denar; sprejemajo denar na obresti, pa ga spet posojujejo na obresti, to se ve, da ga na veče obresti posojujejo, nego oni od njega plačujejo. Kakor banke, dajejo tudi bankirji na založene vrednostne papirje posojila, časih celo samo na lice (osebni kredit). Bogati bankirji tudi državi posojujejo. Bankirji diskontirajo menjice itd. Vsak večí trgovec ima svojega stalnega bankirja, pri kterem se more vsak čas s gotovim denarjem preskrbeti, če mu je tega v kupčiji treba, nasprotno pa trgovec prepusti bankirju, da on vtirja, kar se drugi trgovcu dolžni.

Dohodki bankirjev obstojé v dobičku od obrest, ktere on drugim plačuje in ktere drugi njemu plačujejo, v diskonti za diskontirane menjice; v provizijonu za vtirjavanje dolgov itd.

Bankir mora biti temeljito kupčijski izobražen mož, on mora poznati kupčijske postave, domače tako dobro kakor ptuje. Pred vsim pa mora dokaj izkusiti, da ve, kdaj se ima kaj z dobičkom kupiti, in kdaj z dobičkom

prodati, kajti da to ob pravem času spozna, na tem je v kupčiji vse ležeče.

XXI. Obrtnija.

Kar si pridelujemo od polja, živinoreje, iz gojzda, iz rude, vse je večidel tako surovo, da ravno zavolj svoje surovosti in oprêsnosti še ni za človeško rabo. Pšenico n. pr. moramo poprej zmleti, moko presejati, testo vmesiti in speči, preden jo v podobi kruha zavžimo. Koža, kakoršna se iz vola odere, še ni za obujo pripravna, njo mora najprej usnjar ustrojiti, in še le potem, ko je udelana, more iz nje čevljar obujo narediti. — Železna ruda, kakoršna se iz rudnika koplje, železu še prav podobna ni. Ona se more najprej na drobno stolči, potem v plavši raztaliti, vlito železo žlindre očistiti, in še le potem more kovač ali ključar kakšno orodje iz nje narediti. V gojzdu posekan les mora skoz veliko obrtnijskih rok iti, preden se iz njega omar naredi. — Pod obrtnijo razumevamo tedaj vso tisto delalnost, po kterej se surovi prirodni pridelki za neposredno človeško rabo preustrojijo in prigotovijo. Po obrtniji se požlahtnijo surovi pridelki in po tem, se vé, da tudi večo vrednost dobijo. Kruh je žlahtnejši in več vreden, kakor tista pšenica, iz ktere je pečen. Kožuh je žlahtnejši in več vreden, kakor tista ovčja koža, iz ktere se je naredil. Nož, kosa ali sekira so žlahtnejši in več vredni, kakor tista ruda ali tisto železo, iz kterega so narejeni.

Med obrtnike štejemo zlasti rokodelce in fabrikante Surove pridelke pridelujejo po celem svetu; to se vé, da so po raznih podnebjih in po raznih deželah različni. Kjer so rodovitne ravnine, tam je poljedelstvo in živinoreja doma; kjer so gore in gojzdi, tam pa kopljejo rudo, in se pečajo z gojzdarstvom. Obrtnije pa ni povsod najti. Za obrtnijo morajo posebni pogoji biti. Obrtnija hoče imeti tiste surove prirodnine, ktere v obrtnijsko blago izdeluje. Tam n. pr. kjer ljudje konoplje ne sejejo, nimajo prediva, ter ne morejo ne presti ne tkati. — Drugič mera obrtnija imeti tiste moči po kterih se njeni

stroji gonijo. Te gonilne moči so posebno voda in ogenj. Kjer ni derečega potoka, tam ne more mlin ali žaga stati; kjer ni kurjave, tam ne morejo plavši in enake fabrike biti. Kar se kurjave tiče, je v novejših časih posebno premog za veliko obrtnijo neobhodno potreben postal, tako da se more reči: kjer premoga ni, tam tudi velike obrtnije ni. — Obrtnijo podpirajo nadalje dobre ceste, zlasti pa železnice, kajti po njih se dajo surove prirodnine in kurjava lahko, naglo in dober kup privaževati; obrtnijski izdelki pa spet nazaj lahko, naglo in ceno odvaževati, na sejmove postavljati in tako v kupčijo spravljati. — Obrtniji veliko pomagajo tudi izobražena ljudstva. Divji narodi imajo malo, ali celo nič obrtnije; najbolj izobraženi narodi pa imajo največ obrtnije. Poljedelcu in živinorejcu ni treba toliko znati, kolikor obrtniku. Obrtnik mora sploh več misliti in bolj duhtati, kakor poljedelec. Poljedelcu pusti gospod Bog z dobrim vremenom pšenico rasti; pék pa, ki žemlje peče, sicer tudi od božje milosti odvisi, vendar pa mora na več stvari paziti pri svojem rokodelstvu, kakor kmet. Izobražen in razumen delalec bo svoje delo lepše in zvesteje opravil, memo delalca, ki ne vé kdaj, ne pri kterem koncu bi kaj prijel, ki pred strojem stoji, kakor zajec pred bobnom ali pa žaba pred lešnikom. Izobražen, razumen in pošten delalec je tedaj veliko vreden za vsakterega obrtnika. Resničen je pregovor, ki pravi: nevednost je najdražja stvar v deželi! — V starih časih so sužnji izdelavali obrtnijsko blago, kajti v starih časih obrtnija ni bila čislana, danes je pa vsak obrtnik časten in spoštovan ud človeškega društva. Kdor je danes pametnejši, ta je sploh tudi premožnejši, in laglje živi memo onega, ki je manje učen, manje previden in manje izobražen. Izobraženost in učenost odpirate človeku celi svet. Ni se tedaj čuditi, da so obrtniki, ker so razumnejši, tudi sploh premožnejši kakor tisti, ki se samo s pridelovanjem surovih prirodnin pečajo.

Vsaka obrtnija ni za vsak kraj in za vsako deželo. V tej deželi se izdeluje to blago, v onej ono. Na Laškem izdelujejo posebno svilno tkanino, na Francoskem drago-

cenosti, na Angleškem bombažne, na Nemškem posebno platnene tkanine itd. Kar za cele dežele velja, to velja tudi za posamezne kraje. Na Kranjskem izdelujejo n. pr. platno le okoli Loke, leseno suho robo le v Ribnici, krtače in site le v Begunjah, slamnike okoli Kamnika, usnje in obutev v Tržiču, zobce ali špice v Idriji, itd. Na obrtnijo deluje tudi to, ali je mogoče pridne delalce dobiti, in po čem je živež v deželi. Mašina brez pridnega delalca je mrtva stvar. Dragi živež podraži delalca, in tudi tisto blago, ktero izdeluje. Drago blago ne gre lahko v denar, in to obrtnijo zeló zadržuje. Kakor kupčija pri nizkej ceni robe ročneje napreduje, ravno tako tudi obrtnija, če se more blago po kolikor mogoče nižej ceni izdelavati.

Najvažniše za obrtnika so kupčijske zadeve. Obrtnik ne izdeluje blaga sam za sebe in za svojo družino, on ga izdeluje v ta namen, da ga proda, da v skupljenem denarji plačo dobiva za svoje delo in za svoj trud ter da ob tem živi. Blago se tam lahko proda, kjer je živa kupčija. Obrtnija in kupčija ste druga od druge odvisni, oni sta dve roki: kar desna izdela, to leva proda. Če desna ničesar ne pridela, leva ničesar prodati nima in mošnja ostane prazna trgovcu in obrtniku. Obrtnik mora tedaj zmerom eno oko na kupčijske zadeve tistih dežel obrnjeno imeti, iz kterih surove prirodnine kupuje, drugo oko pa na kupčijske zadeve onih drugih dežel, v ktere izdelano blago prodaja. Fabrikant, ki v svojej fabriki bombaž prede in tke, mora eno oko vedno na tiste dežele obrnjeno imeti, v kterih se surovi bombaž prideluje, drugo pa na tiste, v kterih svoje katune in druge bombažne tkanine prodaja. Najbolj oprezen na kupčijske zadeve mora biti tisti obrtnik, ki surove prirodnine iz ptujih dežel kupuje, svoje izdelke pa spet v ptuje dežele prodaja. Včasi se pripeti, če n. pr. vojska nastane, da, ali surovih prirodnin ne more več dobivati, ali pa, da svojega blaga ne more več prodajati. V takih slučajih pride on s svojimi delalci v velike stiske, nadloge in zadrege. Fabrikant, ki nima surove robe, pri najboljej volji svojim delalcem ne more več dela dati; ti so, kakor

bi odrezal, brez zaslužka in brez živeža, fabrikant pa brez dohodkov. Ko je pred nekoliko leti v severnej Ameriki, kjer največ bombaža raste, vojska bila, je na Angleškem več kakor polovica bombažnih predilnic in tkalnic stala, ker ni bilo surovega bombaža od nikodar drugod dobiti. Na tisuče in tisuče delalcev je vsled tega praznovalo, stradalo in gladovalo, da se Bogu smili.

Izdelano obrtnijsko blago prodajati ne zavirajo samo vojske, ampak tudi še drugi prigodki. Vlada tiste dežele, v ktero je dosedaj obrtnik svoje izdelke prodajal, more naenkrat tako naredbo ali postavo izdati, da se za dotično blago deželna meja ali za celo zapre, ali pa da se tako visoka vvožnina na-nj vdari, ki jo tako podraži, da pri svojej visokej ceni več kupca ne najde. Včasi pa tudi kak drug obrtnik kako novo mašino iznajde, na kterej se da dotično blago mnogo ceneje izdelavati, kakor na dosedaj navadnih strojih. Na tak način bo obrtnik z novo mašino s svojimi cenejšimi izdelki vse druge obrtnike, ki blaga ne znajo tako ceno izdelavati kakor on, z enim mahom iz kupčije iztisnil. Navadno si obrtnik za svojo iznajdbo še posebno pravice (patent ali privilegij) od oblastnij izprosi, da za poseben okraj in za določno število let le on sam sme po novej mašini blago izdelavati. Sicer je pa skušnja učila, da vse te zapreke obrtnije vendar zadušiti ne morejo. Ona po takih in enakih jej postavljenih zapredkih le drugo lice dobiva.

Kdor se hoče kake obrtnije lotiti, mora imeti kolikor toliko glavnine, da ž njo potrebne stavbe povzdigne, orodje in stroje kupi, in da vsaj do tistega časa shajati more, ko mu bodo začenjali njegovi izdelki vložen kapital z obresti vred vračevati. Ravno kakor se mora v kupčijo neki kapital vložiti, mora se tudi v obrtnijo. Brez tega enkrat ni!

Včasih država sama kako obrtnijo v roke vzame. Država s svojimi izdelki lahko druge so-obrtnike stiska, kajti ona ima več kapitala, kakor ktersibodi drug obrtnik, ter si v slučaji zgube laglje pomaga, kakor drug zaseben obrtnik. Kar jej v tem žepu zmanjka, to pa iz drugega vzame. Najbolje bi bilo, če se države

celo nič ne bi v obrtnijska podvzetja spuščale, ali k večemu tačas kakšno fabriko osnovale, če velja, kako novo obrtnijo vpeljati in udomačiti. Kakor hitro pa vlada vidi, da so se tudi drugi osebniki zadevne obrtnije poprijeli, naj pa le brž svojo fabriko zapre. Ona je s svojim izgledom zadevnej obrtniji pot prikrčila, in to in nič drugega je bila njena dolžnost; dobičkarijo iskati, to naj drugim prepusti. — Vsaka vlada, kterej je na tem ležeče, da se blagostanje državljanov množi, mora skrbeti, da poleg drugega tudi obrtnijo podpira. V ta namen bi morale vlade posebno za obrtnijske šole skrbeti. Mi Slovenci, dasiravno nas je blizo poldrugi miljon, danes še nimamo nobene slovenske obrtnijske pa tudi ne kupčijske šole. Kakor v drugih zadevah so se tudi v tej naše dosedanje vlade nepravične proti nam pokazale. Upajmo, da bo v prihodnje bolje.

Prirodoslovje in mehanika ali znanost v mašinah ste se današnje dni na vse strani mogočno razvili in napredovali. Obedve znaností se v obrtniji čem dalje bolj potrebujete. Danes ne zadostuje več, da fant svoje rokodelstvo samo v delalnici izuči, ampak on mora potrebne, s svojim rokodelstvom v zvezi stoječe nauke tudi v šoli iz knjige se naučiti, če neče za drugimi rokodelci zaostati. Vse to se uči v obrtnijskih šolah. Najprvi so Angleži obrtnijske šole vpeljali, potem Francozje in malo pozneje tudi Nemci. Tudi v našem cesarstvu jih že imamo. Treba bi jih bilo, kakor smo že rekli, tudi nam Slovencem. Razen v pravih vsakdanjih obrtnijskih šolah, se obrtnijske znaností n. pr. risanje, računanje, zemljemerstvo in enake tudi v nedeljskih šolah za rokodelske pomagalce in fante učé. Više obrtnijske šole so pa že bolj za fabrikante in sploh za veliko obrtnijo. Kdor v tako veliko obrtnijsko šolo stopiti hoče, mora že na kakej realki ali mestjanski šoli izučen biti, ker sicer ne bi naukov, kakoršni so fizika, kemija, tehnologija, delanje kalupov in enacih razumel.

Vsaka obrtnija gre na dobiček. Z obrtnijo se hoče kaj zaslužiti. Obrtnija izdeluje le tako blago, ki je za vsakdanje potrebe, ki tedaj lahko kupca najde. Med obrt-

nike v najširjem smislu besede spada tedaj poljedelec ravno tako, kakor rudokopec, rokodelec in fabrikant ravno tako, kakor trgovec in prosti služabnik, ki gnoj kida in drva cepi, kajti vsak teh hoče s svojim delom nekaj zaslužiti. V ožem smislu besede sta pa obrtnika samo rokodelec in fabrikant. Bogati narodje so zmerom tudi veliki obrtniki. Kjer obrtnije ni, tam ni tolikega bogastva kakor tam, kjer je. Najbogatejša je tista dežela,ki sama v izobilji prirodnine prideluje, in te tudi sama v svojih fabrikah in delalnicah v obrtnijsko blago izdeluje. V takej deželi ni treba n. pr. rudokopniku skrbeti, kam bo svojo rudo prodal, saj so take fabrike v deželi, ki rudo kupujejo; poljedelca v takej deželi tudi ni treba strah biti, da svojih pridelkov ne bo mogel prodati, saj je veliko fabrik po deželi, ki imajo mnogo delalcev, kterih vsak si mora vsak dan živež kupovati.

Vsak obrtnik mora posebno na to gledati, da svoje izdelke v kolikor mogoče večej množini, in po kolikor mogoče nižej ceni izdeluje. Se vé da vsak na to gleda, da za svoje blago čem več skupi, — pa zmirom je bolje, več blaga po nižej ceni izdelayati, kakor manje pa dražje. Ceno blago gre fletneje izpod rok, kakor drago. Bolje je, če krojač na teden 10 sukenj naredi in vsako z dobičkom šestih goldinarjev proda, kakor pa, če bi na teden samo 5 sukenj zgotovil in pri vsakej po 8 gold. dobička naredil; kajti v prvem slučaji bo 60 gold., v drugem pa 40 gold. na teden pridobil. — Naj se noben obrtnik ne boji, da bo preveč blaga izdelal, češ da kupca za-nj ne bo našel. Zgotovljeno blago je zmerom gotov kapital. Če danes za-nj kupca ni, tako jutri.

Kakor kupcu, treba je tudi obrtniku kredita, in včasi morebiti še bolj. Za male obrtnike zlasti za rokodelce, so gledé kredita posebne važnosti posojilna društva; mi Slovenci takih posojilnih društev, kakoršna naši bratje Čehi imajo, še zmerom nimamo, dasiravno so nam krvavo potrebna. Mali obrtnik dobi iz posojilnice vsak čas, kedar je v potrebi, gotov denar na posodo. Kar je za velikega trgovca bankir, to je za malega obrtnika posojilnica.

Obrtnijo pospešujejo nadalje: mir, dobro vrejene pravice, in take obrtnijske postave, ki nikomur, kdor si hoče po kakšnej takšnej obrtniji kruh služiti, ne branijo, tisto obrtnijo si izbrati, do ktere ima največ veselja in največ spretnosti. — Veliki davki niso po tem, da bi obrtnijo podpirali, ker se po njih surovi pridelki in obrtnijsko blago podražijo.

Ni še dolgo od tega, ko je pri nas vladalo cehovstvo. Ta naprava je že kaj stara bila, in sicer tako stara, da je ravno ob svojej starosti umrla. Ob časih cehovstva so samo neki mojstri pravico imeli, svoje izdelke v obsegu nekega stanovitnega okraja izdelavati in prodavati. Kdor je hotel mojster postati, moral je izkazati, da se je dotičnega rokodelstva izučil, da je bil za fanta in potem za pomagalca in da je nekoliko let „vandral.“ Nazadnje je še moral „mojstersko delo“ narediti, in še-le potem, ko je vse to dokazal, in tudi njegovo mojstersko delo kot veljavno spoznano bilo, mogel je še-le upati, da bo, če se bo kako mojstersko mesto izpraznilo, na to mesto stopil, svojo lastno delalnico odprl in na „svojo roko“ delati začel. Do mojsterstva je bila dolga in težavna pot. Velikokrat so okolnosti tako nanesle, da najpoštenejši, najsposobnejši delalec ni mogel mojster postati, ter je bil tako rekoč obsojen, svoje celo življenje kot pomagalec za druge mojstre delati. — Vsega tega danes ni več. Mlajšim je prav, da je vse to minulo, stari mojstri pa sploh tožijo, da se jim je krivica storila. Strah pred obrtnijsko sodbo je veči, kakor je treba. Kdor se enega ali drugega rokodelstva ni izučil, kdor prav ničesar o njem ne razume, ta se ga tudi zdaj pri obrtnijskej svobodi ne bo lotil! „Vandranje“ ima na eno stran res nekaj dobrega, ker človek po svetu že nekaj vidi in skusi, na drugo stran pa ima tudi dokaj slabega.

Svet mladega, neskušenega človeka lahko pokvari. Skušnja uči, da je že marsikteri mladeneč nepokvarjenega in nedolžnega srca šel iz očetovskega doma na popotvanje, v malo letih se pa duševno in telesno pokvarjen nazaj vrnil! — Mojstersko delo je že celó nepotrebno. Veliko mojsterskih del se je na razsodbo postavilo, ki jih do-

tičnik sam še izdelal ni, ampak skrivaj po kterem drugem izdelati dal, ali pa kje v kakšnem večem mestu kupil. — Vsak, kdor bo hotel od kakega rokodelstva živeti, ta se ga bo moral tudi v prihodnje izučiti, brez tega ne gre. Zavolj tega se ni treba bati, da se bo tisti čevljarstva lotil, ki se čevljarstva izučil ni, ki ne ve, kako se cveki zabivajo in dreta smoli. Obrtnijska svoboda je že več let vpeljana, pa kaj takega se še ni zgodilo. Zato so tožbe: za božji čas! — kako bodemo mi čevljarji iz Krakovega živeli, če bo smel v prihodnje vsak čevlje izdelovati! — prav brez vsega razloga, prav brez vsega temelja. Sicer so pa ljudje pri tem na dobičku, če je več čevljarjev v enem mestu, ker bodo čevljarji obujo bolje in ceneje delali, kakor če bi le malo čevljarjev bilo, ki bi obuji tisto ceno dali, ktero bi med seboj dogovorili, in vrh tega še slabo delali. — Kjer obrtnija ni svobodna, tam tudi en ali drug mojster ne sme mesto premeniti, ter si bolje izbrati, ampak mora tam ostati, kjer ima pravico delati. Cehovstvo je obrtnijo zadrževalo in zaviralo, obrtnijska svoboda jo pa podpira in povzdiguje. Nektera obrtnija celo od mode ali šege odvisi. Kedar nova šega pride, pride ž njo tudi nova obrtnija, kedar se šega opustí, takoj je tudi zadevna obrtnija svoja tla izgubila ter ž njo šega vred ugasne. Pod cehovstvom je moral vsak obrtnik oblast za dovoljenje (koncesijon) prositi. Vse to je navadno veliko potov, veliko sitnosti, pa tudi veliko stroškov prizadevalo. Se ve da se reče: kako bodo pa starejši mojstri živeli, če bo naenkrat več mlajših isto obrtnijo začelo? To se pa ne praša; kako bodo pa mlajši živeli, če se jim bo branilo, ob tem živeti, kar so se naučili?! Vsak hoče živeti, vsak ima pravico živeti, tedaj se mora tudi vsakemu pot prosta pustiti, da more od dela svojih rok živeti.

Neke obrtnije so pa zavolj javne sigurnosti tudi pri svobodnej obrtniji še zmerom dovoljenju in nadziranju oblastnij podvržene. Med te vrsti obrtmij se štejejo n. pr. fabrike, v kterih se strelni prah dela, vse fabrike, v kterih se mašine po paru gonijo, apoteke in še več drugih. Tudi na to imajo oblastnije gledati, da se otroci,

ki najspešneje rastejo, v fabrikah ne rabijo. Na Angleškem noben izpod 18 let stari fant ne sme na dan več kot 10 ur delati. Pri zlatih in srebrnih dragocenostih vdari oblastnija štempelj na-nj, kteri spričuje, da je dragocenost res iz zlata ali srebra. Oblastnije nadzirajo in kaznujejo tudi to, če si kdo ptuje fabrike znamenje prisvoji, pod kterim se obče pripoznano dobro blago prodaja. Oblastnije nadalje delalce proti gospodarjem, in gospodarje proti delalcem v obrambo vzemó.

Časih se je mislilo, da je za deželo najbolje, če vse, to, kar potrebuje, sama doma izdela. To se pa še ni nikjer popolnoma izpeljati dalo. Kakor od cele dežele, bi se to nazadnje tudi od vsake poedine vasi zahtevati moglo, da se naj vse to v vasi izdeluje, kar vas potrebuje. Tó je pa nemogoče. Najbolje je, naj vsaka dežela, vsak kraj in vsaka vas samo ono izdeluje, kar lahko izdelavati more. Drugo kar še potrebuje, bodo že sosednje dežele, sosednji kraji in sosednje vasi izdelovale, kupčija bo pa potem izmenjavo raznih izdelkov med raznimi deželami, raznimi kraji in raznimi vasmi posredovala.

Obrtnijo so v novejših časih povzdignile tudi razstave. Namen in pomen obrtnijskih razstav bodemo najložej spoznali, če si kak izgled pred oči postavimo. Kranjska dežela ima precej tako imenovane domače obrtnije. Ta obrtnija se od leta do leta bolj in bolj razvija, in reči se mora, da ima kranjska dežela gledé obrtnije lepo bodočnost. Na Kranjskem najdemo vse tiste pogoje skupaj, ktere obrtnija potrebuje, da obstoji in napreduje. Vsakemu obrtniku mora na tem ležeče biti, da za svoje blago precej kupca najde, kajti če blago dalje časa nerazprodano v zalogi leži, je to zguba za obrtnika, ker je kapital v ležečem blagu mrtev. Težko je za obrtnika, če za kupca ne ve, pa tudi za kupca je težko, če za obrtnika ne ve. Razstave obrtnijskih izdelkov imajo pred vsim ta namen, da kupce in obrtnike med seboj seznamijo. Na obrtnijske razstave pride mnogo sveta, razstavljene razdelke ogledovat, njih lastnosti pokuševat, in če se kot dobri izkažejo, te izdelke kupovat in naročevat. To v sepride tudi v časopise, in s časopisi se

daleč po svetu razglasí. Na ta način zvé kupčijski svet, kje se kako blago izdeluje, kako se izdeluje, v kolikej množini in po kakej ceni. Če bi se n. pr. v Ljubljani razstavili kranjski in sploh slovenski obrtnijski izdelki bila bi to velika korist za slovenske obrtnike. Svet bi zvedel, kaj mi Slovenci izdelujemo, prišel bi naše izdelke pokuševat, kakšni so, in če bi se obnesli, o čem ni dvomiti, naročevali bi jih od vseh strani, mi bi na obe roki dosti dela in dosti zaslužka imeli. Na obrtnijskih razstavah se ustanovi tudi poseben zbor skušenih mož, ki razstavljene izdelke presojuje, ter vse tiste izdelke, ki so se najboljši izkazali, s podelenjem častnih svetinj ali pohvalnih pisem odlikuje. Svetinica ali pohvalno pismo je posebna priporočba, s ktero se obrtnik kupcem priporoča. — Prvi so bili Francozje, ki so obrtnijske razstave vpeljali. Prva obrtnijska razstava je bila leta 1798. v Parizu. Malo pozneje so Angleži in Nemci obrtnijske razstave osnovali, ki so na to zmerom gosteje prihajale. Danes se obrtnijske razstave, veče ali manjše, skor vsako leto tù ali tam osnujejo. Obrtnijske razstave so postale prave mednarodne slovesnosti, ki se druga za drugo veličastneje obhajajo. Slovesnost prikipi do vrhunca, kader se pred zaključkom razstave svetinje dele. — Na vseh dosedanjih obrtnijskih razstavah se je pokazalo, da so A n g l e ž i p r v i o b r t n i k i n a s v e t u, in sicer posebno gledé tistih izdelkov, ktere velja v velikej množini izdelovati, in kteri dober kup kurjavo in dobre stroje zahtevajo. N e m š k a o b r t n i j a si je pridobila prvo mesto v vseh tistih izdelkih, pri kterih se zahteva umetna in znanstvena izobraženost. F r a n c o s k i m o b r t n i j s k i m i z d e l k o m pa celi svet pripoznava njih zdravi in lepi okus, zlasti pa njih zunanjo sijajnost in njih lišp in kras. Kar se pa tiče tistih obrtnijskih izdelkov, ki so za vsakdanjo rabo, stoji Francoska obrtnost za nemško in angleško. Francozje bolj za lišp in gizdost delajo, kakor za neposredno rabo. Med s l o v a n s k i m i n a r o d i s o n a j o b r t n e j š i Č e h i, in za njimi R u s i. Rusi so celó prej prvo obrtnijsko razstavo v Moskvi leta 1825. imeli, kakor Angleži, ki so jo še-le

leta 1843. naredili. Za Rusi bi kot t r e t j e n a s S l o v e n c e p o s t a v i l i. Naša slovenska obrtnija sicer ni veličanstvena, pa je vendar za nas, ki smo mali narod, dosti velika. Razen nekoliko velikih fabrik, papirnic, pivarnic, plavšev, rudokopja itd. je po Slovenskem posebno domača obrtnija precej razširjena. Hribovci na Kranjskem Gorenskem so po leti kmetje poljedelci, po zimi pa obrtniki. V j u t r o v i h d e ž e l a h je obrtnija veliko slabša, kakor pri nas, ki smo že bolj na zapadu. V A m e r i k o in A v s t r a l i j o je bila obrtnija iz Evrope presajena, ter se tam po obilnih prirodnih močéh čvrsto vzdiguje. — Na obrtnijskih razstavah je blago iste vrste skupaj postavljeno, tako da se more blago z blagom primerjati in videti, ktero je bolje in ktero slabeje. Kako veličanstvene so neke obrtnijske razstave, to se še iz tega vidi, da je razstava leta 1862. v Londonu, ktere so se vsi narodje naše zemlje udeležili, zavzimala prostor 21 oralov, in da je 27.000 obrtnikov na njej svoje izdelke na ogled razpostavilo.

XXII. Stroji (mašine) in fabrike.

Obrtnija je začela ból j in bolj iz ročnega dela prehajati na delo sè stroji. S tistimi obrtnijskimi izdelki, ki so se enkrat na strojih naglo in v velikej množini izdelavati začeli, se obrtnik rokodelec gledé cene ne more več poganjati. Le malo obrtnijskih izdelkov je še, ki ne bi se na strojih izdelovali. — Mašine so taki stroji, ki so iz več orodij sestavljeni. En sam stroj more toliko narediti, kolikor bi sicer sto in sto ljudi komaj narediti moglo. Stroji prihranijo človeku veliko dela in truda. Stroji sploh ceneje in navadno tudi veliko bolje, in veliko lepše blago izdelujejo, kakor ročno delo. Mašine so tako vstrojene, da se more njih delalnost obračati, kakor se hoče. Njih urnost se more ali pospešiti, ali zavirati; njih moč se more ali zmanjšati, ali povekšati, kakor je pač ravno treba. Moč kladva, ki ga voda ali para goni, ki včasi po več sto centov tehta, pod kterim se najmočnejše železne šine r a z d r o b e, more se-

tako zmanjšati, da sme človek celó roko pod njegov vdarec podložiti.

Stroj sama na sebi je mrtva stvar. Njega oživi gonilna moč. Mašine gonijo razni načini. Male in lajše stroje more goniti ali človeška roka, ali vprežena živina: volovi ali konji; ali nje pa veter in voda gonita. Tudi po obešenih težah, kakor n. pr. pri urah, in po tistih lastnostih teles, ki se jima elektrika in magnetisem pravi, se neke mašine gonijo. — Vse veče in teže mašine goni danes pa le par, in sicer vodeni par. Voda se spari, kedar vre. Tisti sopuh, ki se iz vrele vode v podobi belih meglic vzdiguje, je par. Par ima to lastnost, da zmerom le razen sili. Bolj, ko se par v kakej posodi stikuje, bolj razganja in razpenja. Ta parma moč je tolika, da vsako posodo raznese, tudi najmočnejšo, če se v njo preveč parú zapre in stisne; in ravno ta razganjajoča in razpenjajoča parna moč je tista, ki jo človek v to potrebuje in obrača, da mu najteže stroje goni. Silna moč vodenega para je že starim narodom bila poznana, ali oni te moči niso znali v stroje zapirati in tako rabiti, kakor jo mi rabimo. Da se voda pari, treba je veliko kuriti. Ker so drva čem dalje drajša, in ker jih leto na leto bolj in bolj zmanjkuje, zato se voda skor pri vseh parnih strojih s kurjavo premoga pári. Bolj se kuri, več se vode spareva. Tisti stroj na parnej mašini, v kterem se voda pari, imenuje se parni kotelj. Kotelj je navadno iz čvrstega kovanega železa, le pri hlaponih je iz vlitega železa. Kotelj mora posebno močan biti, da ga par ne raznese. Če se kje kaka nova parna mašina postavi, pridejo od gosposke poslani skušeni in zvedeni možje, ki moč parnega kotla, ali kakor se sicer tudi imenuje, hlapnika, poskušajo. Če ga ti možje ne spoznajo za dosti močnega, tedaj se po oblasti zapečati in delo prepove. Par goni hlapone, parobrode, mline, še celo plug imajo že tak, da ga mesto konji sopar po njivi gori in doli goni. S parnim plugom se lahko cela dolina v enem dnevu preorje.

Na vsakem stroji se dado trije različni deli razločiti. Prvi ali prednji del stroja je tisti, na kterega gonilna

moč neposredno deluje. Pri mlinu n. pr. je ta prvi ali prednji del mašine kolo, na kterega voda leti, ter ga na ta način obrača in goni; — drugi ali srednji del mašine je vez med prednjim in zadnjim delom mašine, on ima namen, da gonilno moč od prednjega dela, ki to moč lovi, prenaša in napeljuje na tretji ali zadnji del stroja. Pri mlinu je srednji del kolesna os, pri drugih mašinah pa jermenje, verige in druga vezila; — tretji ali zadnji del mašine je tisti, ki prav za prav dela, pri mlinu so to mlinski kamni, ki žito meljejo. Najenostalneja mašina, ali prav za prav orodje, je navor. Navor imenuje se vsaki ravni drog, s kterim se more kaka težka stvar privzdigniti ali premakniti, če se z enim koncem navor pod njo dene, z drugim pa gori ali doli pritisne. Če se pa navor na tak način v stvar vpre, da navora ni treba ne gori prizdigovati, ne doli pritiskati, ampak če se njegova moč s tem rabi, da se okoli zadevne stvari vrti, imenuje se taka mašina vrtalka ali vlak. Ona ima to dobro lastnost, da se v vrteči navor morejo volovi ali konji vpreči, ki so se ve da veliko močnejši, kakor je človek. — Pri mašinah pa, ktere imajo voda ali veter goniti, nastavljena so kolesa ali perotnice take, da gonilno vodno ali vetrovno moč obstrezajo in lovijo, ter jo s svojim obračanjem in vrtenjem po svoji osi na delalni del mašine, kakor smo že gori rekli, na mlinska kolesa prenašajo.

Mašine so zeló raznoverstne. Neke mašine so za to, da stvari iz enega kraja v drugi prenašajo. Take prenašajoče mašine so: škripci, motovila, vitlji ali vinte, ovni, hlaponi, parobrodi, plugi, krčala, sesalke, mehovi itd. — Druge mašine imajo ta namen, da stvarem drugo podobo, drugo lice dajajo. Take mašine so n. pr. fužine valjavnice, mašine za žreblje, cveke, verige, gumbe itd. — Druge mašine so, ki stvari drobijo, terejo in lomijo. Med te mašine spadajo: strugala, svedri, brusi, pile, terilnice, škarnje, mlinovi, phalnice, stope, reznice, mlatilnice, tiskalnice za grozdje, sadje, olje in enake stvari. Nasprotno tem so druge mašine, ki stvari vkup sestavljajo n. pr. predilnice, tkalnice, šivala, pletila in enake.

Kolika razlika je med delom človeške roke, oboroženе samo s prostim orodjem, in med delom mašin, ki jih n. pr. voda ali par gonita, to bodeta sledeča dva primera najbolje pokazala. Ko so v glavnem mestu ruskega cesarstva, v Petrogradu, stožer v slavo in spomin cesarja Aleksandra po koncu postavljali, treba je bilo 2641 ljudi, 62 vint in 186 škripcev. Stožer je bil 17.530 centov težak. Ko so pa na Angleškem čez nek most, kterega gornji del je imel železen biti, te poedine železne dele čez-nj polagali, kterih vsaki poedini je tehtal 38.280 centov, tedaj več kakor polovico toliko kolikor Aleksandrov stožer v Petrogradu, so vso to težino samo tri hidravlične tiskalnice premagale, ktere je samo en parni stroj gonil, Če bi pa bili morali mesto hidravličnih tiskalnic, ljudje samo z vintami in škripci delo izpeljati, bilo bi kakih 30.000 ljudi in kakih 1000 vint in škripcev treba, ne gledé na to, da bi bil pri delu drug drugemu na potu stal. — Mnoga dela so taka, da jih človeška roka sama brez strojev ne bi mogla nikoli izpeljati. To zlasti velja o izdelavanji železa in drugih kovin.

Največ koristijo stroji po svojej skor neverjetnej u r n o s t i. Na nekih nemških železnicah imajo brzovlake, ki v enej sekundi 52 črevljev daljine prehité. Za dve uri še tedaj celih 8 minut ne potrebujejo! Poleg vse te naglosti pa še 2000 centov vlečejo. Na ravnej in najboljej cesti bi bilo treba za to težino 17 dvopreženih vozov, ki bi pa 13krat več časa potrebovali, preden bi ta naklad na svoje mesto pripeljali! — Vsako vretence na predilnej mašini se zavrti v enej minuti blizo 6000krat.

Stroji delajo tedaj hitreje, ob enem pa množijo izdelke. Na mašini, na kterej se nogavice pletejo, more ena sama delalka na dan po 20 ducetov dolgih ženskih nogavic narediti. Ženska, ki bi jih z rokama splesti htela, trebala bi za to blizo 500 delalnih dni. — Tista mašina, na kterej se tako imenovani tilankle (till anglais) tkajo, naredi vsako minuto 25,920 penkelj ali zanjk, ženska roka pa samo po 5 na minuto; kolika je to razlika!

Mašine ne delajo samo hitro in mnogo, ampak na-

vadno tudi b o l j e kakor roka. Strojino delo je vse bolj enako, kakor delo človeške roke. Na mašini spredena preja ima bolj enako nit, je bolj okrogla, bolj enako sukana, manj kosmata, ima več prediva v sebi, in je zato tudi teže, kakor preja, ki je bila na navadnėm kolovratu z rokama spredena. Kar se pa tenkosti tiče, ni nobena predica v stanu zlasti bombaž tako tenko spresti, kakor ga mašina prede.

Največ vredni so pa stroji zavolj tega, da blago mnogo c e n e j e izdelujejo, kakor ga roke izdelavati morejo. Kjer imajo stroje, tam je delo v fabrikah med posamezne delalce umno razdeljeno. Igla ali šivanka n. pr. gre po rokah 120 delalcev, preden je tako zgotovljena, da jo more krojač v roke vzeti. Vsak teh 120 delalcev, je nekaj posebnega na njej naredil. Če bi en sam delalec celo iglo narediti moral, gotovo bi ne bila tako lepo izdelana, kakor sicer, ko gre skoz roke 120 delalcev, kterih vsak svoje delo izvrstno naredi, ker ga je navajen in naučen. In kolikokrat bi moral en delalec samo orodje menjati, eno iz roke dajati, drugo spet v roko jemati! kako bi ga vse to mudilo! — Pri izdelavanji in sestavljanji ene ure ima po 54 delalcev opraviti, tako da se more reči, da ni enega kolesca v uri, ki bi ga bil en sam delalec naredil.

Dasiravno tudi rokodelca med obrtnike štejemo, vendar je prava obrtnija le v tovarnicah (fabrikah) doma. Rokodelec izdeluje blago bolj v malem, in sicer le z ročnim orodjem. Fabrikant ali tovarničar pa izdeluje blago na veliko, in sicer s stroji. Rokodelec je mal obrtnik, fabrikant pa velik. Razen rokodelcev in fabrikantov je še ena tretja vrsta obrtnikov, ki se domači obrtniki imenujejo. Omenili smo že na drugem mestu, da je posebno na Kranjskem in tudi na Koroškem precej veliko domače obrtnije. Na Švicarskem se je domača obrtnija lotila celo sestavljanja ur iz tistih posameznih urinih delcev, ki se po fabrikah izdelujejo. Strah, da bo domača obrtnija po fabrikah prej ko slej potlačena, je prazen strah. Kmet, ki po zimi, ko drugega dela ni, obrtnijsko blago izdeluje, more svoje izdelke po ravno istej

ceni prodati, kakor fabrikant. Na zadnje vendar ni nič zgubil, če je blago še tako pod ceno prodal, saj ga je tako rekoč v delopustu zgotovil. Sicer pa mašine v fabrikah blago le malokdaj tako dodelajo in izgotovijo, da bi koj za rabo bilo. Navadno je še človeške roke treba, ki mu zadnji glaj da. To zadnje priustrojenje in prigotovljenje se večidel domačej obrtniji prepušča. Nekteri fabrikanti ne bi mogli brez pomoči domače obrtnije svoje blago celo v kupčijo spraviti. Celo naravno je tedaj, da je tam največ domače obrtnije, kjer je največ fabrik.

Rokodelec izdeluje blago navadno le tačas, kader ga ima naročenega. Tisti rokodelci pa, pri kterih ni navada, blago poprej naročevati, kakor n. pr. kruh pri peku, izdelujejo samo toliko, kolikor po izkušnji vejo, da bodo prodati mogli. Fabrikanti pa izdelujejo blago, če nimajo posebnih naročil, na zalogo. Na zalogi (v magazinu) leži blago, dokler se kupec za-nj ne oglasi. Fabrikanti delajo za veliko kupčijo. Fabrikanti prodajajo svoje izdelke le na veliko, nikoli na drobno, to prepusté trgovcem. Drugače je pri rokodelcih. Oni izdelujejo blago neposredno za občinstvo, ter ga sami na drobno prodajajo. Sicer se ravna tudi narobe, kajti neki fabrikantje delajo le na izrečna naročila, neki rokodelci, ki imajo velike delalnice, pa tudi na zalogo. Rokodelci delajo z izučenimi pomagalci, fabrikanti pa s prostimi delalci, kterim ni treba znati rokodelstva, ampak samo to, kako je treba okoli mašine postopati. Rokodelski mojster tudi sam za orodje prime in dela skup s svojimi pomagalci. Lastnik fabrike se pa ne postavi sam pred stroj, on ima že s tem dosta opraviti, da nad vsem čuje, vse vravna in za potreben red skrbi. Fabrikant dela z mašinami, ki so sicer drage, pa več in težeje delo opravljajo, kakor bi to ljudje mogli; rokodelec pa dela z orodjem. V fabriki je založen velik kapital, v rokodelstva pa primerno prav mala glavnica, za rokodelca ste največi kapital njegovi dve roki, nekaj orodja in pa volja do dela. Fabrikant spada v više družbine kroge, rokodelec v niže. Fabrikant mora bolj učen in izobražen biti kakor rokodelski mojster. Ta, če bi bil ravno visoko učen, iz svoje

učenosti ne bi imel pri svojem rokodelstvu tolike koristi, kolikoršne ima fabrikant iz svoje učenosti pri svojih velikih podvzetjih. Rokodelski pomagalec more vsak mojster postati, fabrikini delalec pa ne vsak fabrikant. To je že zeló redka prikazen, da bi se bil prost fabrikin delalec do fabrikanta vzdignil!

Fabrike čem dalje bolj rokodelstva stiskujejo. Danes se že skor vse to v fabrikah izdeluje, kar so še pred malimi leti le samo rokodelci izdelavali. V boji med fabrikami in rokodelstvom je do sedaj rokodelstvo še zmerom podlegalo. Od tod pride, da se veliko rokodelstev v kratkem času precej spremeni. Taki rokodelci, ki s svojim orodjem blaga ne morejo tako dober kup izdelavati, kakor ga fabrike izdelujejo, so navadno svoje rokodelstvo za celo opustili, ter so mesto tega razprodajo fabrikinih izdelkov na drobno prevzeli, ter tako iz rokodelcev trgovci postali. K večemu se le še s popravljanjem poškodovanih fabrikinih izdelkov ukvarjajo, kajti fabrike take krparije ne morejo prevzeti. Urarji n. pr. le malokje še sami ure delajo, ampak samo sestavljajo, potrene popravljajo in zalogo fabrikantov na drobno razprodajajo. Kjer je rokodelski mojster pa dosti glavnice ali istine imel, spreobrnil je svojo delalnico sam v fabriko, ter tako iz rokodelca fabrikant postal. Krojač, ki nima toliko denarja, da bi si mogel šivalno mašino omisliti, bo danes samo s svojim ročnim delom le težko shajal, ter k večemu še krparil. Nekoliko rokodelcev je pa tudi takih, da se jim ni treba ne mašin ne fabrik bati, ker se pečajo s takimi deli, ki jih niti mašine niti fabrike prevzeti ne morejo; n. pr. rokodelci, ki brijejo, ki čistijo dimnike i. t. d. Do sedaj se še ni iznašla taka mašina, ki bi dimnike čistila, ali moškim brade brila.

V fabrikah so, če se počrez vzame, delalci bolje plačani, kakor pomagalci pri rokodelcih. Pri rokodelstvu se more zaslužek prej zapreti, kakor pri fabrikah, kajti kapital, ki je v rokodelstvu vložen, se more laglje iz njega potegniti, kakor iz fabrik. Fabrikantu je na tem ležeče, da mu fabrika ne stoji; to bi bila za-nj zguba zavolj velikega denarja, ki je v fabriko vložen. Fabrikant

izdeluje blago trikrat hitreje in s trikrat manjšimi stroški kakor rokodelec, ter ga more trikrat ceneje prodajati, kakor rokodelec, in kljub trikrat nižej ceni ima vendar še več dobička pri njem, kakor rokodelec pri trikrat višej ceni.

Veliko se je že o tem govorilo in prepiralo, da ni pravično, da se fabrikanti z delom, s žulji, s pôtom in trudom svojih delalcev bogatijo. V tej pritožbi je le pol resnice. Kakor fabrikant od delalca odvisi, ravno tako so tudi delalci od fabrikanta odvisni. Obadva skupaj moreta živeti, vsak za sebe pa ne. Fabrikant ima glavnico, ki se le po delu oživi, kajti glavnica brez dela je mrtva stvar. Delalec ima delalne roke, delo mu more pa le kapital dati; — in zavolj tega sta kapital in delo, ali z drugimi besedami: fabrikant in delalec sta drug od drugega odvisna. Onadva se ne smeta vsak k sebi ločiti; kakor hitro se ločita, je za obadva slaba.

Kakor proti kapitalistom, bil je tudi proti mašinam že od nekdaj velik hrup in krik. Mašinam se je prigovarjalo, da ljudem zaslužek jemljejo. Stari svet je bil o tem pametneji, kakor sedanji. Stari svet je tistega, ki je plug iznajdel, celo kakor boga častil in v slavnem spominu ohranil! — Res je: šivalna mašina je marsikterej šivilji, ki nima toliko denarja, da bi si sama šivalno mašino kupila, zaslužek vzela ali vsaj skrajšala. Na drugo stran se pa ne da tajiti, da odkar se z mašinami dela, ima veliko več ljudi zaslužka pri njih, kakor poprej, ko se še ni na mašinah delalo. Danes se veliko več vsakterega blaga potrebuje, kakor se ga je nekdaj potrebovalo. Več blaga, več dela! več dela, več zaslužka! — Najlepši dokaz imamo o tem na Angleškem. Preden se je predilna mašina za bombaž iznajdla, predlo je na Angleškem 40.000 ljudi bombaž na kolovrat. Danes pa, ko se bombaž ne prede več na kolovratu, ampak na predilnej mašini, ima v angleških predilnicah blizo 2 milijona ljudi delo, zaslužek in življenje. Mašine so nadalje delalcem najteža opravila odvzele, zato se danes pri mašini stoječemu delalcu ni treba tako truditi, napenjati in vbijati, kakor poprej, ko še ni strojev bilo.

Veča je fabrika, bolj je v njej delo na drobno med posamezne delalce razdeljeno, ceneje pa tudi lepše bo svoje izdelke zdelavala. Če vsak fabrikin delalec samo nekaj malega na vsakem izdelku nareja, pridobil si bo v tem toliko ročnost, spretnost in urnost, da bo svoje delo lepše in bolj naglo opravljal kakor sicer. Male fabrike raven večih, ki isto blago izdelujejo, morajo prej ali poznej propasti.

Da fabrike vspešno delajo, treba je prvič: znanstveno izobraženega ravnatelja, drugič: pridne delalce, tretjič: žive kupčije, ki izdelkov ne pusti dolgo časa na zalogi ležati, četrtič: surove prirodnice blizo in dober kup, petič: dobre ceste za privaževanje surovega in odvaževanje izdelanega blaga, in šestič: dober kup gorivo.

Kjer koli se je več fabrik vzdignilo, povsod tam je tudi število prebivalcev naglo naraslo. Če bi se nekterim pustim in nerodovitnim krajem, kakoršna so n. pr. gorata Švica, bregovite pokrajine na Saksonskem in še več drugih, fabrike vzele, bi se več kot polovica tamošnjih prebivalcev preseliti moralo, ker jih zemlja sama s svojimi pičlimi prirodninami ne bi mogla preživeti. Navadno fabrike niso preveč pomešane, ampak fabrike za isto obrtnijo si izbero kak poseben kraj. To se najlepše vidi na Angleškem. Okoli Manchestra in Glasgowa so same take, v kterih se volna, — okoli Dundea same take, v kterih se lan in platenina prede in tke. Okoli Sheffielda so same take fabrike, v kterih se noži in sploh rezila izdelavajo itd. V novejših časih so začeli fabrike večidel na akcije zidati; zmerom je pa bolje, če ima fabrika samo enega lastnika, kakor če je lastnina cele družbe. Upravni stroški so pri akcijinih družbah zmerom veči, in tedaj izdelki draži in dobiček manjši, kakor sicer, če je lastnik fabrike samo ena oseba.

Fabrike so zadobile velik vpliv na razvitek družabnega, narodno-gospodarskega in političnega življenja. Ta vpliv še zmerom raste in bo tem veči prihajal, čem več se bo fabrik vzdignilo. Fabrike so naredile, da se je kupčija više vzdignila; da so se železnice, kterim obrtnija največ vože daje, na vse strani razpeljale. Fabrike

so vzdignile ceno vsim prirodninam, ter s tem pomnožile premoženje in blagostanje ljudstva. Fabrikam se imamo zahvaliti, da se danes veliko ceneje oblačimo, kakor nekdaj. Tkanine, ktere danes najprostejši človek na sebi nosi, te so še pred kakimi 200 leti samo vladarji, kralji in cesarji nosili. Fabriko so pospešile razna podvzetja, in ljudem v poprej siromašnih krajih obilen zaslužek, in z zaslužkom blagostanje dale. — Kjer je veliko fabrik skupaj, tam so za otroke, ki v fabrikah delajo, in kterih starejši so sami fabrikini delalci, posebne šole, ki jih navadno fabrike same vzdržavajo.

Vsaka fabrika ima za svoje izdelke svoje posebno znamenje, ki se na vsak komad njega blaga pritisne. To se zgodi iz dvojnega razloga: prvič, da fabrika s tem priča, da je blago zares v njej izdelano bilo, in drugič: da kupci po tem znamenji njeno blago poznajo.

XXII. Preja in tkanina.

Prejo imenujemo tisto nit, ktero iz prediva po sukanji ali predenji naredimo. Prediva je več sort. Naj navadnejša prediva so: konopljeno, laneno, volneno, bombažno in svilneno; pa tudi iz dlake nekterih živali, kakor kamele ali velbloda, od krave, koze, vikune, alpake, iz konjske žime, iz ličja in še iz več drugih vlak se da preja presti. Še celó iz azbesta, ki med kamenje spada in iz tenkih steklenih in zlatih niti se dado kakor iz druge preje, tkanine tkati. Sicer se pa more tudi razno predivo v eno nit skupaj sèsukati, n. pr. bombažno in laneno predivo skupaj, svila in volna skupaj itd. Na ta način dobi se mešana preja. Kako se predivo naredi, to bodemo pozneje povedali. Iz preje tkejo se na razne načine tkanine n. pr. platno sukno, katun, žamet in kar jih je še več. Za močne in trpežne tkanine se preja v dve in tri gube skupaj vzame, ki se še enkrat skupaj sèsukajo. Navadni sukanec ali cviren ni nič druzega, kakor v dve ali tri gube vzeta in sèsukana preja. Če se pa več prejinih niti skupaj vzame, postane iz tega motvoz ali vrvica, iz več motvozov špaga, in nazadnje,

če se več špag skupaj sèsuka, debela vrv ali voza. Sukanca (cvirn) je več sort, ki se potem med seboj razločujejo, za kakšno rabo so. Sukanec za šivanje je n. pr. drugačen, kakor za pletenje, in ta je spet drugačen, kakor sukanec za vezanje in kličanje. Sukanec za šivanje in sukanec za kličanje zobcev ali špic je bolj čvrsto sukan, kakor sukanec za pletenje nogovic; za vezenje ali štikanje je pa celó rahel. Sukanec za šivanje in kličanje je navadno lanen ali svilen, za pletenje in kačkanje navadno bombažev, lanen in svilen, za vezanje pa volnen in svilen.

Zelo težko je spoznati: iz kakšnega prediva je preja in tkanina. Posebno težko je to spoznati tam, kjer je že v preji po dvojno in trojno predivo skupaj sèsukano. Najlaglje se še to spozna, ali je preja od rastlin ali od živalske dlake. Preja iz rastlin, med ktero spadajo: konoplja, lan in bombaž, če se zažge, naglo gori, malo pepela naredi in po kislem smrdi. Preja pa iz živali, med ktero spadajo: volna, svila in razne dlake, če se zažge, ne gori rada, ampak samo toliko je zgori, kolikor se je ravno v ogenj drži; ona tudi prej ugasne kakor preja iz rastlin, njen dim pa zelo grdo smrdi. Mesto pepela ostane neko črno oglje, ki se sveti in je vse polno spuhlin. Čvrsto sukana preja se med prsti trda in groba ošlata, rahlo sukana pa mehka in volna. Pri enako sukanej preji se ošlata: platno trdo in nekako usnjato, bombaž ovelo in mehko, volna je med prsti nekako suha in gobasta, svila pa gladka in polzka. Da prejo prav spoznamo, nimamo drugih zanesljivih pomočkov kakor povekševalen drobnogled (mikroskop) in kemijo.

Lepa in čvrsta preja mora biti povsod enaka, t. j. ona ne sme biti tu debelejša, tam tenkejša; — ona ne smé biti tu čversteje tam spet rahljeje sukana, ampak povsod enaka; — ona ne sme biti, zlasti za platnene tkanine, kosmata, ampak gladka in lepo okrogla. Za suknene tkanine pa nič ne de, če je kosmata; — ona ne sme biti vozlata, ter se ne sme svedrati.

Razne tkanine zahtevajo razno sukano prejo. Pri tenkejih tkaninah je preja za osnutek od leve na desno,

za votek pa narobe od desne na levo sukana, in to zavolj tega, da se osnutek in votek čvrsteje skup sprimeta. Sploh se za osnutek malo čvrsteja preja vzame, kakor za votek.

Iz vretena namota se preja na motovilo, ter se v posamezne predene ali štrene razdeli. Dobro je, da so vse predene enako dolge, ker to tkalcu delo veliko zlajša.

Preja se prede navadno na dva načina: na kolovrat in na vretence. Na vretence presti je stareje, kakor na kolovrat presti. Pri predenji na vretence vtekne si predica preslico z gore obešeno kodeljo za pas, z levo roko in z ustmi vleče vlakno iz kodelje, z desno roko zaganja vretence ter s tem vlakno v prejo zasuče, in potem prejo na vretence navije. Hrvatice predejo na ta način stojé in gredé, zraven tega še polni jerbas in včasih tudi dete v kopanjeku na glavi nosijo. Tudi na Laškem in po nekih krajih Pemskega še tako predejo. Na vretence se da prav lepo presti, če je vlakno lepo in predica spretna. V Daki v vzhodnej Indiji predejo ženske na vretencu tako tenko prejo, da se platno, ki je iz te preje tkano, če na rosnej travi leži, niti ne vidi, tako je tenko. Oprava iz tega platna je tako tenka, da se more skoz persta potegniti. Na Slovenskem se danes sploh na kolovratu prede. Kolovrat še ni ravno tako star, kajti še le leta 1530. je bil na Nemškem iznajden. Če se nit pri predenji dalje časa nategnjena drži, in bolj počasi na vreteno spušča, sèsuka se preja bolj čvrsto; če se pa nit naglo na vreteno spušča, tedaj je preja bolj rahlo sukana, predica pa, to se ve da, kodeljo prej sprede. Malo pozneje po tem, ko je bil kolovrat za navadno predivo iznajden, je bil preustrojen ta kolovrat tudi za predenje bombaža, in iz tega bombažnega kolovrata se je nazadnje predilna mašina, „Jenny“ imenovana, iznašla, o kterej bodemo na drugem mestu kaj več povedali. — Pri nas na Slovenskem sta dva kolovrata v navadi: kranjski in štajarski. Kranjski kolovrat je boljši kakor štajarski.

Pri predenji se mora najprej vlakno z rokama iz kodelje potegniti, ter se ga toliko skupaj vzeti, kolikor

ga je za nit ravno treba. Predica si pri tem prste slini, ali pa v skledici vode vmaka, ker po tem vlakno laglje iz kodelje vleče. Drugo je, da kolovrat vlakno v eno nit skup zasuče in tretje, da se nit na vreteno navije. Na kolovratu se more veliko hitreje presti, kakor na vretencu, tudi se nit na kolovratu čvrsteje sèsukati da, kakor na vretèncu. Sicer se pa more na vretencu veliko tenkejši preja spresti kakor na kolovratu.

Tretji način predenja, je predenje na mašini. Predilna mašina prede naenkrat 30 do 500 niti. Predilne mašine se gonijo navadno ali z vodo, ali pa s soparom. Na mašini spredena preja je bolj enaka, kakor preja z roko spredena. To pride posebno od tega, ker mašina niti bolj enako razdeli in suka, kakor nesigurna človeška roka. Na mašinah se posebno bombaž in volna predeta, in sicer vsak na posebnej mašini, laneno in konopljeno predivo se pa še danes več z roko, kakor z mašinami predeta. Predivo, ki je namenjeno na mašini spredeno biti, mora biti čisteje in lepše olikano kakor vsako drugo. Pri kolovratu, ali vretencu more predica še tisti pezdir, ki je morebiti še v predivi, odstraniti, pri mašini pa to ne gre, in za tega delj se mora v mašino le skoz in skoz čisto vlakno polagati. Predivo se na mašini prede ali suho ali pa mokro. Iz suhega prediva se more sicer veliko tenša preja spresti, kakor iz mokrega, samo to napako ima iz suhega prediva spredena preja, da ni povsod prav enaka, da je kosmata, in da se med prsti mehka in ovela ošlata. Če se pa mokro predivo prede, tedaj je preja sicer bolj tolsto debelejša, na drugo stran pa povsod enaka, lepo gladka, okrogla, gosta in trdna. V obče pa naj nobena predica in gospodinja ne pozabi, da vlakno, bolj je čisto, lepše prejo daja.

S čem se bodemo oblačili, s čem svojo nagoto zakrivali, s čem se mraza in drugih vremenskih neprijetnost varovali? to so razen vsakdanjega živeža najpoglavitnejše človeške skrbi. Prva človeška obleka so bile gotovo zverinske kože. S svojo gosto dlako so znotraj človeka grele, zunaj pa s svojo trdno kožo ga dežja in vetra varovale. Druga človeška obleka je bila iz polsta

ali klobučevine. Ljudje so namreč zapazili, da se strižena volna, če se dobro stisne, skupaj sprime ali spolstí, in tako so iznašli polst ali klobučevino delati. Še-le pozneje so začeli volno v niti sukati, ali bolje rekoč presti, iz preje so najprej rjuhe pletli in še-le pozneje tkali. Pa ne le iz volnene preje, tudi iz bičja, iz latovja, iz lubja in enakih stvari so delali platenine. Volnene tkanine so brez dvombe stareje, kakor tkanine iz konopljenega in lanenega prediva. Svila in bombaž sta pa v naših krajih še precej mlada. Najstareji rokodelci so tedaj krznarji, za njimi pridejo klobučarji, za klobučarji pa tkalci. Pri starih Grkih in Rimljanih so žene in sužinje tkale. Danes tkajo na posebnem stroji, ki se „statve“ imenuje.

Na vsakej tkanini razločimo če ne več, vsaj dvoje vrsti niti. Tiste niti, ki po dolgem držé, imenujejo tkalci osnutek, one druge niti pa, ki gredó poprek črez tkanino in sicer sem ter tje, od kraja do kraja, imenujejo votek. Osnutek sèstoji iz celih niti, votek pa ne zmerom. Če se za votek n. pr. žima ali slama, ali kaka druga stvar vzame, ki se ne more v dolgih komadih dobiti, seže vsak votek samo od ene do druge strani. Preja pa gre ker je dosta, včasih v enej niti skoz celo tkanino. Za obojna krajca vzamejo se navadno za osnutek bolj čvrste niti, kakor za sredino. Po osnutku merimo, kako dolga; po votku pa, kako široka je tkanina.

Tkanin je veliko sort. Po tem, kako so tkane, razločujemo dve sorti namreč: platenine in tvorine. Pri plateninah se osnutek in votek navpik križata, pri tvorinah pa napošev držita. Pri plateninah zavoči se votek tako med osnutek, da je ena osnutna nit nad votkom, druga sosedna pa pod votkom. Pri tvorinah se pa ne križata samo votek in osnutek, ampak pri nekih tkaninah tudi osnutne niti med seboj. Tudi ne drži votek enkrat podrugokrat nad osnutkom, ampak časih preskoči po dve in po tri osnutne niti naenkrat, kar se lahko pri cvilihu ali dvonitku, in pri drilihu ali trinitku vidi. Tvorinam se tudi pravi, da so „v križ“ tkane. Pri nekih tvorinah

se osnutek tako okoli in okoli votka zavije, da votka ni nikjer videti ne na lice, ne na robe, k večemu na krajcih malo. Na ta način se mora tvorina tako tkati, da so neke osnutkine niti samo na gornjej, druge samo na doljnjej strani vidljive, če so te niti različne barve n. pr. zelene in rudeče, bo tkanina na enej strani samo zelena, na drugej samo rudeča, če pa te dvojnobarvane osnutkine niti stran menjate, bo tvorina na obeh straneh zeleno in rudeče pisana postala; če se rože v nje vtkejo, bodo tiste rože, ki so na enej strani zelene, dregej strani rudeče, in narobe: kar je na enej strani rudečega, to je na drugej strani zeleno. Kakor se daste dve barvi vpotrebiti, dade se jih tudi več, in tako se lahko raznovrstno pisane tvorine narede. Najlepše se to vidi na damastu. — Tkanine, ki so tako tkane, kakor se platno tke, so spet dvojne vrste: ali so na trdo in gosto tkane, ali pa bolj redko in rahlo. Med trdo in gosto (kakor platno) tkane tkanine štejemo: platno, sukno, fris, difel, flanel, doskin, santinklot, perkan, moar, krep, tafet, gró (n. pr. gros de Napel), atlas, katun, perkal, kaliko, barež, rips itd. Med redko in rahlo (kakor platno) tkane tkanine spadajo: kazimir, molton, mušelin, rašovina, orgatin, stramin, tilj ali gaz, kroaze, merino, tibet, serž itd.

V križ tkanih tkanin je tudi več sort, ki se pa ne dado tako strogo druga od druge ločiti kakor platenine. V križ tkane tkanine so žamet, pliš, preproge ali tepihi, svileni traki, menčester, cvilih, drilih, brast, satin, barhent, itd. — Nadalje se tkanine razločujejo: 1. v gladke, ki nimajo ne vtkanih pa tudi ne površno nabarvanih rož, ampak, ki so skoz enobarvane, — 2. v kitičaste, ki imajo s prejo vtkane rože, in 3. v pisane ali „drukane,“ ki imajo površno nabarvane rože.

Pletenje se razločuje po tem od tkanja, da se pri tkanji najmanj z dvema nitima dela, pri pletenji pa samo z eno nitjo. Nogovice, rokovice, jopice, in kar je še druge pletene robe, so samo iz ene niti spletene. Poprej so vse le z rokama pletli, in še danes je pletenje nogovic tisto ročno delo, s kterim si ženske dolg čas odganjajo in k večemu kupico mrzle vode zaslužijo. Na

veliko pa pleteno robo vso mašine izdelujejo. Pletilna mašina naredi vsako minuto po 12.000 penkelj ali zanjk, najhitreja pletilja ali štrikarica pa k večemu po 15 do 20. Največ in najlepših pletenin izdeluje se na Angleškem in Saksonskem. Na Slovenskem je zavolj pletenih nogovic posebno Tržič na glasu, kjer se na pletilnih mašinah izdelujejo. Nogavice se pletejo ali iz bombaža, ali iz volne, ali pa iz svile. Na Angleškem se največ bombažnih, na Francoskem in Laškem največ svilnih, na Nemškem pa največ volnenih nogavic na mašinah splete. Pletenin z roko spletenih pa pride največ iz Jitlanda v kupčijo. Jitlandinje so najmarljivejše štrikarice. Tudi kačka (hekla) se samo z eno nitjo.

Omeniti moremo tudi še vezenje ali „štikanje“. Vezenje je skoz in skoz žensko delo. Vezila se delajo navadno iz volne, za veči lišp pa tudi iz svile. Vezenje na straminu, kakor se redko tkanemu, ljukničastemu platnu pravi, ni nobena težavna umetnost. Vsaka le količkaj spretnejša vezilja more na straminu iz obrazcev vsakoršne rože in druge obrise uvezti. Težavno je pa na batistu, na tilju, na mušelinu, na kašmiru, na svili in na atlasu rože, imena in enake stvari uvezti. Danes so vezila za belo žensko opravo zeló v modi, posebno pri plesnih zabavah v mestih. Spodnje kiklje, predprti, ovratniki, rokavi, prsniki, robci, peče, rute itd. morajo vse z vezenim opremkom obšite in zarobljene biti. Dasiravno so tudi že mašine za vezenje iznajdene, vendar se še sploh vse z roko veže; kajti iznajdene mašine še ne delajo tako tenko, kakor more roka vezti. Vezilja ima z vezenjem veliko truda, poleg tega pa navadno slab zaslužek.

Vsakemu obrtniku mora na tem ležeče biti, da ima njegovo blago, razen tega da je čvrsto, tudi zunanjo lepo lice; zunanja ličnost rada kupca privabi. Blago, kakoršno izpod roke ali iz mašine pride, navadno ni ravno lepo in prikupljivo za oko. To velja skor za vsako blago, zlasti pa tkanine. V ta namen tedaj, da se blagu prijetno zunanje lice da, mora se še posebe olikati in priustrojiti (apretirati). Pri tkaninah obstoji to v

v tem, da se tkanine pred vsem nesnage očistijo, ter da se — kar posebno o volnenih tkaninah velja — po močenji in spiranji tkal bolj čvrsto skup sprime in zgostí, ali kakor se reče, da se tkal skrči ali uskoči. Nepotrebne kosmatine se morajo odstriči ali osmoditi, tkanina se mora potem še ogladiti in olikati, da se sveti, kakor da bi povoščena bila. S škrobom (štirkom) in voskom se tkanina očvrsti in vtrdi. Če se tkanina tu pa tam z vodo poškropi in na to pod tiskalnico dene, postane moarirana t. j. na njej se prikaže v podobi malih valjkov nek poseben lesk; če se pa poskropljena tkanina z drobno narezljanim jeklom stisne, naredé se na njej lepe poredne gubice. To se imenuje r u d e n j e ali g o f r i r a n j e. Na veliko se tkanine na posebnih mašinah priustrojivajo. Za pranje so posebne mašine, za kosmatenje posebne, za striženje posebne, za krtačenje posebne, za likanje posebne, za glajenje posebne in za rudenje posebne itd.

XXIV. Konopljena roba.

Konoplja spada v ravno tisto vrsto rastlin kakor kopriva. Konoplja in kopriva ste si tedaj najbližnji žlahtnici; zato pa tudi ni čuda, da imate obedve veliko enakih lastnosti. Iz koprive ravno tako predivo dobimo kakor iz konoplje. Ni še ravno tako dolgo, da se je pri nas na Slovenskem iz koprivne preje neko platno tkalo, ki so ga „koprivec“ imenovali. Koprivec je sicer tenka, pa ne preveč čvrsta tkanina. Prava domovina konoplje je vzhodna Indija; od tod se je že pred veliko stoletji v naše kraje presadila. Konoplja zahteva topel kraj, zeló gnojno in globoko razorano in prerahljano zemljišče. Za mrzlo vreme je konoplja zeló čutljiva. Na malo vlažnih pa mastnih zemljiščih, ktera zavolj svoje vlage niso za drugo žito, raste konoplja kaj bujno, pohotno in vspešno. Na suhih zemljiščih ostane nizka. Najbolj se obnaša na izoranih vlažnih senokoših in na izsušenih bajerih. Kdor hoče lepo tenčico pridelati, naj konopljo gosteje seje nego redkeje. Pri gostej setvi bo konopljeno steblovje bolj

tenko ostalo, pri redkej setvi pa odebelí in odrvení. Kdor pa hoče veliko in debelega ličja dobiti, ta naj pa le redko seje. — Konopelj je dvoje sorte. Enej pravimo belica, drugej črnica. Bela konoplja ima prašen cvet, in ker ne prirodi nobenega semena, imenuje se tudi moška konoplja. Belica ima veliko tenši lik memo črne, semenske ali ženske konoplje. Črnica tudi za dobre štiri tedne pozneje dozori, kakor belica. Meseca avgusta začne perje bele konoplje veneti in žolteti. To je znamenje, da je konoplja dozorela, in da jo bo treba izruti. Črna konoplja se pa tako dolgo na polji pusti, da seme dozori. Ako bela konoplja preveč dozorí, to ni dobro, ker se potem lik utrdi in rad lomi. Črna konoplja, na kterej je seme dozorelo, ima tako debelo ličje, da ni več za tkanine, ampak samo še za vrvi. Bela konoplja seje se samo zavolj prediva, črna pa zavolj semena in ličja.

V ta namen, da se ličje od steblovja loči, namoči se konoplja v vodo. Tekoča potočnica je za to bolja, kakor kakšna stoječa in smrdljiva mlaka. Konopljeni snopiči se obložé s kamenjem tako, da so celo v vodi. Voda raztopi in spere tisti lep, s kterim je ličje na steblovje prilepljeno. Tako se zlasti na Hrvaškem konoplja godi. Na Slovenskem pa, kjer sploh več dežuje in obilnejša rosa pada, kakor na Hrvaškem, se pa izrute konoplje na kak vlažen travnik razgrnejo; kakor voda, raztopijo tudi rosa, dež in vlaga iz zemlje tisti lep, s kterim je ličje na steblovje pritrjeno; raven tega pa tudi še steblovje samo malo sprhni. Črna konoplja, imajoča bolj trdo ličje in bolj debelo steblovje, mora dalj časa v vodi namočena ali na travniku razgrnjena biti, nego bela konoplja, preden se ugodi. Ko je steblovje tako prhko postalo, da se dá lahko lomiti in treti, potle je to znamenje, da je konoplja dosti obležana, da je g o d n a. To je naravni način, konopljo goditi, razen tega se pa dá konoplja tudi po več umetnih potih v kratkem času goditi.

Iz vmake ali iz travnika pride konoplja, potem, ko se je še na zraku in vetru posušila, na peč (farjačo). Tu se dobro osuši, tako, da steblovje prav krhko postane.

Iz peči vzame konopljo terica, ter jej na terilnici steblovje do dobrega stere. Pezdir odpade, vlakno pa terici v roki ostane. Da se vlakno še bolj pezdirja očisti, otrepa se potem in s peračo tolče. Pri otrepanji, če se previdno ne dela, more precej veliko vlakna odpasti. Nazadnje pride predivo še na greben, kjer se omika in zadnji pezdirčiči iz njega očistijo in vlakno lepo po dolgem zravna.

Iz ličja črne konoplje predejo vrvarji vrví ali štrike, iz debele ličje preje se pa pletejo mreže in tke debelo platno za vreče (žaklje), za ovoje in druge zavitke.

Največ konopljene robe potrebujejo na ladijah, posebno za vrvi in za jadra, ktera morajo iz posebno čvrstega konopljenega platna biti. Za vsakdanjo delalno obleko je konopljena prtenina kaj pripravna. Naši sosedje in bratje Hrvati si skoraj vso svojo delalno in pražnjo obleko iz domačega konopljenega platna spredejo, stkejo in skrojijo. Tudi naši slovenski očaki so se nekdaj samo v domače platno oblačili. Prav trpežno in tudi lepo platno se dobi iz preje, v kterej je konopljeno in laneno predivo skupaj spredeno.

Dobro konopljeno predivo mora biti tenko, dolgo in čvrsto, sivkaste ali pa temno-srebrne barve, zelenkasto je tudi še precej dobro, rumenkasto je pa slabo, kajti rumenkasta barva je znamenje, da se je ali na peči pri sušenji osmodilo, ali pa v vlažnej shrambi vžgalo in tako sprhnelo. Najslabše konopljeno predivo je pa tisto, ki je črnikasto. Tudi po duhu se konopljeno predivo spozna, ali je dobro ali ne. Zaduhel in gnjil duh je slabo znamenje konopljenega prediva. Dobro in nepokvarjeno predivo mora jak duh imeti. Shramba za predivo naj bo suha in zračna, posebno se pa mora na to gledati, da se predivo, ki na kupu leží, ne vžge.

Konopljeno predivo loči se najlaglje po tem od lanenega prediva, da se med prsti veliko bolj trdo ošlata, kakor laneno. To pride zlasti od tega, ker se laneno predivo na mikalniku na veliko tenše vlakno razcepiti dá, kakor konopljeno predivo. Konopljeno predivo ima to lastnost, da vlago iz zraka pohlepno v sebe pije.

Dva centa suhega konopljenega prediva moreta toliko zračne mokrote v sebe vzeti, da po tem celo tri cente na vagi potegneta.

Konopljeno platno menda dalej trpi, kakor laneno; sicer pa ni tako voljno, ampak bolj okorno, trdo in težko! Obeli se ne tako lahko in tako hitro, kakor laneno. Iz konopljenega prediva se dela tudi neka klobučevina, s ktero strehe krijejo.

Naše cesarstvo pridela na leto 1,200.000 centov konopljenega prediva; od tega pride samo na Ogrsko 500,000 in na Hrvaško 300,000 centov. Najbolja konoplja raste v Sremu v dolnjej Slavoniji, posebno okoli Petervaradina, in potem v Požunskej okolici na Slovaškem. V severnih krajih našega cesarstva se bolj lan, v južnih pa bolj konoplja seje. Na Koroškem pridela labodska dolina najbolje konopljeno predivo. Koroško konopljeno predivo je nekako bolj temne barve, sicer pa dolgega in čvrstega vlakna, vendar pa ne tako dobro, kakor bolj belikasto Štajarsko in Kranjsko. Laško konopljeno predivo je eno najboljih. Leta 1862. je na obrtnijskej razstavi v Londonu laško konopljeno predivo izmed vsemi drugimi se odlikovalo. Najbolja konoplja raste na Laškem okoli Bologne in Fijorence. Na Laškem konoplje ravno tako v vodi godijo, kakor na Hrvaškem. Največ konopljenega prediva prideluje se na Ruskem. Več kot poldrugi miljon centov so ga vsako leto iz ruskega cesarsta izvozi. Veči del ruskega prediva gre v angleške fabrike.

Pri predenji starega, obležanega prediva odpade več kosma, kakor pri predenji novega prediva; zavolj tega vsak kupec raje po novem predivu seže, kakor po starem. Konopljeno predivo iz severnih dežel se v kupčiji tudi nekako bolj čisla, kakor predivo iz južnih dežel.

Poleg prediva da konoplja tudi še seme. V konopljenem semenu je v vsakem centu po 25 funtov olja, ki se v obrtniji na razne načine potrebuje konopljenega semena pride največ čez Rigo iz notranje Rusije v kupčijo. Konopljeno olje je zeleno-žolto, môtno in gosto. Če dalje časa pri miru stojí, čisti se ter postane pozneje

rjavo. V ustih je še precej prijetnega okusa, pa, ker po konoplji diši, vendar ni za jedí; tudi za luč ni ravno dobro, ker naglo gori in svetilnico zeló s sajami onesnaži. Izvrstno je pa za barve, ker se naglo suši. Milarji ga rabijo za to, da delajo milo ali žajfo. Na jutrovem delajo iz konopljenega semena neko pijačo, „hašiš“ imenovano, ki človeka skor ravno tako opijani, kakor vino. Ker je Turkom po njih veri prepovedano vino piti, pa konopljeni „hašiš“ pijejo.

XXV. Lanena roba.

Lan se pri vseh izobraženih narodih že od najdavnejših časov seje. Gospodarji razločujejo dve vrsti lana, pri enej ostanejo semenske glavice, ko dozori, zaprte, pri drugej pa ne. Lan dá kakor konoplja dvojno korist: 1. seme, iz kterega se laneno olje prideluje, in 2. steblovje, iz kterega se vlakno dobiva. Lan zahteva vlažno podnebje. Mrzlo zemljišče mu bolje ugaja, kakor gorko. Najljubša mu je ilovica, ki je s peskom pomešana, in ki je že dolga leta poredoma gnojena in orana bila. Lan zasaja svoje korenine globoko v zemljo, zavolj tega mora lanišče tudi globoko preorano biti. Vse prstene grude se morajo z brano in s kijem na drobno raztolči, in sploh lanišče tako oskrbeti, kakor grédo na vrtu. Noben drug sadež toliko gnoja, in sicer starega in obležanega gnoja ne zahteva, kolikor lan. Najbolji gnoj za lanišče je kompost ali zmesen gnoj, najslabši pa konjščak. Če lan ni zeló temno-zelene barve, mora se še pozneje, posebno po kakšnem dežji, z apnom, malcem, ali koščeno moko potrositi in tako veča rodovitnost v njega pognati. Dobro laneno seme ne sme na vodi plavati, ampak mora na dno pasti. Če se na ogenj vrže, mora z glasnim prskanjem zgoreti, še celo odskakovati mora iz žerjavice! Pri zbiranji semena za setev naj se tisto vzame, ki je težeje, trdejše in svitlo-rujave barve. Nekteri priporočajo seme pred setvijo v slano vodo namočiti. Najbolje laneno seme je rusko, ki naj bo slovenskim gospodarjem posebno priporočeno. Dežele okoli severnega ali baltiš-

kega morja, so tiste, v kterih najbolje pleni. Petrograd, Riga in Tilzit so glavna kupčijska mesta za ruske, poljske in pruske lanene pridelke. Sicer pa pride tudi iz Amerike, iz Egipta in iz Nove Holandije lepa roba.

Kdor hoče tenko laneno predivo pridelati, naj ne čaka, da bo lan ves požoltel. Lan naj se izruje, ko so njegovi vršički še malo zelenkasti. Kdor pa hoče seme pridelati, mora, to se ve da, čakati, da popolnoma dozori. Laneno steblovje se mora potem, ko se je seme njega osmukalo po barvi razrediti: žolto za sebe, zelenkasto pa za sebe, — pa tudi po dolgosti: dolgo posebe, krajše posebe. Laneno vlakno se znotraj steblovja, zunaj pa površne kože precej čvrsto drži, in sicer še čvrsteje kakor konopljeno. Žrak in pozračna vlaga sta že od nekdaj, kakor pri konoplji, tako tudi pri lanu tista pripomočka bila, s kterima se da laneno vlakno od steblovja in od zunanje kožice ločiti. Lan se godi skorej na ravno isti način kakor konoplja. Na kakem pokošenem travniku se namreč razgrne, da se obleži, ter da steblovje do dobrega sprhní. Razgrnjen lan se mora nekolikokrat preobračati, kar se lahko z grabljami opravi. Kedar se je tisti lep, s kterim je bilo vlakno na steblovje pritrjeno, v vlagi, dežji in rosi raztopil, potem je lan goden. To se spozna na tem, da se vlakno, če se steblo zlomi, lahko od njega olupi. Zdaj se postavi v male, znotraj votle kôpice, ter se na zraku in vetru do dobrega posuši. Nekteri pustijo lan celo čez zimo pod snegom ležati, kar pa ni, da bi se moglo priporočiti. Lan tudi namakajo v vodo in godijo ravno tako, kakor konopljo. Voda pa ne sme stati, ampak na enej strani mora v jamo počasi pritekati, na drugej pa spet odtekati. Predolgo lan ne sme biti namočen, ker bi po tem vlakno škodo trpelo. Potem ko se je lan iz vode vzel, mora se zunanja odgnjila koža lepo na čisto iz njega sprati, in na trati v kôpice postaviti, da se posuši. Holandeži lan v blati godijo in še celo pod zemljo ga zakopavajo. Predivo iz v blati ali v zemlji godenega lana je sivkasto, ter ima zares neke posebne lastnosti, ki jih predivo na druge načine godenega lana nima.

Najlepše se pa lan ugodi, če se najprej v vodo namoči, in potem, ko je že na pol goden, iz vode vzame in na travnik razgrne, kjer popolnoma dogodí. V fabrikah godé lan v zagretej vodi, in na razne druge kemične načine. Goden in posušen lan pride na peč. Preveč pa le nikar lan prziti in sušiti, ker po tem preja prhka postane in se rada trga. Iz peči pride lan na terišče. Treti se pa ne sme, dokler je še vroč, ampak se mora pustiti, da se ohladi, ter da vlakno iz zraka malo vlage v sebe potegne, ker je potem bolj prežno in žilavo. Lan ne zna vsaka terica treti, ktera ga napčno tere, pri tej bo več kodelje kakor povesma. Kakor konopljeno se mora tudi laneno predivo po trenji otrépati, da kolikor mogoče več pezdirja iz njega odpade. Ker je pa vlakno še zmerom tolsto, ker so posamezne niti še trakom podobne, in ne leže lepo po dolgem, se mora še na grebenu razčesati in omikati. Pri nas na Slovenskem je navada, da hodijo vrvarji od vasí do vasí, predivo mikat. Kar skoz greben ne gre, to se imenuje tulje, ki se v kodelje zamota, kar se pa skoz izvleče, to je pražnje predivo, ki se v povesma zvije. Kdor hoče prav tenko predivo dobiti, naj ga po mikanji še enkrat tolče, ali pa s kako ostro krtačo skrtači. Pri temi pade zadnji pézdir in prah iz njega, in posamezne niti se še bolj na drobno razcepijo, kar je za tenkost preje in tkanine neobhodno potrebno. Za predenje z rokami je tako predivo že pripravno, za predenje na mašini pa še ne, kajti mašina zahteva še veliko bolj čisto, še veliko lepše omikano predivo. Kdor tedaj svoje laneno predivo v fabriko prodaja, stori bolje, če ga koj iz terišča proda; v fabriki se vsako predivo še enkrat omika, naj je poprej še tako lepo omikano bilo. Laneno predivo naj se na kakem suhem pa hladnem kraji shrani, in sicer se naj na shrambi trdo zloži in stisne, ker se tudi po tem še zboljša. Če se laneno predivo skoz povekševalno steklo pogleda, vidi se, da je vlaka okrogljičasto, nikoli pa kakor pri bombažu trakasto.

Največ lanenega prediva se danes v fabrikah sprede in stke. Prede se skor ravno tako, kakor bombaž. Naj-

prej se namreč predivo v vozke tračice razdeli, tračici se malo nategnejo in potem v prejo sesukajo, kar bodemo vse pri bombažu bolj obširneje opisali. Gledé tenkosti se lanena preja razdeli na številke od 20. do 160. Največ lanenega prediva se na Angleškem in Francoskem na mašinah sprede. Naše cesarstvo je gledé tega še lepeto na vrsti. Najlepše laneno predivo pridelujejo na Irškem, Holandeškem in Českem, največ pa na Ruskem. Izmed slovenskih pokrajin prideluje se največ lanenega prediva na Koroškem. Kar našega lanenega prediva v kupčijo pride, gre vse črez Trst na Laško, na Francosko in v Ameriko.

Iz lanene preje narejen je tudi sukanec, ki ga šivilje ali mojškre za šivanje rabijo. Zlasti na Pemskem se veliko lanenega sukanca dela. Najbolj se pa rabi lanena preja za tkanine. Glavna lanena tkanina je platno.

Platno imenuje se vsaka gladka tkanina iz lanene ali konopljene preje. Samo neke prav tenke in lahke tkanine te baže, dasiravno so prav za prav tudi platno, imajo še neka druga posebna imena. Pri platnu se, kakor smo že poprej enkrat rekli, osnutek in votek ravno navpik križata, in sicer tako, da je nit enkrat gori, drugokrat doli. Platna je gledé tenkosti vsake sorte, od najdebelejšega hodnika do najtenkejšega batista. Konopljeno platno ni nikoli tako tenko in tako belo, kakor laneno, sicer je pa močneje in trpežneje. V kupčijo pride navadno le bolj laneno platno. Prav lepo in čvrsto platno se dobi, če se za osnutek konopljena, za votek pa lanena preja vzame. Najbolj prosto platno je iz tulja ali hodničeve preje, njega se navadno še pezdir drži. Napolplatno je tisto, pri kterem je osnutek bombažna, votek pa lanena preja, ali pa narobe: osnutek lanen, votek pa bombažen. Napolplatno ima sicer prav prikupljeno lice, kar se pa vrednosti tiče, je pa čisto laneno platno visoko nad njim. Surovo platno je tiste barve, kakoršne je bila preja, iz ktere je tkan. Laneno platno je pepelaste, konopljeno pa žoltkasto-rjave barve. Surovo platno se mora beliti. Bolje je, če se je že preja poprej belila, kajti platno, ki je iz že obeljene preje tkano,

je sploh trpežneje memo onega, ki se je iz surove nepobeljene preje stkalo, in še le pozneje beljeno bilo. Pri beljenji vsako platno kolikor toliko škode trpi. Navadno se platno na trati beli. Zrak in svitloba raztopita na večkrat namočenem platnu tiste snovi, ki so uzrok temnej platnenej barvi. Nebeljeno platno je zmerom teže, kakor potem, ko se je pobelilo. Platno, ki je pred belenjem 100 funtov tehtalo, je po belenji 33 funtov težine zgubilo. Pri umetnem kemičnem belenji, kakor se beli v fabrikah, ne trpi platno tolike škode, kakor na tratinem belišču. Ni dobro, če je trava na belišču visoka, ker platno na visokej travi beljeno rado madeže dobi. Bolje je platno na produ ali na pesku beliti. Tudi z usnjato in z železnimi žreblji podkovano obujo ni dobro po platnu na belišču stopati, ker platno tako imenovane usnjate in železne maroge dobi, ki se za boga ne dajo več iz njega izprati. Voda, s ktero se platno moči, naj bo mehka voda t. j. ne studenčnica, ampak potočnica, ali pa deževnica. Voda naj bo čista, posebno pa ne sme v sebi železo raztopljeno imeti. V steklenico vlita in nekoliko dni v njej stoječa voda, ne sme okoli stekla blaten venec narediti. V nekterih krajih platna na belišču ne močijo, ampak močenje prepusté samo rôsi in dežju, in zato se to belenje suho belenje imenuje. Platno se mora na belišču vsaki dan na drugo stran razgrniti. Vsak teden se naj platno v precej slabem in z vodo razvlaženem lugu spari, in potem na potoku s peračo dobro spere. Pri tej priložnosti bodo raztopljene snovi odplavale, in platno je očividno bolj belo postalo. Tisti letni časi, v kterih največ rôse pade, pri nas tedaj jesen, so za belenje platna najpripravnejši; kajti rôsa je najčistejša voda in najlepše in najhitreje beli. V fabrikah belijo platno, kakor sploh tudi druge tkanine: bombažne, volnene in svilne, s tisto kemično tvarino, ki se klor imenuje.

P i š e se platno, če se pobarvana preja vmes stke. Platno pisati je posebno na Hrvaškem navada, kjer ženske rudeče ali modre predprte in kiklje nosijo. Na Slovenskem se domače platno za možke hlače ali črno barva,

ali pa zlasti za žensko in otročjo obleko kakor katun površno barva ali „druka.“

Najlepše platno izdelujejo na Nemškem v Hanoveru, in na Pemskem. V kupčiji se imenuje ta vrsta platna „kreas.“

Najdragocenejše platno je batist. Najlepši batist pride iz vzhodne Indije. Pravi indijski batist ima na prvej pôli bale z zlatimí nitmi uvézeno rožo, kar je bojda znamenje, da je pristen. Za batistno prejo vzame se najlepše, najtenše in najbolj dolgo predivo. Tke se batist v vlažnih prostorih n. pr. v podzemeljskih kletih, in to zavolj tega, da se preja ne lomi, ampak da v vlažnem zraku volna in prožna ostane. Kedar se batist iz statev sname, spari se najprej v lugu, in potem z milom ali žajfo v sirotki spere. Batist se danes ne dela samo iz lanene preje, ampak tudi iz bombažne. Bombažen batist je pa še veliko lepši in tenši kakor laneni. Tudi mešano se batist tke, namreč iz lanene in bombažne preje skupaj. Čisti laneni batist izdeluje se posebno lep na Francoskem in v Nizozemlji. Največ tam izdelanega batista gre na Angleško in v Ameriko. Sicer se pa tudi na Saksonskem, v Šleziji, na Pemskem in na Dunaji precej lepi batišt izdeluje, to da francoskega in nizozemskega, molčé o indijskem, daleč ne doseže.

Platno za podvlako na oblekah imenuje se kanevas. Navadno je kanevas tenek, rahlo tkan, ter z lepom utrjen in čvrsto priustrojen.

Tako imenovano domače platno, ki se doma na kolovratu sprede in na statvah stke, je danes po platnu, ki se v fabrikah izdeluje, do malega iz kupčije potisnjeno. Sicer se je pa tudi po pokusih dokazalo, da domače platno ni tako trpežno, kakor platno iz fabrik. Mašina bolj enako prede kakor roka, enako spredena preja se pa v tkanini bolj čvrsto sprime, kakor manj enako spredena. Ne da se pa tajiti, da domače platno po perili bolj gladko in bolj svitlo ostane, kakor fabrikino platno.

Težko je razsoditi in reči: to platno je bolje od onega. Kupcu platna svetujemo, naj ga pred vsem dobro

zmenca, kajti po mencanji se priustroj odpravi, in platno se pokaže, kakšno je bilo pred priustrojenji. Primešan bombaž v platnu spoznati, to je pa že težavneje; za to je treba skušenega očesa, pred vsim pa kemične razsodbe.

Kolikor se ve, so stari Egipčani prvi platno tako tkali, kakor se danes na statvah tke. Od Egipčanov so se naučili prvi Judje, in potem Grki in Rimljani presti in tkati. Danes je za tiste kraje, v kterih se je platnarija vdomačila, to znamenje, da so siromašni in nerodovitni kraji. Tkalec in pa revež, to je skorej enako. In res, najsiromašneji kraji v Evropi so tisti, v kterih si ljudstvo s predenjem in tkanjem svoj kruh služi.

Na mašini se more lanena preja glede tenkosti do štev. 200. spresti, roka jo pa more do štev. 250. in tudi še čez spresti. Največ platna izdeluje se na Angleškem, kjer veliko čez 2 milijona vretenov dan na dan laneno prejo prede. Najtenša lanena preja, namreč do štev. 270. prede se na severnem Francoskem: iz te preje se pa delajo le zobci in batist. Na Nemškem, kjer se še polovica vse lanene preje z roko prede, se najlepše platno izdeluje v Šleziji, na Saksonskem in v Westfaliji. V našem cesarstvu se največ platna na Pemskem in Moravskem izdeluje. Na leto se more za naše cesarstvo računiti tri milijone bal. Kar zeló zadržuje našo domačo laneno obrtnijo, je to, da se iz našega lana ne da tenša preja presti, kakor do štev 75.

Iz sukanca (cvirna) lanene preje delajo nadalje zobce ali „špice“. Zobce delajo na četiri razne načine: ali jih z iglo šivajo, ali jih pletejo, ali jih tkejo, ali jih pa klinčajo. Najtenkejši zobci so navadno z iglo šivani. Največ zobcev izdelujejo pa ali s pletenjem ali pa s klinčanjem. Zobci iz Brabanta v Belgiji, zlasti iz Bruslja so zavolj svoje lepote in tenkosti po celem svetu na glasu. V Belgiji živi od izdelavanja zobcev 130.000 delalk. Kar na leto izdelavajo, to je vredno 10 milijonov goldinarjev. Na Nemškem izdelujejo zobce posebno po tistih goratih pokrajinah, ki ležé ob meji med Saksonskem in Pemskem. Nekdaj je bilo v teh pokrajinah veliko rudarstva. Naenkrat so se pa rudninske žile pogu-

bile, in večina ljudstva je, kakor da bi odrezal, brez zaslužka ostala. V tej nadlogi in zadregi poprijeli so se rudninski delalci izdelavanja zobcev, tako da danes v teh goratih pokrajinah več kot 40.000 ljudi o tej obrtniji živi. — Na Slovenskem izdelava Idrija dobre zobce. Možje delajo v rudnikih, žene in otroci pa med tem doma zobce klinčajo ali čipkajo. Tako ima vsaka hiša dvojni zaslužek. — V celej Evropi se blizo en milijon ljudi peča in živi z izdelovanjem zobcev. Vse v Evropi izdelano zobčevo blago ceni se na leto na 115 milijonov goldinarjev. Iz zobcev naredi se tudi cela ženska oprava. Zobčaste ženske oprave so najbolj gizdave in najbolj dragocene.

Zobci so navadno iz lanenega sukanca, sicer pa tudi iz volne, iz svile in iz zlatih in srebrnih niti. V Belgiji, kjer se najlepši zobci izdelujejo, se laneno predivo, ki je za zobce namenjeno, posebe godi, posebe omika in posebe prede, in sicer le v hladnih in vlažnih prostorih, da preja bolj gibčna in volna ostane. Na mašinah se dadó sicer tudi zobci izdelavati, pa le bolj prosta roba, kar je drobnejih zobcev, ti so danes še vsi ročno delo.

Iz lanene preje se nadalje tké drilih (trinitnik) in damast. Drilih je kitičasta tkanina, ter se posebno za pomizno prtenino, za stolnjake, za obrisalke, za ročnike itd. potrebuje. Kitice na drilihu so navadno iz četirivoglatih kufic sestavljene. — Damast se ne tke samo iz lanene preje, ampak tudi iz volnene, svilne in bombažne, včasih je tudi iz raznih prej mešan. V damast se dadó z vijanjem osnutka in votka še lepše kitice vtkati, kakor v drilih. Rože ali kitice morajo tako vtkane biti, da jih lahko vidimo in spoznamo. Damast ima bojda svoje ime od mesta Damask v prednjej Aziji, kjer se je najprej izdelaval. Laneni damast je navadno bel. Na enej strani so rože svitleje, drugo lice pa temneje; na drugej strani je pa ravno narobe; rože so temneje drugo lice pa svitleje. Laneni in bombažni damast rabita se najraje za pomizne prestirače, volneni in svilni damast se sicer tudi še za žensko obleko včasi upotrebuje. Največ svilenega damasta tkejo na Laškem.

Barvanih lanenih tkanin ni ravno mnogo. Za barvanje raje bombažne tkanine vzamejo, kajti bombaž je na eno stran ceneji kakor lan, na drugo se pa da tudi lepše barvati kakor lan.

Laneno olje se v obrtniji različno rabi. Sem ter tje ga imajo tudi za luč, in še celo za jestvine, da-si-ravno je nekako zopernega okusa. Največ lanenega olja pride iz Ruskega in Ogerskega. Prga t. j. ostanki izprešanega lanenega semena, je tečna klaja za živino, pa tudi rada in dalj časa gori, ker je mastna. Zmleto laneno seme pokladamo na zatekline in razvnete rane, ker bolečine zlajša, zatekline pa omešča in razdeli.

XXVI. Volnena roba.

Volna, dlaka in lasje so iz one iste tvarine kakor parklji, nohti, rogovi in peresa. Vendar je pa med volno, dlako in lasmi neka razlika. Lasje in dlaka se ne kodrajo in rudijo tako, kakor volna. Las in dlaka imata nek mozeg v sebi, volna ga pa nima, tudi je volna veliko tenša kakor so lasje in dlaka. Volna, ki je lepo na drobno in pravilno narudana ali nakodrana, je bolja memo one, ki je preveč in nepravilno narudana. Če se volna skoz povekševalno steklo pogleda, vidi se, da je vsa ljuskasta kakor n. pr. riba, ali pa z opeko krita streha. Naša ovca nima samo volne na sebi, ampak med volno raste tudi nekaj dlake vmes. Volna, kakoršna se raz ovce ostriže, je vsaka mastna. Kakor konopljeno in laneno predivo ima tudi volna ono lastnost, da veliko mokrote iz zraka v sebe izpije. Pa dasi-ravno je že mnogo vlage v sebe vzela, vendar se še med prstami ne ošlata mokra ali vsaj vlažna, le na vagi se pokaže, za koliko je volna vlage v sebe potegnila. Težina volne se zavoljo tega zeló menja. Volna n. pr., ki je danes en cent potegnila, more v dveh ali treh dneh toliko vlage v sebe vzeti, da bo potem celó za 20 funtov na tehtnici več potegnila. Navadno je volna bela, sicer pa tudi črna, žoltkasta, rjavkasta in rudečkasta. Debela volna se ve-

likokrat lepše sveti, kakor tenka volna; da se volna sveti, to ne odloči njeno tenkost.

Volna je rahla, mehka in nežna, če se med prste vzeta tako ošlata kakor bombaž, ali pa razcefedrana svila. Med prsti se da tedaj volna najbolje presoditi, ali je tenka, ali tolsta. Dolga volna je na dolnjem koncu zmerom malo debelejša kakor na gornjem. Dobra volna mora biti vitka, in kakor že njeno ime kaže, v pravem smislu besede vólna; ona se mora dati zeló sukati, in vendar mora poleg vsega sukanja čvrsta ostati, t. j. ona se ne sme dati precej raztrgati. Kdor hoče spoznati, ali je volna dobra ali ne, ta naj vzame polno pest volne, naj jo čvrsto stisne in potem to volneno kepo naglo spusti. Dobra volna se bo počasi iz kepe razvijala, slaba volna bo pa naglo razen skočila. Kratka volna je bolja za polst (klobučevino) in za rahleje tkanine, dolga volna pa bolja za sukanec in za suknene tkanine.

Preden se volna v delo vzame, mora se najpoprej sprati. Navadno se že pred strižo na živej ovci pere. Vendar pa ostane kljub spiranji volna še dovolj mastna, gibčna in mehka. Bolje je, če se volna še le po striži pere, ker se da veliko čisteje oprati in se pri tem tudi ovca ne trpinči. Pri nas se ovce dvakrat na leto strižejo, prvikrat spomladi, drugokrat jeseni. V kupčiji razločujete se po striži zimska in letna volna. Najlepšo volno dadó jagnjeta, ki še niso leta stara, najslabša je pa volna pocepanih ovac. V kupčiji se ta poslednja imenuje „mrtva volna“. Na ovci ne raste povsod enaka volna. Najlepša raste po plečih, za spoznanje slabša je pa že tista, ki po rebrih in po vratu raste. Tretje sorte je volna razsteča po stegnih. Mnogo slabša od teh treh sort je volna, ki po križu, po prsih in po repu raste. Najslabša je pa trebušna volna in tista, ki zadi po stegnih raste, kajti ta je po scalníci, in po drugej nesnagi, na ktero se včasih ovca vleže, zeló spridena. Volna gorskih ovac je sicer krajša, pa tenša in lepša, kakor volna ravninskih ovac. K ravninskim ovcam spadajo n. pr. ogerski caklji. Naša slovenska ovca spada med gorsko ovčje pleme. Najlepšo volno danes na Nem-

škem pridelujejo zlasti na Saksonskem in Šleskem. V našem cesarstvu se najlepša volna na Moravskem in Ogerskem striže. Najtenšo volno dá tako imenovana merino ovca, ki se je iz Španjskega na Nemško zaplodila. Merino-ovca spada v vrsto gorskih ovac. Kdor hoče ovce s tenko volno izrediti, ta naj si preskrbí tenkovolnatega ovna. Na ovci ni toliko ležeče, ali je tenko- ali debelo-volnata, kajti tenkovolnat oven in debelovolnata ovca bodeta zmerom mladiča s tenko volno imela. — Veliko in posebno lepe volne pridelujejo angleške naselbine na južnem konci Afrike in v Avstraliji. V Evropi ima največ ovac Ruska, namreč 52 milijonov, za njo pride Angleška s 40 milj., Francoska s 35 milj., Nemčija s 32 milj., naše cesarstvo s 30 milj., Španjska s 20 milj., Turška in Laška vsaka s 4 milj. V Evropi se za domače potrebe še zmerom premalo volne prideluje. Po preko računano prideta na vsakega Evropejca po dva funta volne, kar je premalo: zavolj tega se mora vsako leto precej veliko volne iz drugih krajev sveta v Evropo privaževati. — Tudi kodrasti psi imajo volno, ki je pa zeló slaba; k večemu pletó iz nje nogovice.

Po svojej rabi se volna na dvojno deli: na krtačeno volno za kosmate tkanine n. pr. sukno, — in na omikano volno za gladke tkanine, pri kterih ni, kakor pri sukni, preja pod kosmato odejo skrita, ampak očividna kakor n. pr. pri platnu. Tkanine, ki so narejene iz volne, omikane na grebenu, so n. pr. merino in tibet. Pri vseh volnenih tkaninah, suknenih in gladkih, je preja za osnutek od leve na desno sukana, preja za votek narobe od desne na levo, in sicer zavolj tega, da se osnutek in votek čvrsteje drugi okoli drugega sprimeta.

Najglavneja volnena tkanina je sukno. Sukno je ravno tako tkano kakor platno; tudi statve, na kterih se tke, so skorej ravno take, kakor statve zá platno le bolj široke so, ker sukno potem, ko se je s suknjarskim ilom prevaljalo, za veliko vožeje postane, včasih vskoči celó za polovico tkane širine. Suknjarsko ilo je precej trdo, zelenkasto ali rjavo, včasi tudi žoltkasto in rudečkasto, ter se vidi in ošlata, kakor da bi mastno

bilo. Ilo ima to lastnost, da zeló rado masti v sebe srka, in zato se tudi ž njim mastni madeži lahko iz obleke izperejo. Razen drugih krajev najde se suknjarsko ilo tudi pri Bistrici, pri Celji (Teharjah) in pri Blagovni na slovenskem Štajerskem. Po tem, ko se je sukno s tem ilom prevaljalo, se volnene dlačiče tako čvrsto na njem sprimejo, da se posamezne niti osnutka in votka na njem ne morejo več razločiti, ampak sukno je podobno klobučevini. Iz valjanega sukna se ne da nobena nit več potegniti kakor n. pr. iz platna, kajti niti so se že preveč skupaj sprijele. Navadna rašovina, kakoršno še danes slovenski hribovci n. pr. Pohorci na Štajerskem za domačo obleko izdelujejo, je nevaljano sukno, kakoršno se iz statev vzame. Za razkosmatenje suknenega oplošja ali poveršine rabi se tista rastlina, ki se jej češljiga pravi, in ki ima ostre nazaj sukane trnke. Po razkosmatenji se sukno striže, da vse kocinice enako dolge postanejo, po striži se kocinice vse lepo na eno stran skrtačijo. Sukno postane potem svitlo in gladko ter dobi, kakor se pravi, l i c e. Najžlahtnejše in najlepše sukno izdeluje se na Pruskem in Saksonskem, v našem cesarstvu pa na Moravskem. Veliko našega suknenega blaga gre v jutrove dežele. Sicer so pa tudi Angleži, Francozje in Belgijanci izvrstni suknjarji. — Dobro sukno mora imeti čisto in povsod enako lice. Maroge se ne smejo na njem najti. Barve mora biti stalne.

Suknjasta tkanina je tudi f l a n e l. — Flanel je le malo s suknjarskim ilom prevaljan in nič strižen; zato je pa tudi precej kosmat. Flanela je veliko sort. Iz najtenkejšega flanela se delajo srajce, ki so zeló čislane; kajti flanel na golem telesu nositi, je zdravo, zlasti za tiste, ki se radi prehlajevajo. Iz pisanega flanela se dela tudi ženska oprava. Kakor se volnene tkanine sploh ne smejo z milom ali žajfo prati, ker potem trde, žolte in kodraste postanejo, ravno tako nikarte flanela nikoli z žajfo prati.

Med suknjaste tkanine nadalje še štejemo: k a z i m i r, f r i s, d ü f f e l, m o l t o n, d o s k i n in s a n t i k l o t. Vse suknjaste tkanine so iz krtačene volne.

Iz volne, ki je na grebenu omikana, se delajo tako imenovani latki ali cajgi. Cajgi, spadajoči med gladke tkanine, so le malokdaj čisto volneni, ampak navadno z lanom in bombažem in s svilo mešani, pa tudi z drugim vlaknom, z mohairom, z alpako itd. Med volnene cajge spadajo sledeče tkanine: kamlot, barež, orlean, volnen damast, perkan, če je bel, če je pa prižast, imenuje se moar, bombazin, krep, mušelin, lastink, merino itd. Tista sorta merina, ki se ne sveti, in med prsti mehka ošlata, imenuje se tibet. Pri napol-merini je samo osnutek volnen, votek pa bombažen. Najlepši volneni tibet in merino izdelujejo na Francoskem. Največ volnenih in mešanih cajgov zlasti za žensko opravo pa na Saksonskem in Pemskem.

Iz volne nadalje delajo žamet, pliš, odeje, preproge in tapete. Najprosteje preproge pa niso iz volne, ampak navadno iz kravje dlake.

Med volnene tkanine spadajo tudi šalji. Šalji so ali podolgovati, ali pa tudi kvadratni robci. Šaljev ne nosé samo ženske, ampak tudi moški. Najlepši in najžlahtnejši šalji pridejo iz vzhodne Indije in iz Perzije, zlasti iz pokrajin, ki se Tibet in Kašmir imenujete. V kupčijo pridejo pod imenom „turški šalji.“ Pripetilo se je že, da se je en sam turški šalj za 12.000 goldinarjev prodal. Na Angleškem, Francoskem in Nemškem danes skorej ravno tako žlahtne šalje izdelujejo, kakor v Tibetu in v Kašmiru. S prvega so delali šalje samo iz volne in iz kozje dlake, danes pa med volno in dlako tudi bombaž in svilo vmes predejo in tkejo.

V volneno blago mol ravno tako rad zleze, in ravno toliko škode naredi, kakor v kožubovini; zato se mora volneno blago ravno tako mola varovati, kakor kožuhovina.

Iz volne in dlake delamo tudi polst ali klobučevino. Polst ni iz nitih ali iz preje stkan, ampak on se naredi tako-le: volna ali dlaka se sègreje, stisne in povalja, in to naredi, da se posamezne dlačice tako čvrsto spletejo in sprimejo, ali, kakor pravimo, spolstijo, da je potem polst podoben suknu. Sicer pa polst veliko bolj trpí,

ko ktera si bodi druga tkanina. Iz polsta naredé klobučarji klobuke, pa tudi za škornje in za podplate ga rabimo. Angleži in Francozje so sicer že poskušali polsteno blago na mašinah izdelavati, pa do sedaj se jim še ni posrečilo boljšega blaga na mašini izdelati. Kar je žlahtnejšega polstenega blaga, to je danes še vse ročno klobučarsko delo. Na Angleškem spada klobučarstvo na domačo obrtnijo. Najlepše polstene klobuke delajo na Angleškem in Francoskem, na Nemškem jih pa za domačo potrebo ne delajo zadosti, tako, da morajo Nemci, če nečejo razoglavi okoli hoditi, klobuke še od drugod kupovati.

Volna se ne sme kakor lan s klorovim apnom beliti, ampak kakor svila ali pa slama, z žveplom.

Razen ovčje volne prede se tudi dlaka raznih živali. Velblod ali kamela ima sivkasto in rjavkasto dlako, ki se ravno tako prede, kakor na grebenu omikana volna. Zlasti pozamentirarji ali trakarji delajo iz velblodne dlake razne stvari: vrpce, gumbe, porte, šope, itd. — Enako izdelujejo dlako od Vikune in od Alpake, živali, ki živite v južnej Ameriki. — Izmed koz imate najlepšo dlako Angorska in Kašmirska koza. Prva ima svoje ime od mesta Angore v malej Aziji, druga pa od mesta Kašmira v vzhodnjej Indiji. Dlaka teh koz je kakor sneg bela, iz nje se zlasti tako imenovani turški šalji delajo, o kterih smo že gori govorili. Dlaka argonske koze imenuje se tudi kémel. Iz dlake naše domače koze delajo pa krtače, male ščetí in k večemu kake debele tkanine. — Iz zajčje in bibrove dlake delajo zlasti klobuke. Dlaka divjega zajca je bolja, kakor dlaka domačega. — Tudi iz človeških las se marsičesa izdeluje. Lasje, ki so mrtvemu truplu odrezani, so krhki, se radi lomijo, in v kupčiji niso tako čislani, kakor lasje, ki so odrezani na zdravem in živem telesu. S človeškimi lasi je več kupčije, kakor bi si kdo mislil. Dolgi ženski lasje imajo precej visoko ceno. Ženski lasje so navadno po dva 2 črevlja dolgi, včasi se ve da redkokrati, pa tudi po 4 črevlje. Ženska glava da malokdaj več kakor pol funta las. Iz Laškega in Francoskega pridejo skorej le samo črni lasje v kupčijo, iz severnih

krajev, zlasti iz Danskega in Švedskega, pa lepi rumeni, plavi in zlate barve, ki imajo višo ceno kakor črni. En funt črez vatel dolgih las plačujejo v Parizu po 10 do 15 goldinarjev.

Dobra kupčija je tudi s konjsko žimo, njena cena od leta do leta raste. Žima je za razne človeške potrebe n. pr. za žimnice (matrace), za poblazinenje stolov, naslonjačev, za sedlarsko delo itd. Bela žima je bolj čislana in draža kakor črna. Iz žime delajo tudi sitove, ovratnike, gumbe, trakove, vrpce, ščeti n. pr. za belenje, krtače in drugo pozamentirarsko in vrvarsko blago.

Nazadnje še nekaj o svinskih ščetinah. Najbolje ščetine so tiste, ki po hrbtu rastejo. Dobre ščetine morajo dolge in ravne biti, rudaste ali kodraste niso za nič. Divji prešič ima tenše ščetine in med ščetinami rudasto dlako, kar pri domačem ni. Ščetine iz severnih dežel so v kupčiji bolj čislane, kakor ščetine iz južnih dežel. Bele ščetine so, ravno tako kakor tudi bela žima, draže kakor črne. Iz svinskih ščetin delajo najbolje krtače, čevljarji in remenarji jih potrebujejo tudi kot igle pri šivanji usnja.

XXVII. Bombažna roba.

Bombaž se je zlasti zadnjih 50 let tako razširil, da bi se skorej moglo reči, da ima vsak v svojej obleki vsaj nekaj bombažnega. Bombaž je, kakor konopljeno ali laneno predivo, iz rastlinstva. Rastlina, na kterej bombaž raste, je malo grmasto drevce. Sad je podoben orehu, ali makovej glavici. Kedar dozori, glavica razpoči in na razpoklini se bombažno vlakno prikaže, v ktero je znótraj seme zavito. Prava domovina bombaža je vzhodna Indija. Iz Indije se je s časom presadil v vse gorkeje dežele naše zemlje. Razen solnčne gorkote ljubi bombaž tudi bližino morja. V najjužnejših krajih Evrope, n. pr. na dolnjem konci Laškega in na Španjskem se še precej dobro obnaša, tudi južni konec Dalmacije mu še nekako godi, naše podnebje mu pa že ni več všeč. Največ

bombaža prideluje se danes v severno-amerikanskih zedinjenih državah, in tudi tu samo v tistih, ki bolj južno ležé. Velika suša in velika moča škodujeta na enak način bombažnej rastlini; tudi mrčesi jo radi nadlegujejo in razjedajo.

Čisto beli surovi bombaž ni najbolje sorte, ampak tisti, ki malo na žoltkasto vleče. Kitajski bombaž je celo rjavkast. Dober bombaž se mora svetiti, kakor svila. Glede dolgosti je bombažno vlakno zeló različno, ter skače v tem med 7 in 17 linij ali črt. Vlakno ni povsod enake tenkosti, ampak kakor volna na dolnjem konci debelejše, na gornjem pa tenše. Dober bombaž mora imeti tenko, dolgo, svitlo in mehko vlakno, poleg tega mora biti čvrsto, brez vozlov ter se mora dati lepo sukati.

Kakor smo že rekli, pridela Amerika največ bombaža, sprede in tke se ga pa največ na Angleškem. Bombažna obrtnija se je vzdignila zlasti od tistih mal, ko so se iznašle predilne mašine. Danes se ne splača več bombaž na kolovratu presti, pa se brž ko ne v Evropi tudi nikjer več na kolovratu ne prede, le v vzhodnej Indiji še tu pa tam.

Bombaž so že v starodavnih časih v vzhodnej Indiji predli, prejo tkali, ter si iz bombažnih tkanin obleko delali. Do Kristusovega rojstva bombažnih rastlin izven Indije niso poznavali. Dve sto let po Kristusovem rojstvu so arabski trgovci prve bombažne tkanine na zapad pripeljali in sicer katune in muŠeline. Iz Indije se je presadila bombažna rastlina najprej v južno Perzijo, in malo potem tudi v Egipt. Po drugih delih Afrike in v Španjsko so jo raznesli arabski Saraceni. Malo poznej jo najdemo tudi na Laškem in Grškem. V Benetkah in v Milanu so se koj potem lotili tkanja katunov in barhenta. — V Ameriki, zlasti v Mehiki, so že pred najdenjem Amerike bombažne tkaníne sploh za obleko rabili. V naših krajih so bile bombažne tkanine še pred sto leti zeló redke in tudi zeló dragocene, danes jih pa že vsak nosi, ker so postale najceneje oblačilo. V Evropi je danes Anglež največi bombažen obrtnik. Angleško mesto

Liverpol ima samo za bombažno obrtnijo in kupčijo več kot 300 lastnih ladij po vseh morjih naše zemlje. Velik del angleškega bogastva je dala ravno bombažna obrtnija.

Popotniki, ki so pred 3 in 4 sto leti po vzhodnjej Indiji potovali, so poročali, da se tam tako tenke bombažne tkanine izdelujejo, da bi človek rekel, kaj takega so le čebelice spredle in pajki stkali, ne pa človeške roke. Nektere teh tkanin so bile tako tenke, da človek, ki jih je med prste vzel, še čutil ni, ali ima kaj med prsti ali nič, nektere so bile celo tako tenke, da jih je oko komaj zapazilo; zavolj tega ni čudo, če se je reklo, da sta v teh tkaninah veter in zrak skupaj stkana. Tudi danes še enako spredejo in stkejo žlahtne bombažne tkanine, pa ne na mašinah, ampak samo z roko, in sicer le v Indiji. Ljudje v Indiji so bolj nežne rasti, bolj okretni, bolj spretni in bolj gibčni kakor pri nas, oni so od mladih nog že vajeni, bombaž tkati in presti; bombažna obrtnija je v vzhodnej Indiji že tisoče let udomačena; od tod pride, da znajo tako tenke bombažne tkanine brez mašin izdelovati. Cel ženski robec — ne žepen, ampak naglaven in ovraten, je tako tenek, da se more v orehovej luščini shraniti.

V prejšnjih časih, ko v Evropi še ni bilo mašin za predenje in tkanje bombaža, se je veliko bombažnih tkanin iz Indije v Evropo privaževalo, danes pa imamo v Evropi že dokaj bombažnih predilnic in tkalnic, zato gre pa narobe mnogo bombažnih tkanin iz Evrope v vzhodno Indijo. Na Angleškem je bombažna obrtnija komaj kakih 200 let stara, pa kako se je v tem kratkem času vzdignila! S prva so na Angleškem le bolj debelejše bombažne tkanine n. pr. barhente izdelavali, ker tačas še niso takih predilnic imeli, kakoršne danes imajo. En siromašen tkalec, Hergriv z imenom, je leta 1767. iznašel predilno mašino, ki je naenkrat 8 niti predla. Hergriv je imenoval to mašino po svojej hčerki „Johanka“ (Jenny). Odsehmal se je začela bombažna obrtnija naglo vzdigovati. Število prejnih vretencev se je množilo eden za drugim; od 8 je poskočilo na 16, na 20, na 30 in na 100. Tudi predilna mašina sama se je čem dalje

bolj popravljevala in poboljševala, tako da danes ena sama mašina na 1100 vretencih prejo prede. Za ravnanje in nadgledanje dveh takih mašin je treba samo enega delalca, in sicer more to delo tudi otrok storiti. Tedaj morete dve mašini s pomočjo enega otroka 2200 prejinih niti presti! Najbolj je pa bombažna obrtnija napredovala, ko so se predilne in tkalne mašine začele s parom goniti. Glede tenkosti se bombažna preja razdelava na 350 številk, tako da je preja štev. 8 najdebelejša, preja štev. 350 pa najtenkejša.

Preden bombaž na predilnico pride, mora se dobro očistiti, zrahljati in grebenati (mikati). Tako pripraljen bombaž pride v posebno mašino, ki ga v dolg in vozek trak razdelí. Da se vlakno bolj po dolgem vleže, nategne se ta trak še malo, in potem se na predilnici, najprej bolj na rahlo, in potem še le bolj čvrsto v prejino nit sèsuka. Preja se potem na motovila namota in pozneje v predene (štrene) razdelí.

Iz bombažne preje se dela tudi sukanec. — Bombažen sukanec rabi se ali za šivanje, ali za pletenje, ali pa za vezenje. Sukanec za šivilje mora biti bolj čvrsto sukan, kakor sukanec za pletilje, najbolj rahlo sukan je pa sukanec za vezilje. V obče se pa največ bombažne preje za tkanine porabi.

Na tisti način kakor platno so tkane, in sicer gosto in trdno tkane, sledeče bombažne tkanine: Katun, ki je navadno površno pobarvan (drukan) in le malokdaj bel. Če je bel, imenuje se tudi bombažno platno. Katuna je veliko sort. Najboljša sorta katuna je nanking, ki je zeló stalne rjavo-žoltkaste barve. Druga vrsta katuna je širting, ki se zlasti za podlago pri obleki potrebuje nadalje kambrik, ki se iz preje štev. 36 do 96 tke. Kar je žlahtnejšega kambrika, ta se že med perkal šteje. Pisane in že v preji tkane katune imenujejo cic. Bombažen batist je iz preje štev. 90 do 110 tkan. Tudi perkala je veliko sort, kajti on se tke iz preje štev. 36 do 120. Tisti perkal, ki je za barvanje namenjen, je debelejši (preja štev. 36 do 60) ter se imenuje kaliko, ali pa „tiskan“ perkal. Kaliko je zeló na gosto in

trdno tkan. Barež imenujejo tiste bombažne tkanine, pri kterih je že preja pred tkanjem barvana bila, tako, da dobi prižasto ali marmorirano lice. Za prav drobni in tenki barež se ne vzame bombažna preja, ampak za osnutek surova svila, za votek pa volna. Najlepši barež izdelujejo Francozi v vasi Barege, (izgovori Barež) od kodar tudi svoje ime ima. — Nadalje se iz bombažne preje tkejo „cajgi“ za robce, ovratne in žepne, za predperte itd. Rips je tista bombažna tkanina, ki ima lice, kakor da bi rebričasta bila, kar od tega pride, ker je tako tkana, da votek skorej ves osnutek zakriva; tedaj se samo votkine niti vidijo.

Rahlo (kakor platno) tkane bombažne tkanine so: mušelin iz preje štev. 60 do 100 včasih tudi še tenši. Če mušelin ni barvan, ampak bel, imenuje se mul, — nadalje organdin iz preje štev. 100—150; on je malo bolj gosto tkan kakor mušelin. Tilji ali gazi (pajčolani) tkani so iz preje do štev. 120; oni imajo veče ali manjše podolgovato-četirivogljaste luknjice. Posebna vrsta tilja je tako imenovani angleški tilj „tilankle“ ali bobinet, ki se od drugih pajčolanastih tkanin po tem razločuje, da njegove luknice niso četirivogljate, ampak kakor čebelni piskerci na šest vogljev. Bobinet se tke iz dvogubega bombažnega sukanca štev. 180 do 150. Mašina za tkanje bobineta je ena najbolj umetnih mašin.

V križ tkane bombažne tkanine so: kroaze posebno za žensko opravo, merino, bast, satin in barhent. Barvani in čvrsto tkani barhent imenuje se molton.

Med kitičaste bombažne tkanine spada piké.

Iz bombaža se dela tudi žamet, ki pa se ve da ni tako lep in tudi ne tako dragocen kakor iz svile. Žametu podobne tkanine so tudi razne sorte menčestra.

Napomeniti se še mora vata, ki se pa ne dela samo iz bombaža, ampak tudi iz svilnih odpadkov in iz lanenega in konopljenega tulja. Vata, ki je na enej strani malo poklejena, potrebuje se za to, da se podšiva obleka.

Nobena druga obrtnija ni napredovala tako, kakor bombažna obrtnija zlasti na Angleškem. Polovica tega, kar Angleška po svojej ogromnej obrtniji v vseh strokah na leto pridobi, spada na bombažno obrtnijo. Danes živi na Angleškem poldrugi milijon ljudstva samo o bombažnej obrtniji. Ni še ravno tako dolgo od tega, ko je Angleška sama tako rekoč za celi svet bombažno blago izdelovala. S prva so angleški bombažni izdelki po svojej nizki ceni bombažne izdelke vseh drugih dežel iz kupčije spodrinili. Danes pa angleško bombažno samotrštvo že precej pojema. Na Nemškem, na Francoskem in v Belgiji so se resno bombažne obrtnije poprijeli, in pričakovati je, da bodo prej ko slej angleške bombažne tkanine na naših sejmih drugim mesto odstopiti morale.

XXVIII. Svilna roba.

Potem ko je svilod, ali sviloprejna gosenica, po večkratnem levenji dorasel, zaprede se v mali jajčasti mešiček. Nit, iz ktere je ta mešiček spreden, je še čez 200 sežnjev ali klafter dolga. Ta nit je za svojo tenkost navadno močna; preden se raztrga, se celo še nekaj malega nategne. Iz mešička ali galete se da svilna nit, kakor iz kakega klopčiča, odmotati. Preden se pa mešički odmotavajo, umorijo se navadno svilodi v njih. To se zgodí, če se v vrelo vodo ali pa v vročo peč dedenejo. Najkrajša pot sviloda v mešičku umoriti je pa ta, da se med mešičke v terpentin namočeni papir dene. Terpentinov duh umori sviloda v 12 urah. Ta način sviloda umoriti je zavoljo tega bolji, ker po njem svilna nit prav nobene škode ne trpi. Če se pa svilod v mešičku ne umori, raztrga v nekoliko dneh od znotraj nit, predere mešiček, ter kot metulj vmazano bele barve izleti. Kjer je sviloreja, tam mora biti, ali prav za prav njej pot pripravlja murvoreja. Murvino drevo mora biti vsaj deset let staro, preden njegovo listje svilodom prikladno klajo daja. Svilode morajo hraniti v izbi, ki ima vsaj 15—20 stopinj gorkote; če je vreme hladneje, mora se jim zakuriti. Kokoni ali mešički so

navadno ali beli ali pa žvepljenaste barve, včasih kakor jajčen rumenjak, včasi tudi rudečkasti, japanski so celó zelenkasti. Površna svila se mora iz mešička odpuliti, kajti ona je tako pomešana, da se njena nit ne da odmotati. Ta odpuljena svila se potem prede. Ravno tako se tudi znotranji del mešička ne da ves odmotati, in tudi ta se, po tem ko se se je razcefedral, sprede. Svilna nit je zunaj na mešičku debelejša, ter se na znotraj zmerom bolj stenšava. Da se nit ložej izmota, denejo se mešički v mlačno vodo, v kterej se tisti lepek raztopi, s kterim je nit na mešičku rahlo prilepljena. Odmotana nit imenuje se surova svila. Ta nit se potem v dve in tri gube, in če je treba tudi še v več, sèsuka; kar od tega odvisi, ali je nit za šivanje, ali za osnutek ali pa za votek raznovrstnih svilnih tkanin namenjena. Kakor volna, in sploh vsako drugo predivo, iz zraka vlago v sebe pije, ravno tako tudi svila, in vsled tega je njena teža celo goljufna. — Kakor volna se mora tudi svila očistiti, preden se v delo vzame. Surova svila je, kakor da bi poklestena bila, z nekim klejem obdana, in od tod pride, da je surova svila tako trdna. Za tega voljo se ta lêp v kuhi raztopí in iz svile spere, in še le po tem, ko se je svila popolnoma razklejila, postane mehka in svitla. Surova svila, kakoršna se iz mešička odmota, se samo za neke pajčolanaste tkanine (gaze) potrebuje. Kosem, ki pri izdelavanji svile odpada, in površni kodrasti odpulki iz mešičkov, imenujejo se floretna svila. Ta se ravno tako omika in prede, kakor kakšno drugo predivo. Svilna preja se rabi večidel za vezenje, za pletenje nogovic in rokovic, in za močnejše svilne trake in vrpce.

Pri nas v Evropi se največ surove svile pridela na Francoskem in Laškem, potem pride Španjsko, Turško in Grško. Prva dežela pa, kar se svilnih pridelkov tiče, je Kitajsko cesarstvo v vzhodnej Aziji. Kitajska dežela sama skor toliko svile pridela, kolikor cela Evropa skupaj vzeto. Kitaj je pa tudi prava domovina sviloprejne gosenice. Na Kitajskem se to nima za napuh in prevzetnost, če kdo pri vsakdanjem delu svilno opravo ali obleko nosi; na Kitajskem je svila tako splošna, kakor n. pr. pri nas

lanene in bombažne tkanine. Pri nas se svila le zavoljo tega kot napuh in nepotreben lišp ima, ker je draga. Že davno pred Kristusovim rojstvom so na Kitajskem svilo predli, pa še le 555. leta po Kristusovem rojstvu sta dva meniha v svojih zvrtanih palicah svilodno seme (gosenična jajca) in murbino seme iz vzhodne Indije v Carigrad prinesla, in sicer skrivaj, ker so v vzhodnej Indiji strogo na to pazili, da se pridelavanje svile ne bi tudi v druge dežele razširilo, češ, potem bi svojo najboljo kupčijo in obrtnijo zgubili. Na Francoskem se je prvo murbino drevo leta 1268., na Nemškem pa šele leta 1599. zasadilo. Sploh se mora reči, da je francoska dežela v Evropi s svilorejo zmerom najbolj se pečala. Iz Francoskega je prišla sviloreja na Angleško, v Švico, na Holandeško, na Nemško in Rusko.

Pred kakimi dvajsetimi leti se je prikazala, kakor na krompirji in na trsu, tudi na sviloprejnih gosenicah neka kužna bolezen. Svilorejcem je ta kuga veliko škode naredila. Zastonj so si glave belili, kako tej kugi v okom priti. Še danes ne vedó proti njej pravega pomočka. Hvala Bogu, da je svilodna kuga zadnja leta skor popolnoma in sicer sama od sebe zginila. Veselje do sviloreje se je vsled tega na novo obudilo. Zlasti na Kranjskem in po naših primorskih krajih je začela zadnja leta s krepkim korakom napredovati. Na Štajerskem in Koroškem so pa kmetje še zeló mrzli za-njo. Če bi pa vedli, kako lahko, in v kako kratkem času se svila pridela, in kako se za prvo leto precej gotov denar dobi, začeli bi tudi oni murbe saditi in svilode gojiti. Po Hrvaškem in Slavonskem, kjer je že cesarica Marija Terezija pred sto leti svilorejo vdomačila, in kjer je še pred nekolikimi leti lep denar v deželo donašala, je pa — Bogu bodi potoženo — zeló pešati začela. Svilni pridelek je od leta do leta manjši. Izmed slovenske svile je posebno isterska svila (seta d' Istria) v kupčiji na glasu. Ona preskoči še celó svilo iz Brusse v malej Aziji, ki je zavolj svoje izvrstnosti povsod čislana.

Tudi s svilodnim semenom (jajčicami) živo kupčujejo. Zlasti od onih mal, ko se je kuga na svilodih prikazala,

prihajali so Lahi v naše, tačas še ne okužene kraje seme nakupovat, ter so ga drago plačevali. V enem lotu semena je 20 do 24 tisoč jajčic. Za en lot semena je treba 100 do 120 metuljev. Iz 24 lotov semena dobi se deset centov galete, in ti dadó cent odmotane surove svile.

Največ kupčije za svilo je v Milanu in sploh po večih mestih Lombardije in na Beneškem, nadalje v Marsilji in v Lijonu na Francoskem, v Londonu, v Hamburgu v Lipsiji, v Berolinu, na Dunaji in v Trstu.

Svilne tkanine so ali čisto svilne, ali pa samo napol svilne, namreč mešane z bombažem, z lanom in z volno. Danes se največ surove svile na Laškem prideluje, največ svilnih tkanin pa na Francoskem izdeluje, Edino francosko mesto Lijon ima več kakor 50.000 statev za tkanje svilnih tkanin.

Najglavnejša gladka svilna tkanina je t a f e t. Tafet je iz kuhane svile ravno tako tkan kakor navadno platno, razloček je samo ta, da je pri tafetu votek po dva- in triguben, osnutek pa samo enoniten. Tafet je navadno črn, sicer ga je pa več sort; v obče se razločuje težki in lahki tafet. Najtežeja sorta tafeta imenuje se g r o t. Lahki tafet rabi se navadno za podvleko pri obleki. Poltafet, ki se včasi tudi l a s t imenuje, je tisti, ki ima svilen osnutek pa bombažen votek; on je tkan iz preje štev. 50. do 60. Dvogubi ali dvojnati zeló gosto tkani tafet imennje se g r ó, (gros). Po mestih, kjer se izdelujejo: Napoljski gró (gros des Nâples), je tisti, ki ga v Napolji izdelujejo; Orleanski gró tisti, ki ga v Orleanu izdelujejo, in tako imamo nadalje še Londonski gró, Berolinski gró, Izpahanski gró in še več drugih. M o a r (moir) imenuje se tisti gró, ki je moariran t. j., ki ima tako lice, kakor jezero, kedar mu je lahek vetrič gladko zrcalo stresel. — G a z ali pajčolan je iz surove, nekuhane svile tkan. Votek in osnutek se tako rahlo držita, da se skoz tak pajčalon vse vidi; zavoljo tega ga tudi ženske po mestih črez lice nosijo. Če se za pajčolanast votek mesto surove svile kuhana vzame, imenuje se tkanina pajčolanast mušelin. Med pajčolanaste svilne

tkanine spada tudi krep. On se od pravega gaza potem razločuje, da se njegov votek sem ter tje vije, kakor kača.

Svilnih tkanin je zeló veliko sort. Nektere kakor: levantin, bombasin, serž, drap, kroaze itd. so pri nas, izvzemši najvišo gospodo, malo v navadi; zato se ž njimi tukaj tudi ne bodemo ukvarjali. Omenili bodemo samo še atlas in žamet. Atlas, ki se včasi tudi saten imenuje, se po tem lahko spozna, da njegov osnutek, ki je tenši kakor votek, le površno gre in od tega pride, da je atlas tako gladek in tako svitel. V atlasu, ki je za vatlo širok, se šteje 7 do 9 tisoš osnutkovih niti. — Svilni žamet je ali gladek ali pa rožast. Pliš imenuje se tista sorta žameta, ki je napol svilna, napol pa bombažna. Pliš ima navadno tudi bolj dolgo dlako, kakor pravi svilni žamet.

Ne bo napačno, če tukaj tudi izdelavanje trakov omenimo. Traki se delajo iz lana, bombaža, volne in svile. Platneni traki so napol iz lanene preje, napol pa iz lanenega sukanca tkani. Včasi so platneni traki tudi kitičasti, kakor n. pr. drilih in damast. Bombažni traki so malo v navadi, kajti oni niso tako čvrsti in trpežni, kakor laneni. Najnavadnejši bombažni traki so še tako imenovani perkalasti traki. Volneni traki so tudi kakor laneni, ali gladki ali kitičasti. Pri napol volnenih trakih je osnutek lanen, votek pa volnen. Najbolj imenitni so svilni traki. Oni so ali gladki ali pa rožasti, sicer se pa tudi po tem razločujejo, kakor so tkani n. pr. tafet-traki, gró .de Tur-traki, atlas-traki, žametni traki itd. Med svilne trake spadajo tudi ženilije, ki so okrogle in kosmate. Žametni traki niso posebe tkani, ampak navadno iz žametne tkanine izrezani. Najlepše in najimenitnejše svilne trakove delajo na Francoskem v Lijonu in St. Etiénu, na Švicarskem v Bazlji in Cirihu, na Dunaji, v Milanu in Boloniji.

Iz svilnega sukanca pletó tudi rokovice in nogovice, mošnjice in zobce ali špice, nadalje porte in razno · po-
pozamentirarsko blago.

Čudno je, da so Angleži, ki so svoje bombažne in volnene tkanine po celem svetu širili, v svilnej obrtniji

daleč za drugimi narodi zlasti za Francozi zaostali. Angleška vlada je podpirala — kar se je dalo — da bi povzdignila svilno obrtnijo; a vse je bilo zastonj.

XXIX. Papir.

Ni je hiše, da ne bi kaj papirnatega imela; ali je obrazec kakega svetnika, ali so molitvene bukvice, ali so kakšna uradna pisma, in če že ni drugega papirnatega pri hiši, so vsaj davkarske bukvice! Sicer je pa papir za vsakega izobraženega človeka neobhodno potrebna stvar postal. — Če se papir skoz povekševalno steklo pogleda, videti je kakor polst ali klobučevina. Papir se dela iz raznih tvarin, najnavadneje pa iz lanenih, iz bombažnih, iz napol volnenih pa tudi iz čisto volnenih prej ali cunj. Sicer se pa da papir tudi iz slame, zlasti iz turšičinih obelkov, iz usnjenih obrezkov, kakoršni čevljarjem, remenarjem in sedlarjem pod mizo padajo, nadalje iz ličja in celo iz lesa delati. Izmed lesa da smrekovina najslabši, trepetlikovina pa najboljši papir. Nadalje se da papir narediti iz nekterih trav in korenin, zlasti iz hmelovega steblovja, iz solnčnic, iz blušča ali divje buče, iz muze, iz šote, iz čreslja in iz še več drugih stvari. Ker pa teh tvarin ni lahko, ali le z velikimi stroški v večej množini dobiti, izdeluje se iz njih le malo kje papir na veliko. Tudi iz starega že porabljenega papirja se še da, kakor n. pr. nova steklena kupica iz steklenih črepin, spet novi papir narediti.

Tenši so cunje, žlahtnejši bo papir iz njih. V kupčiji so najbolj čislane tiste cunje, ki so bile na Hrvaškem nabrane, in to zavolj tega, ker so skor čisto platnene. Hrvaške cunje gredó na Francosko in Angleško in iz Angleškega celo v Ameriko. Prvo delo v papirnici je to, da se cunje preberejo in razvrstijo: platnene posebe, bombažne posebe in volnene posebe; in sicer drobnejše za sebe in grobejše spet za sebe. Nazadnje se vsaka vrsta še po barvi razdeli, in tudi potem se še odbirajo, ktere so zeló odgernjene, in ktere ne. Na ta način dobi se nazadnje do 30 raznih vrst cunj. Razdelene cunje

se perejo, šev na njih se razpara, in gumbi odrežejo, če se kteri še na njih drže.

Najboljše so platnene, najslabše pa volnene cunje. Platnene cunje dajo najglajši in najčvrstejši papir; in sicer lanene cunje boljšo, konopljene cunje slabšo sorto. Bombažne cunje dajo že bolj kosmati, gobasti, mehki in rahli papir. Za tiskarski papir, iz kakoršnega so bukve in časopisi, je pa skor boljši bombažen papir kakor iz platnenih cunj, ker bombažen papir tiskalno črnilo bolj prime in bolj v sebe vsrče, kakor platnen papir. Papir iz volnenih cunj ni ne za pisanje ne za tiskanje, ampak samo za zavoje in za pivni ali sušilni papir.

Razvrstene in oprane cunje se razsečejo in razrežejo kakor n. pr. sečka na slamorežnici. Razrezane cunje se morajo presejati, da se prah iz njih strese. Bolje je, če se cunje bolj raztrgajo, kakor razsečejo in razrežejo. Tako priredene cunje se potem kuhajo, s klorovim apnom ubelijo in nazadnje zmeljejo. Zmletim cunjam dodaje se tudi kreda, malec (gips), ilovina in za najprostejši papir tudi glina. Če se hoče prav beli in prav lepi papir narediti, primeša se še malo modre barve. Za pisalni papir dodaje se zmletim cunjam klej in tudi škrob. Navadno se pa še-le dodelan pisalni papir površno pokleji. Po teh pridodatkih se je naredilo iz cunj nekaj testa, in iz tega testa se potem na posebnih mašinah papir dela.

Po obliki in velikosti razločujejo papir v sledeče sorte: 1) veliki in mali elefant, 2) imperial, 3) veliki in mali regal in 4) veliki in mali median. Veliki elefant ima največo, mali median pa najmanjšo obliko.

Najbolj prosti papir je kosmati, nepoklejeni pivni ali sušilni papir. Po svojej barvi je dvojne sorte: sivi in rudeči. Sivi pivni papir delajo iz volnenih, rudeči pa iz platnenih cunj rudeče barve. Debeli zavojni papir, kterega je več sort, je navadno iz slame narejen, ali pa tudi iz nebeljenih platnenih, bombažnih in napolvolnenih cunj, včasi celo iz starih vrvi, ki niso za nobeno drugo rabo več, in iz tulja. Barvo zavojnega papirja odloči barva tistih tvarin, iz kterih je narejen. Najdebelejši

zavojni papir je tisti, v kterem so sladkorni (cukreni) klobuki zaviti. Papir za tisek in za pisavo je raznovrsten. Pisalni papir je poklejen, da se črnilo na njem ne razliva, papir za tisek pa ni poklejen. Najbolj navadne sorte pisalnega papirja so: velin, kancelijski in konceptni papir, nadalje papir za risanje, za pisanje not in za bakrorereze. Papir za smodke je iz tabakovega listja narejen, papir za kvarte je s kredo ali s svinčeno belico ali (bleivejsom) pokosten. Papir, v kterem so igle ali šivanke zavite, je na poseben način narejen, da igle v njem ne rjavejo. Najtenši papir je navadno tisti, v kterem se navadno pomeranče, in zlate in sreberne dragocenosti zamotavajo, in kteri se tudi med bakrorezne obrazce polaga.

Kar se barve tiče, imenuje se papir mavričen, če, kakor n. pr. jeklo mavrične barve kaže, marmorirast, če kaže take žilice kakoršne ima marmor v sebi. Sicer se pa papir po tem, kakor je barvan tudi imenuje: atlas-papir, safian-papir, tafet-papir, žametni papir, glaçe-papir, zlati papir, sreberni papir itd.

Iz papirja delajo tudi tapete, s kterimi preoblačijo stene po sobah; kajti namesto da bi se stene pobarvale, se z manjšimi stroški s papirnatimi tapetami prelepijo, ki so veliko lepše in veliko bolj trpijo kakor barvarija.

Iz kakšne tvarine je papir narejen, to je še veliko teže razločiti, kakor pri tkaninah, iz kakšne preje so tkane.

Najlepši papir delajo na Angleškem. Francoski in nemški papir sta si blizo enaka, vendar pa obadva slabejša memo angleškega. Papir za lišp se pa najlepši na Francoskem izdeluje.

Preden se je papir iznašel, pisali so ljudje na pečine, na kamnene plošče, na kosti, na glinaste tablje, na deske, v vosek, pa na živinske kože, na široko palmovo listje, na lipovo in brezovo ličje in na še več enakih stvari. Prvi papir so iznašli in delali v Egiptu iz neke rastline, ki se je „papiros“ imenovala, in od te rastline ima papir še danes svoje ime. Iz bombaža so prvi papir, kakor se misli, Arabci izdelavali. Ta bombažen

papir je bil precej debel, tako da se je mogel lomiti in žolte barve. Leta 1390. so začeli blizo Norimberga na Nemškem prvi papir iz platnenih cunj delati. Danes je v Evropi kakih 4500 papirnic.

Iz papirja se da, če se zmoči in zmečka, neko testo (maché) narediti. Kakor lončar iz gline vsake sorte posodo vpodobi, ravno tako morejo tudi iz papirnatega testa vsakoršne stvari narediti, kterim se na nobeno stran ne pozna, da so papirnate, n. pr. krožniki, svečnjaki, tobakine, škatljice, vsakovrstni kipci itd. Če se v papirnato testo še glina in kreda vmešata, more se to testo ravno tako žgati kakor lončena roba. Da se vlaga teh iz papirnatega testa narejenih stvari ne prime, primeša se testu še nekaj lanenega olja. Najlepše stvari iz papirnatega testa izdelujejo Japanezi, ki so v tej obrtniji pravi mojstri. Najnavadnejši izdelek iz papirnatega testa je lepenka ali popani papir.

XXX. Usnje.

Surove kože niso za nobeno rabo, ker se rade osmradijo in segnijejo. Posušene surove kože so sicer zeló trpežne, imajo pa to napako, da so preveč okorne in trde, ter da se zavolj tega rade lomijo. Če se pa surove kože v usnje preustrojijo, niso samo lepo suhe in trpežne, ampak tudi mehke, gibke in vólne. Živinske kože preustrojavajo strojbarji v usnje, in zato se njih rokodelstvo strojbarija imenuje. Na kak način se surove živinske kože strojijo, to se bo v sledečem povedalo.

Kože se morejo na dvojni način strojiti. Prvi način je strojenje s čreslom, drugi način je pa strojenje s tolščami (maščami.) — S čreslom se stroji usnje za podplate in za oglav pri obuji, s solmi in s tolščami pa irhovina. Strojbarji, ki s čreslom strojijo, imenujejo se navadno usnjarji, strojbarji pa, ki s solmi in tolščami strojijo, irharji.

Najnavadneje kože, ki se strojijo, so: volovske, kravje, teletine, svinjine, konjske in oslovske, bolj redke so pa že jelenske in srnine, divjega kozla, divje svinje,

sedlona, leva in nilskega ali povodnjega konja. Razen teh kož se še udelavajo kože mačk, lisíc, jazbeca, prascev, tulena ali morskega psa, domačega psa, krtov in podgan. Ne gledé na veličino in na težino kože, ampak na notranjo kožino vrednost, mora se reči, da je koža od kože jako različna. Mnogo je gledé notranje kožine vrednosti na tem ležeče, kakega plemena je bila živina, kako se je krmila in kako gojila. Koža crknjene živine dá zmerom slabše usnje memo kože zaklane živine. Krava, ki je veliko telet imela, ima slabšo kožo, kakor krava, ki se je samo enkrat oteletila. Najbolje usnje dajo volovske kože. Bikova koža je na trbuhu debelejša kakor na hrbtišči, volovska koža je pa narobe na hrbtišči debelejša kakor na trbuhu. — S surovimi govejimi kožami veliko kupčujejo, zlasti z volovskimi. Najbolj čislane so v kupčiji tiste volovske kože, ki iz Ogerskega in Poljskega pridejo. Na Slovenskem so goveje kože iz Celjske okolice pri usnjarjih najbolj čislane. Kravje kože so dosta slabejše od volovskih. Najbolje goveje kože so bivolske, in sicer tistih bivolov, ki imajo črno in tenko dlako. Bivolske kože pridejo večidel iz Valahije (Rumunskega) in iz Turškega, nekaj malega tudi iz Ogerskega. Na Slovenskem bivolov nikjer ne držé. Slovenski gorati kraji niso za bivola, kajti on ljubi močvirne in ravninske kraje. Največ surovih govejih kož pride iz Ruskega in iz Amerike. — Vsak strojbar naj se varje tenkih, mehkih in ovelih kož. Sploh velja to, da goveje kože iz bolj severnih, in tedaj bolj mrzlih krajev so boljše, kakor od goved iz južnih in gorkih krajev. Konjske kože so tenše in tudi slabejše kakor govejske. Usnje iz konjskih kož se prav malokdaj za obujo vzame, njega trebajo najbolj remenarji in sedlarji. Največ konjskih kož pride iz Ruskega in iz južne Amerike. Iz oslovskih kož dela se šagrên, pergament ali usnjati papir in prevlake na bobne. Iz usnja svinjskih kož, ki je precej tenko pa žílavo in trpežno, delajo se hrvaške torbe in opanjki.

Prvo, ko se koža odere, je to, da se na zraku posuši; včasi se tudi še s soljo, z golunom ali salitrom

odrgne, da se ne osmradi. Če se hoče dobro telečje usnje udelati, ne sme tele tačas, ko se je zaklalo, čez pet mescev staro biti. Izmed ovčjih kož so za strojenje tiste boljše, ki imajo debelo volno, ovce tenke volne imajo slabejšo kožo. Najboljša je koža tiste ovce, ki se je nekoliko dni po striži zaklala, kajti nekoliko dni po striži ima ovca najdebelejšo kožo. Jagnječje kože se dajo prav lepo ustrojiti. Kôza, ki se je v staji zredila, da menda boljšo kožo, kakor ona, ki je na pašo hodila. Kozje kože udelavajo se za rokovice, za safijan, za marokin in korduvan. Najboljše kozje kože pridejo iz Tirolov, iz Laškega in iz Dalmacije.

Najboljše čreslo za stroj je skorja mladih hrastov, malo slabše kakor to, je čreslo iz mecesnove in vrbove skorje. Orehovo čreslo naredi usnje mehko in gibčno; brezovo čreslo se potrebuje zlasti za rokovičarsko usnje; zeló slabo čreslo je bukovo; usnje, ki je ž njim strojeno, je kaj slabo. Topolovo čreslo da usnji juhtino duho in svitlo-rjavo barvo. Tudi kostanjevo čreslo se včasi rabi. Najimenitnejše čreslo so pa skipci ali knoper, kajti skipci imajo največ čreslovine v sebi. Čreslovino so tudi že umetno narejati začeli, da! celo iz starega usnja jo že znajo izvleči. Čreslo se mora, preden se iz njega stroj naredi, razdrobiti; to se zgodi navadno v kakem mlinu pod stopami. Zdaj pa imamo tudi že posebne mašine, ki čreslo drobijo. Te mašine so podobne mlinu, na kterem se pražena kava melje.

Rudeče, s čreslom strojeno usnje se tako-le udeluje: najprej pridejo kože v vodo, najraje v kak potok, in sicer tako, da voda proti dlaki teče. Vmočijo se zató, da se vse površne nesnage očistijo. Potem, ko so nekoliko dni v vodi ležale, se na stružniku na znotranjej ali mesnatej strani mezdra iz njih dobro ostrže. Zdaj je treba, še dlako odbriti. V ta namen položé se v apno, ktero v nekoliko dneh dlako s korenino vred izgrize; z dlako se tudi povrhni del kože odpravi, ki itak ni za nič. Dokler kože v apnu ležé, je dobro, jih vsaki dan prelagati, da apno laglje od vseh strani do njih pride. Kader se kože iz apna vzamejo, morajo se najprej površno sprati. Ker

pa apno ne gre za kar si bodi od kože, za tega delj se morajo kože v vodi skópati, v ktero se je golobjek, kurjek ali pasjek primešal, ali pa v razblaženej solnej kislini. Prav debele kože se ne razdlačujejo v apnu, ampak zamotajo se v kup, da začnó gnjiti obudi ali kakor se reče, da se začnejo „potiti“. Gnjilôba dlako razjé, da sama izpáde. Pri tem se mora pa oprezno in previdno postopati, ter zlasti na to paziti, da gnjilež kože same ne bi poškodovala. Najnovejša iznajdba je pa ta, da se kože s pomočjo pare razdlačijo. Kalmuki, tartarski narod na Ruskem, razdlačijo kože s kislim mlekom, ki ravno s svojo kislino dlako razjé. Kakor se je poprej mesnata stran na stružniku ostrgala, ravno tako se zdaj kosmata stran ostrže. Koža je po razdlačenji in po strženji na obeh straneh postala bela kakor mleko, mehka, pa tudi ovela in plihka. Vse luknjice, v kterih je dlaka tičela, so videti. Če bi se taka koža kuhala, spremenila bi se vsa v klej; in če bi se pa takoj posušila, postala bi trda kakor rog; v vodo položena bi se pa spet omehčela. Bolj čvrste kože se tudi že na stružniku z gladilnim kamnom olikajo in udelajo.

Da bo moglo čreslo vso kožo dobro prešiniti, mora se koža še bolj zrahljati, kakor je že. To se doseže s tim, da se koža v vodo namoči, kterej sta se na debelo zmleti ječmen in kvas primešala. Ta omaka se imenuje beli razbočljivi stroj. Vendar se mora na to paziti, da se koža ne bi preveč razbotila; kajti usnje iz preveč razbotene kože bi bilo sicer debelo, drugače pa gobasto in slabo. Če se razbočena koža skoz povekševalno steklo pogleda, vidi se, da je zeló enaka klobučevini. Preveliko razbočenje kože zabrani se s tim, da se koža še v tako imenovani rudeči razbočljivi stroj vmočí. Rudeči razbočljivi stroj je tekočina, ki je iz že potrebovanega čresla narejena. V tej tekočini se zavolj čreslovine, ki je v njej razbočena, koža spet malo stisne. Takih omak mora strojbar več sort v svojih kadeh imeti, ki morajo gledé ojstrine druga od druge različne biti. Koža, ki se je iz belega stroja vzela, se mora najprej v najblažji rudeči stroj vmočiti, in potem v vedno ostreji in gosteji

prelagati. Sicer se pa morajo kože dan na dan iz stroja jemati, in za kake tri ure na grede obešati, da se odkapljajo, in potem, to se ve, spet nazaj v stroj vmočiti. Koža je v tem stanu sicer še zmerom volna, plihka in polzka, pa ne več ovela, ampak že bolj čvrsta, ter se ob krajih rada viha in frčká. Vsaka koža pa ne gre skoz toliko omak, ampak samo težke kože za podplate. Za oglavno usnje je dosti, če se koža samo v belem stroji razboti.

Razbočene kože pridejo v čresljico. Posamezne kože se tako v čresljico polagajo, da se ne dotika druga druge, ampak med posamezne kože pride zmerom ena lega čresla. V eno čresljico pride po 70 do 80 kož. Na vrh se še debelo čresla nasiplje in potem voda noter spusti. Kože ležé po 4 do 6 tednov v čresli. Med tem se je izlužila čreslovina iz čresla, čreslo je zgubilo svojo moč, in zato se mora cela kad izprazniti ter kože v novo čreslo položiti. To prelaganje iz starega v novo čreslo se tako dolgo in tolikokrat ponavlja, dokler se niso kože za celo v usnje spreobrnile, kar se na tem spozna, da nimajo več mesnatih peg na sebi, da se ne cefedrajo, če se z nožem stržejo, in da se ne lomijo, če se zavihnejo. Volovske kože morajo eno do dve leti v čresli ležati, preden so do gotovega udelane, telečje kože pa samo 2 do 6 mescev. Za udelanje kože je treba 4 do 6krat toliko čresla, kolikor koža tehta. Usnje je ravno zavolj tega tako drago, ker denar tako dolgo v kožah mrtev leži; če tega ne bi bilo, bi usnje lahko za polovico ceneje bilo.

Dosti bolj naglo, kakor na ravnokar opisan način, čreslajo se kože s čreslovino ali čreslovo okuho. Ta okuha se tako razdeli, da je okuha v vsakej slednjej kadi močnejša in ostrejša, kakor v kadi pred njej stoječej. Kože se potem v to okuho namakajo, in sicer od blažeje okuhe počemši pa zmerom do ostrejše. Po tej poti se volovske kože v 4 do 8 tednih, kravje in konjske v 3 do 6, telečje v enem tednu očreslijo; zato se imenuje taka strojba hitra strojba. Na ta način se prav dobro usnje naredi in veliko stroškov prihrani. Danes gre vse na to, da se vsaka stvar čem preje dogotovi, in

to je tudi v strojbarijo predrlo. Se ve da se včasi v naglosti tudi slabo usnje naredi, to pa splošno korist naglega strojbanja vendar ne zmanjša. — V ta namen, da bi se kože še hitreje čreslovine navzele, se včasi iz čreslenice vzamejo, med valci izžmeknejo in potem spet nazaj v čreslenico položijo. Tudi to pospeši očreslenje, če se čreslo večkrat premeni, kar pa, se ve da, spet na čresli zgubo dela. Najnovejše kadi za čreslenje so tako narejene, da gornje kože ne tiskajo na one, ki pod njimi ležé, kar ima tudi svojo korist. Sicer pa skušnje učé, da se tako, kakor so stari strojbarji usnje strojili, zmerom bolje usnje naredi, kakor po vseh novih iznajdbah.

Na poseben način se juhte strojijo. Juhte so večidel telečje, sicer pa tudi konjske, goveje in kozlove. Juhte se strojijo z vrbovim čreslom, ter se po ustrojenji na mesnatej strani z oljem brezove smole namažejo, kar jim tisto posebno duho daje, po kterej se od vsakega drugega usnja razločujejo, in ravno ta duha tudi brani, da se jih črv nikoli ne loti. Juhtovina je bolj čvrsta in gibčna, in tudi mokrini bolj brani, kakor drugo usnje. Juhtovina je navadno rudeča, včasi tudi črna. Lice ima mrežnato. Stvari, ki so iz juhte, se morajo večkrat z ribjo mastjo namazati. Najboljša juhtovina izdeluje se na Ruskem, zlasti v Novgorodu.

Barva usnja se po čresli ravna, s kterim je bilo strojeno. Čista čreslena kislina daje usnji belo barvo, čreslo mladih hrastov bolj svitlo, čreslo starih hrastov pa bolj temno barvo, skipci in šiške naredé usnje žolto, kostanjevo, smrekovo in jelovo čreslo pa rjavo.

Podplati, kader iz čresla pridejo, se najprej posušijo, in potem na kamnenej plošči z medenim kladvom tolčejo, ali pa med valci stisnejo. Podplati iz kravjih kož so le za žensko obujo. Notranji podplati delajo se iz konjskih kož. Dobri podplati ne smejo na prerezu črne proge kazati, če se zavihnejo, ne smejo se na tistej strani, ki je kosmata bila, lomiti, in s kladvom tolčeni se ne smejo raztegniti. Če se mala krpica iz sred podplata izreže in potem s kladvom tolče, se ne sme še za toliko razširiti, da se ne bi spet nazaj v tisto luknjo deti

mogla, iz ktere se je poprej izrezala. Med dvema podplatoma, ki sta se v vodo namočila, je tisti boljši, ki se je manj vode napil, kar se lahko zve, če sta se podplata pred in po namočenji tehtala.

Kakor vsako drugo blago se tudi usnje priustroji, da lepše lice dobi. Mesnata stran se z nožem izmedri, in potem z ostrim kamnom ostrže in ogladi, na to se stisne med valcema, od kterih je tisti, ki mesnato stran tiska, zarezljan, in kakoršni so zarezki na njem, takšno lice dobi potem usnje. Izmezdrano usnje se navadno še z ribjo mastjo namaže. Če se usnje počrni, pobarva se navadno mesnata stran s krtačo. Če se hoče prav tenko usnje dobiti, razkolje se debelejše usnje na dva polutka, kar se na posebnej mašini stori. Razkladno usnje je zeló vitko in gibčno; iz njega se dela povoščeno ali lakirano usnje, pa tudi bukvovezi, sedlarji in remenarji ga rabijo. Še celo tenke ovčje in kozje kože se dajo razklati, in potem za rokovice porabiti. — Telečje usnje se navadno črno barva; korduvan, za kteri se bolj čvrste kozlove kože vzamejo, je rudeč, žolt in črn; juhte so, kakor smo že rekli, navadno rudeče, včasi tudi črne; safijan, ki je iz kozjih in ovčjih kož ter s šiškami strojen, je različno barvan. — Da se usnja mokrina tako lehko ne prime, namaže se s kakšno mastjo, najnavadneje z ribjo mastjo. Boljše, kakor ribja mast, je pa maslo, kteremu se osmi del loja doda. Suho usnje ne vzame masti tako rado in tako globoko v sebe, kakor tisto usnje ki ima malo vlage v sebi. Dobra mast za usnje proti mokrini se naredi, če se vzame 20 delov smole, in 18 delov laškega olja, ter se to skupaj na ognji stopi.

Na Nemškem imajo lepe strojbarije, pa zadnji čas se je opazilo, da gre s strojbarijo na Nemškem bolj nazaj kakor naprej. Mesto Bordó na Francoskem izdelava najbolje telečje usnje, v Mastrihtu v Belgiji in na Angleškem delajo najbolje podplate, v našem cesarstvu se v fabrikinih strojbarijah še precej dobro usnje izdeluje, blago rokodelskih strojbarjev je pa sploh le srednje vrednosti. Safijan in korduvan prideta najboljša iz prednje Azije, iz severne Afrike in iz južne Rusije.

Iz odrezkov surovih kož, ki v strojbarijah odpadajo, se kuha klej, iz usnjenih odrezkov se pa papir dela, sicer so pa tudi izvrsten gnoj.

Jirharji strojijo koštrunske in ovčje kože za sedlarske izdelke, kozličje, jagnječje in kože divjega kozla pa za rokovice. Težke govedje, telečje in konjske kože se le malokdaj jirhajo. Jirhanje je mnogo enostalneje, kakor strojba s čreslom, sicer pa zahteva veliko več pazlivosti in opreznosti kakor ta. Kože se na ravno isti način razdlačijo kakor pri strojenji s čreslom. Samo v tem slučaji, če kože niso bile poprej ostrižene, se drugače postopa. Kože se namreč v tem slučaji samo na mesnatej strani z apnenico namažejo; in ko je čez nekoliko dni apno do volnenih koreninic predrlo in te razjedlo, potem se da volna z roko izpuliti, ali se pa s topimi noži na stružniku ostrže. Razdlačena koža se mora potem tolšče očistiti, kar se s tem opravi, da se kože v apnenico ali v kak lug vmočijo. Iz apnenice ali luga pridejo kože, potem ko so se splaknile, na stružnik ter se na obeh straneh na kosmatej in na mesnatej, ostržejo. Da se apno do čistega iz kož izpere, in da se nabotijo, denejo se kože po struženji v kak kisel stroj. Iz kislega stroja pridejo v galunovo omako, v ktero se je tudi nekaj kuhinske soli dodalo. V tej omaki se kože dobro sperejo, čez noč v njej vmočene puste in drugo jutro na sušilne grede razobesijo. Kože se pri sušenji precej stulijo, ter se morajo potem spet raztezati, ogladiti in zmencati, da postanejo mehke. Za rokovičarsko delo se v omako tudi še zajčji rumenjaki primešajo, za najžlahtnejše usnje pa belo olivino olje. — Na Ogerskem jirhajo kože za remenarsko delo na poseben način. Kože se namreč najprej z galunom in potem še s tolščami jirhajo. Dobra jirhovina mora biti mehka, in pa bela ali pa žolte barve. Jirhovina od kož divjih kozlov je menda najboljša.

Drugi način jirhanja je jirhanje s tolščami ali maščobo. Kože, ki se na ta način jirhajo, se morajo maščobe skoz in skoz napiti. S tolščami se jirhajo jelenske, sernine, ovčje in kozličeve kože, včasi tudi slabe

kravine. Ta jirhovina ima pred ono, ki je s solmi strojena bila, to prednost, da se da prati, ona pa ne. Odkar svet ne nosi več toliko jirhaste obleke kakor nekdaj, se le še malokje s tolščami jirha.

Kakor juhtovina je tudí šagrên (chagrin) neka posebna sorta usnja. Pravi šagrên se dela le v Astrakanu na Ruskem. Za-nj se vzame le tisti del konjske kože, ki je na križi $1^3/_4$ vatla popreko in 1 vatel po dolgem. Pravi šagren je sinje ali zelenkaste barve, včasi tudi moder, rudeč in črn. Na lici ima vse polno malih jamic, kar od tega pride, ker se je pri izdelavanji neko drobno trdo seme va-nj vtisnilo. Pravi šagrên je danes redka prikazen v kupčiji. Tisto usnje, ki je pri nas pod imenom šagrên v navadi, je celo navadno kozličje ali ovčje usnje, samo da se je med bakrenimi valci, ki imajo drobne zarezce stisnilo, in po teh zarezcih je neko posebno lice dobilo. — Tudi pergament, ki se iz oslovskih, telečjih, kozjih, jagnječjih in svinjskih kož izdeluje, je neka vrsta šagrêna. Na pergamentu se da lepo pisati. Stara pisma so navadno na pergamentu. Danes se pa le še važnejša državna pisma na pergament pišejo. Če je pergament pooljen, more se na-nj s svinčenko pisati, in pisanje spet s slino izbrisati.

Celo kože velikih kač, kakoršne se zlasti v Aziji in Afriki najdejo, kože nekih rib n. pr. morskega volka, kože opic (merkovec) se strojbajo, in iz njih delajo obujo in druge stvari.

Velike fabrike za usnjato blago so zlasti na Dunaji, v Pragi in Berolini.

XXXI. Kožuhovina.

Kože, ktere so se tako ustrojile, da je dlaka na njih ostala, imenujejo se **krzna** ali kožuhovina. Najlepšo kožuhovino dajejo kože divjih zverin, zlasti tistih, ktere v mrzlih severnih krajih živé. Sploh imajo severne divje zverine lepšo in gostejšo dlako, kakor zverine južnih gorkih pokrajin. Med zverinami so zavolj izvrstne kožuhovine posebno tiste na glasu, ki glodajo.

Med kožuhovne zverine se štejejo zlasti sledeče: K u n a zlatica, ki je rumenkasta, in kuna belica, ki je belkasta pod vratom; koža kune zlatice ima višo ceno, kakor koža kune belice; — s o b o l (sibirski in amerikanski) živi le v mrzlej Sibiriji in v mrzlih pokrajinah severne Amerike; sobol je danes najimenitnejša in najdražja kožuhovina; — h e r m e l i n živi tudi le v mrzlih krajih Sibirije in Amerike. Ni še dolgo tega, ko so le kralji in cesarji hermelinovino na svojih vladarskih plaščih nosili, danes pa je že precej navadna, ter se ne šteje več med kožuhovino prve vrste; — nadalje podlasice in jazbeci. Z jazbečevo kožo se zbitki in škrinje za potnike prevlačijo, da jih dež ne bi premočil, tudi vozniki jih radi na konjske komote obešajo. — Nadalje spadajo med kožuhovne zverine: vidre, medvedi in lisice. Lisic je več sort. V severnih krajih so črne, sive in bele, naše so pa rjave; — nadalje: volkovi, mački divji in domači, risi, kteri se tudi še pri nas zlasti v kočevskih gozdih nahajajo, levi, jaguari, leopardi, barsi, tigri, hrčki, polhi, krti, mrmrači in še celo miši in podgane; — nadalje veverice, od kterih pride vsako leto kakih deset miljonov kožic iz Sibirije, bobri, zajci domači in divji, srne, divji kozlji, morski psi in opice; — nadalje od domače živine posebno kože jagnjet in ovac. Najlepša kožuhovina ovčjih kož je tako imenovani astrakan, ki je svoje ime dobil od mesta Astrakana na Ruskem. Tudi iz labodove kože in iz zelenih lesketečik glavic divjih racmanov se zlasti za ženski lišp krzno izdeluje. Surova kožuhovina, kakoršna v kupčijo pride, je na mesnatej strani navadno s pepelom ali s soljo namazana in drgnjena, in to zavolj tega, da se ne bi osmradila, ter da ne bi črv v njo prišel.

Kožuhovino udelujejo krznarji, in sicer tako-le: koža se najpoprej na mesnatej strani s slano vodo odrgne; s tim postane vlažna, tako da se mezdra laglje iz nje ostrgati da. Ostržena koža se s kako maščobo namaže, z moko ali otrobami potrosi in potem drugokrat ostrže, pa malo bolj kakor prvokrat. Zdaj se kože s peskom in piljevino ali žagavino v kakem sodu dobro premesijo in

prephajo, potem s palicami stepejo in na to še v tretje prav dobro in na čisto ostržejo. — Jagnečje kožice se najprej v vodi skopljejo in sperejo, potem ostržejo, z debelo zmletim ječmenom na 8 do 12 dni v slano vodo namočijo, po tem posušijo in nazadnje z nožem očistijo. — Kožuhovina se velikokrat tudi barva; s krtačo se barva na nje namaže.

Po leti se mora kožuhovina na kakem senčnem, suhem in zračnem kraji shraniti; čez leto pa večkrat iz shrambe vzeti, v senci prevetrati, dobro pretepsti in šče-sati; kajti drugače se zaredi mol v njej, ter jej volno tako razseka in odgrize, da koža gola postane, kakor da bi jo odbril. Če pa mol v njo ne pride, pa dlaka po zadnjini ves svoj svit zgubi, če se večkrat ne prezrači. Najbolji pripomoček proti molu so razen prezračenja in stepanja kožuhovine, vse take stvari, ki imajo močen in hud duh, n. pr. terpentinmošus, poper, kafra, tobak in še več drugih. Dobro je tudi, da se vrh vsega tega kožuhovina še v rjuho zavije, ki se je z žveplom prekadila.

Najbolji krznarji so Kitajci in Rusi. Kupčija s kožuhovino je zlasti v mrzlih severnih krajih naše zemlje važna in velika. Največi kupčijski družbi za kožuhovinsko kupčijo ste Angleška za severno Ameriko, in Ruska za Sibirijo. Veliko sibirskih narodov plačuje svoje davke s kožami divjih zverin. Največi sejmovi za kožuhovino so v Petrogradu, v Moskvi, posebno pa v Lipsiji, kjer kožuhovina celega sveta, od vzhoda in zapada, iz Rusije in Amerike skupaj pride. Krznarstvo je poleg klobučarstva in tkalstva eno najstarejših rokodelstev.

XXXII. Les.

Če drevesno deblo počrez prepilimo, vidimo, da je sredi debla stržén. Pri mladem bezgu, pri lipi in jelši se stržén najlepše vidi. Od stržéna razpustijo se na vse strani, kakor žarki okoli solnca, tenke stržéne črte. Neke teh črt prederejo deblo do skorje, večidel so pa krajše. Te črte so stržénove vejice. V deski zlasti če je oskobljana prikažejo se v podobi svitlih lis, in ravno na teh

lisah se najložej spozna, iz kakšnega drevesa je bila deska urezana. Na brestovej deski se prikažejo te lise v podobi enako širokih podolgastih črtih, pri javoru kakor kratke pegice, pri bukvi se jih po več skupaj drži, pri vrbi so pa tako male, da jih človeško oko komaj in komaj zapazi. Okoli osrednega strženа vrste se svitlejši lesni krogi drug okoli drugega. Kolikor je teh krogov okoli stržena, toliko let je drevo staro; vsako slednje leto priraste namreč en nov okrog, in sicer od zunaj, ne od znotraj. Zunanji les je tedaj mlajši, znotranji pa starejši. Najlepše se ti krogi vidijo pri borovini (boru, smreki, hoji). Vsak okrog je na znotranjej strani svitlejši in njegov les mehkejši. Ta del okroga je prirastel po leti. Na zunanjej strani je pa okrog temnejši in trši. Ta del okroga je prirastel jeseni. Na kakej starej, po dežji izpranej smrekovej deski se to najlepše vidi. Svitlejši in mehkejši del letnega kroga je iztrohnel, trši je pa ostal, in deska je postala po tem vsa rebrasta. Če je drevo po malem rastlo, tedaj so letni okrogi vozki, in les trši; če je pa drevo naglo in bohotno rastlo, so letni krogi širji in les sploh mehkeji. Po gorah raste drevje bolj počasi, po nižavah pa bolj naglo, zavolj tega je gorski les trdnejši, les iz nižav pa bolj mehek. Letni krogi so na tistej strani drevesa, ki je bolj vejasta in ki proti jugu gleda, širji; na tistej strani pa, ki je manj vejasta ter proti severu gleda, ožji. Tudi rodovitnost zemljišča deluje na širino letnih krogov. Na tistej strani, na kterej imajo korenine ognojeno rodovitno zemljišče, so letni prirastki lesa debelejši, na tistej strani pa, na kterej korenine ne najdejo v zemljišči obilno redilnih snovi, je vsakoleten prirastek bolj pičel, in letni krogi ostanejo tenši. Deska, ki je od južne proti severnej strani iz drevesnega debla izrezana bila, ima na južnem kraji širje, na severnem kraji pa ožje letne kroge. Ta neenakost letnih krogov je vzrok, da se tako urezane deske rade zverižijo in sločijo. Bolje je deske od vzhodne proti zapadnej strani iz drevesnega debla rezati. Pri hrastovini, brestovini, jesenini, borovini in hruščevini je les okoli stržena bolj temne barve kakor zunaj okrog. Les okoli

stržéna se imenuje srčen les ali srednina. Mlajši les okoli okraja je bolj bele barve, in zavolj tega se imenuje belina. Srčen les je bolj trden kakor belina. Pri javoru, brezi in gabru tega razločka v lesu ni, kajti pri tem drevji je les celega debla iste barve. Pri jagnjedi ali belem topolu je temnejša barva notranjega lesa znamenje, da bo začelo trohneti. Zdrav srčen les se v vodi ne namoči toliko, kolikor belina. Koreninin les je sploh bolj mehek, kakor les iz debla, včasi je celo gobast. Letni okrogi se v koreninah slabo poznajo, središnega stržéna v koreninah ni, tem lepše so pa poprečne stržénove vejice, in te delajo, da je korenin les lepo pisan.

Les se more ali po dolgem ali poprečno izdelavati, kar od tega odvisi, kakoršne lice se hoče izdelku dati, kajti isti les, po dolgem prerezan, ima celo drugo lice, kakor po poprečnem prerezu. Drobno in nežno pisan je les javora, breze in vrbe; — debelo in čvrsto pisan je les hrasta, bukve in črnega doba. Podolgovate pege imajo breza, brest in hrast; če se ta dolgopegast les zlomi, naredé se na zlomkih dolge treske. Drobne pege ima les bukve, gabra, javora, jablane in hruške. Če žilice v lesu enako po dolgem ležé, se dá lepo in lahko izdelavati; če so pa sloke zverižene in med seboj zapletene, tako se les pod skobljem rad česa in iztrgava. Zveriženo-žilasti les je jako prikladen za funire, s kterimi se pohištvo oblaga; kajti zverižene žilice ga delajo lepo pisanega. To lastnost ima zlasti amerikanski les, mahagoni imenovan, pa tudi akacija in jésen. Prav tenko-žilast je javorov, orehov in brestov les, zlasti pa zelenikov ali pušpanov. Ves ta les se da lepo slikati in pokostiti ali politirati ter je zavolj teh lastnosti zlasti za funire čislan.

Les je velikim boleznim podvržen. Najraje se ga prime trohljina. Trohljina je dvojna: ali rudeča ali pa bela. — Rudeča trohljina prikaže se najraje v sredini in bolj pri tleh debla. Les postane po njej ali rudečkast ali pa rjavkast, ter postane tako krhek, da se ne da ne cepiti ne pripogibati. Nazadnje razpade v prah. — Bela trohljina se prikaže navadno malo više na debli, kakor rudeča. Ona napade raje mlajše drevje. Les postane po

njej bel, ter se po noči nekako sveti, kakor da bi se žaril. Če se zlomi, ne naredé se treščice, ampak bolj drobí se. Sicer se trohljina tudi po mestu razlikuje, kjer se je prikazala: ali na srčnem lesu, ali na belini, ali na vejah itd. Pereč-ogenj je tista drevesna bolezen, pri kterej les na živem drevesu od zunaj proti znotraj umira. Pereč-ogenj se najraje dreves prime, če v preveč gnojnej zemlji rastejo, ali pa če se je drevesu skorja ranila in ne zamazala. Pereč-ogenj se zeló naglo širi, in v kratkem času deblo razjé. — Tudi rak se loti živega drevesa. Najraje se med razvejevje vgnjezdi. Raka je lahko spoznati. On ima podobo bunke, ki je z zeló razpokano skorjo pokrita. Rak zlasti jele rad napada, in sicer najraje tam, kjer se je pod skorjo veliko smole nabralo. — Tudi hud mraz drevji škoduje. Po njem skorja podolgem razpokne, in iz te razpokljine izraste potem nek klobasi podoben parobek. Grče ali hrge naredé se tam, kjer je bila veja v deblo vsajena. Iz suhih smrekovih in borovih desek padajo hrge rade ven, in na njih mestu se naredi prst debela luknja hrganjica. Včasi so hrge tako trde, da se celo pila ob njih skrkne in potere. Precej hrgast je bukov, hrastov in trepetlikov les. — Klobasasto zateče drevo tudi tam, kjer se je kaka veja očesnila. — Velika nadloga za les je kukec ali črv. On najraje belino razjeda, srčen les mu je nekako pretrd. Boleno drevo se najlaglje na tem spozna, da nima prav lepo zelenega ampak bolj môtnega listja, ktero jeseni prej obletí kakor pri drugem zdravem drevji. Boleno drevo ima tudi ne enako, z lišaji in mahovjem obilno obraščeno skorjo, ki se lahko od debla loči, na kterem se tudi precej črvojedina vidi. Drevesa zdravega lesa so ravnega in čvrstega debla. Mlada zdrava drevesa imajo gladko in enako skorjo, starejša pa imajo sicer razpokano ali enakomerno, razpokano skorjo. Listje zdravega drevesa je žive zelene barve, ter še-le pozno v jeseni obletí. Kdor se pa hoče popolnoma o zdravji kakega drevesa prepričati, ta naj pri tleh drevo noter do sržena navrta, in na izvrtkih bo videl, ali je deblo trohlo, in: ali je kukec v njem ali ne. Navrtana luknja se mora, če se drevo precej ne poseka, s

kakim lesenim klinom trdo zabiti; kajti drugači bi začelo drevo gnjiti.

Barva lesa je različna. Navadno je les žolto-belkast, prehaja pa celo v žolto, v rjavo in rudečo barvo. V južnih vročih deželah najde se tudi čisto črn les, ki je zeló trden. Akacijin les je malo zelenkast. Les starejših dreves je bolj temne barve, les mlajših dreves pa bolj belkast. Na posekanem drevesu se barva lesa naglo spremeni. Hrastov, kostanjev in gabrov les očrni, jelševina postane žolto-rudeča, jesenovina pa vijolične barve. Na razpokah je nekter les tako gladek, da se sveti.

Les ima tudi nek poseben duh. Borovina diši po smoli. Prijetni višnjini duh pozna vsakter, ki ima na svojej pipi ali fajfi višnjino cev. Jagnjed ali beli topol ima duh po gnjilobi, hrastovina pa po kislini.

Gledé trdine in čvrstosti je les zeló različen. Spomladi zraščen les je veliko bolj mehek, kakor les, ki je jeseni zrastel. V vsakdanjem življenji razločujeta se navadno mehek in trd les. Med trd les se šteje: hrastovina, bukovina, brezovina in brestovina; — med mehek pa: jelovina, lipovina, vrbovina in topolovina. V sredi med trdim in mehkim lesom stojé: javorovina, jelševina, mecesevina. Najtrdejši les je tisti črni les, ki po južnih vročih deželah naše zemlje raste. Les starih dreves je tudi sploh trdnejši memo lesa mlajših dreves. Če je drevo počasi rastlo, tako je njegov les tudi trdnejši, kakor sicer, če je naglo rastlo. Nekter les iz južnih krajev je trd skor kakor medenina. Sploh je pa vsak les poprek bolj čvrst, kakor po dolgem.

Trdejši les je zmerom tudi težejši les. Srčen les, ker je trdejši, je tudi težejši kakor belina. Surov les, to vé vsakter, je zmerom težejši, nego potem, ko se je na zraku posušil. Les, ki je bil po zimi posekan, je tudi zmerom težejši, kakor les, ki je bil po letu posekan.

Les se da precej lahko po dolgem razklati. Zlasti tisti les se da lepo sekati, pri kterem žile niso sem ter tje zavite in prepletene, ampak pri kterem vse lepo po dolgem ležé. Les z zveriženimi žilami se da sicer z veliko silo raztrgati, razklati se pa nikakor ne da. Trd

les se da teže, mehek laglje razklati. Najlaglje se še dajo kalati: bukovina, hrastovina, jasenina, jelševina in jelovina. Najteže se pa seka gabrovina, brestovina, hruščevina in jabljevina.

Šibek in gibčen je les zlasti, kedar je še mlad, in dokler še ni suh, ali pa ko se je vlage napil, ter se je pri tem s toplo vodo sparil. Les, ki se rad tere, od tega se reče, da je krhek; če se pa da zvijati, se reče, da je žilav. Najbolj krhek je les, če je zeló razrušen. Med žilavi les se štejejo: hrastovina, brestovina, vrbovina, jesenina, bukvina, maklenovina in brezovina. Zeló krhek les je akacijevina. Sploh je pa les korenin in vej bolj žilav, kakor les debla.

V lesu so zadržane različne snovi, zlasti je v njem mnogo čreslovine in različnih barv. V novih sodih, narejenih iz hrastovih dog, bo belo vino zmerom svojo barvo, če ne več vsaj za spoznanje vzdignilo, in to zavolj tega, ker ima hrastovina črno barvo v sebi.

Hrastovina se bolj počasi suši, kakor borovina. Deblo, iz kterega se je skorja olupila, se tudi bolj naglo suši, kakor sicer, če se mu skorja ni olupila. Kdor se hoče prepričati, ali je deblo presušeno ali ne, naj s kladvom po njem vdari. Če je suho; zvenel bo vdarec čisto in jasno, pri surovem ali mokrem pa omolkel glas dal. Za tesarje se mora les vsaj eno leto sušiti, za mizarje pa še več; če namreč les ne bi bil skoz in skoz presušen, dobivalo bi iz njega narejeno pohištvo razpoke ter se verižilo. Za morske barke, zlasti za bojne, se morajo hrastovi bruni celo več let sušiti. Suh les se spet rad vode napije, in sicer rajši sladke potočnice, kakor slane morske vode. Suh sicer pa moker les se bolj naglo suši, kakor surov les. Če se je les vode napil, tedaj nakrkne. Mehek les se raje in veliko bolj naboti, kakor trd les. Tudi belovina more več vlage v sebe vzeti, kakor srčen les. Sicer je pa dobro, če les nekaj malo vlage v sebi ima, ker je po tem bolj čvrst, kakor če bi bil skoz in skoz suh. Preveč osušen les gine. Dežice na škafu, kedar so se razsušile, so postale vožeje, tako da škaf ali vodrica več vode ne drži in kar razpasti hoče. Preveč raz-

sušen les se zvije, razpoka in globoke reže dobí. Mehek les se prej in raje razsuši in razpoka, kakor trd les; ravno tako tudi srčen les prej kakor belovina. Od tega pride, da se deske in bruni najraje po sredi, kjer je srčen les, razpokajo. Les raje po dolgem regne, kakor poprek. Novo iztesan hrastov ali dobov brun nima nobenih razpok, če pa nekoliko časa na suhem leži, začne se razsuševati in s tim tudi razpokati. Razpoke se najprej od zunaj naredé, pa bolj se brun suši, globokeji postajajo. Če se deska na vlažno zemljo položi, tako bo v nekoliko dneh zgorej izbočena, zdolej pa obočena postala, kajti obadva kraja se bodeta navzgor zavihnila, in to zavolj tega, ker se gornje deskino oplošje suši in krči, dolnje pa po zemljenej vlagi širi. Žlebasta deska se pa lahko spet zravna, če se tako preobrne, da je obočena stran gore, izbočena pa dole; obočena se bo malo sušila in skrčila, izbočena pa malo nabotila in razširila, in deska ne bo več žlebasta, ampak lepo plošnata.

Če se skoz in skoz posušen les med skale zabije, in potem v ta namen, da se naboti, z vodo, zlasti z mlačno vodo poliva, razširil se bo s toliko silo, da bo skalo razklal. Na ta način se mlinski kamni iz pečin lomijo, kajti strelni prah ni za to, on bi pečino preveč razdrobil. Na Laškem se na ta način tudi kararski marmor lomi. Če je suh les po kakem vdarcu vtis dobil, če se je n. pr. kako znamenje (štempelj) na-nj vdaril, dá se ta vtis spet vranati, če se dobro z vodo moči. Voda bo namreč les nakvasila, vtis se bo nabotil in spet narasel.

Kdor hoče prav suh les dobiti, kakoršen je zlasti za suho ali leseno robo potreben, naj drevo, ki ga misli posekati, spomladi, kedar se prvo listje ozeleni, od tal pa gor do prvih vej skorje obeli. Ker redilen sok le po ličji, ki je med skorjo in deblom, iz zemlje v drevo leze, prerezala se mu je z obelenjem glavna životna žila in drevo se mora posušiti. Posekaj ga jeseni in dobil boš iz njega najlepši suhi les. Les se ne sme prenaglo sušiti, ker po tem široke razpoke dobi, pa tudi ne prepočasi, ker bi sicer gnjiti začel. Najlepše se les suši,

če se deblo, kakor to kolarji delajo, okrog in okrog svedrasto obeli, tako da je na pol obeljen, na pol pa še s skorjo pokrit. Deblo po tem izgleda, kakor da bi bilo z belim in črnim trakom ovito. Dobro je, če se še obadva konca na deblu s papirjem zalepita, ali pa s kakšno oljnato barvo zamažeta. Kdor hoče deske sušiti, naj jih na podnožne droge tako položi, da deskina konca ne bodeta čez podložen drog molela; kajti za kolikor bi deska čez podlogo molela, za toliko bi se razpočila. Po koncu stoječi les se lepši suši, kakor če leži, ter tudi manje razpoka. Kolarji svoj les za sušilo ves po koncu postavljajo. Sicer se je pa tudi že iznašel način, po kterem se les umetno in sicer za mali čas popolnoma osušiti more. Na Angleškem cele surove brune med težkimi železnimi valci tako stisnejo, da se vlaga iz njih kar ožeme, in na obeh konceh izmolzi.

Če se suh les s čim bodi namaže, mnogo dalej trpi, kakor nenamazan. Mast namreč brani, da se ga trohljina in gnjiloba tako lahko ne primeta. Posebno dobro mazilo za les je laneno olje, ker se precej globoko v les zarine.

Les se da tudi precej stisniti. Iz stisnjenega lesa, ki je zeló trd, delajo na Angleškem žrebljaste kline, ter ž njimi železniške šine na podložene prage pribijajo. Na vseh železnicah, kolikor jih je na Angleškem, so povsod šine s takimi klini iz stisnjenega, na ta način vtrjenega lesa na podlago pribite.

Trpežnost lesa je precej velika. Iz najstarejših časov pa do današnjih dni se je ohranilo dosti lesenih stvari. Pri nepovoljnih, neugodnih okolnostih se pa les naglo spridi in skvari. Trpežnost lesa veliko od tega odvisi, ob kterem letnem času se je les sekal. Najbolji čas les sekati, je okoli Božiča. Najtrpežnejši les dadó: hrast, brest, mecesen, bor in smreka; — najmanje trpi pa les jasena, bukve, jelše in breze; — izmed vsega lesa pa najprej konec vzameta: vrba in topol. Nekter les je trpežnejši v mokrini, nekter pa na suhem. Jelšev les n. pr. dalje časa v mokrem trpi, kakor smrekov ali bukov; nasproti ste pa na suhem smrekovina in bukovina

trpežnejši kakor jelševina. Izračunilo se je, da trpé pod milim nebom t. j. zdaj v suhem, zdaj v mokrem, zdaj na solncu, zdaj v senci, zdaj na vročini, zdaj na mrazu: hrastovina ali dobovina 100 let, brestovina 60, mecesevina in borovina k večemu po 85, smrekovina največ 40, jasenina in brezovina po 15, bukovina 10, trepetlikovina, jelševina in topolovina po 20, vrbovina pa 30 let. Zmerom v mokrem trpé: brestovina 90, mecesevina in borovina po 80, smrekovina 50, bukovina 70 do 100 let. Zmerom na suhem trpé: brestovina 80, mecesovina 95, borovina 90, smrekovina 50, bukovina 15, trepetlikovina 30, jelševina in topolovina po 25, brezovina 20 in vrbovina 40 let.

Les obvaruje se trohljine in gnjilobe najbolje s tim, da se do dobrega presuši, ter da se kolikor mogoče vlage in mokrine obvaruje, in vrh tega še s kakšnim mazilom namaže. Jako dobro mazilo za les se naredi, če se dva bokala premogove smole, en bokal navadne lesne smole in nekaj malega pegle (kolofoniuma) skupaj skuha, in v to okuho še četiri bokali sprašenega apna primešajo. — Lesa se tudi nadalje gnjiloba ne loti, če ni v kakem zaprtem in zaduhlem zraku, in če se ne dotika neposredno takih stvari, ki gnjilobo pospešujejo n. pr. če ne leži na vlažnej zemlji. Stopi, kteri se imajo v zemljo zasaditi, se ožgejo in povrh še s smolo namažejo. Voglena skorja in smolnata prevlaka ne pusté zemljene vlage do lesa. Tudi kemično se da les tako prirediti in udelati, da se ga gnjiloba ne prime. Zlasti s kreozotom, s hudičevim oljem in z navadno kuhinsko soljo so začeli les pretapati v ta namen, da ne bi gnjil.

Vélik sovražnik lesa je goba. Lesna ali hišna goba raste le po kletih, svoje bele, dolge niti, od kterih vedno voda kapa, pa preprega po celej hiši, celo gore do podstrešja. Te bele niti prepredejo vse, kar je lesenega, v hiši od zunaj in od znotraj, še celo skoz zidovje se pririnejo. V kterej hiši se je ta goba enkrat zaplodila, tam jo je težko spet zatreti, ker se ne dá do vsred lesa in do vsred zidovja priti. Najboljši pripomoček proti tej

gobi je še ta, da se vse kolikor mogoče lepo, suho in snažno drží.

Ne veliko manjši sovražnik lesa je kukec. V kter les se je on enkrat zagrizel, iz tistega se ne da več pregnati, razen če se les sèžgé.

Celo proti ognji se da les obvarovati. V ta namen se les z nezgorljivimi mazili namaže. Najboljše nezgorljivo mazilo je vodotopno steklo. Če se s tim vodotopnim steklom les namaže, naredi se na njem steklena skorja, ktera brani, da ogenj ne more do lesa.

Kar se rabe lesa tiče, razločujemo les tako-le: 1) stavbini les, iz kterega se hiše, staje, suše, hlevi, kozolci in druga poslopja stavijo; — 2) škrni les, iz kterega se druga lesena roba izdeluje n. pr. pohišje, brente, golide, sodi, žlice, krožniki in še veliko drugih; — 3) les za kurjavo v polenih, in za luč v treskah; — 4) les, iz kterega se barve delajo, kakoršen je n. pr. prežilka; — in 5) les za zdravila in lekove.

Stavbin les pride v kupčijo ali v celih deblih, ali ali pa v že obtesanih brunih, stebrih, stopih in koljih. — Med škrni les spadajo blanje, dile, deske, funire, škodlji, vrbovo šibje za jerbase, trstika za razna pletila, les za kolarje, sodarje in strugarje, obroči, klinčki za vžigalnice itd. Najbolji škrni les dadó: javornina, jelševina, brezovina, zelenikovina, gabrovina, drenovina, črešnovina, hruševina, hrastovina, tisovina, lipovina, brestovina in brinjevina. Iz Laškega pride posebno lepa orẹhovina.

Les se rabi za vsakovrstne potrebe: za razne stavbe na suhem in na vodi, za hiše, za gospodarska poslopja, za ladje in čolne, pri železnicah, v rudokopjih, za mostove, za studenčene cevi itd. Izmed obrtnikov izdelujejo leseno robo: mizarji, sodarji, kolarji in strugarji. V posebnih fabrikah delajo se parketi, s kterimi so gosposke sobe popodene, otročje igrače itd. Najhuji les je beraška palica, ki v vsakem grmu raste in ktere nas sam Bog obvaruj.

Veliko lesa služi za kurjavo in na kmetih borove treske tudi za luč. Iz lesa se dela plin, ki se po žẹlez-

nih cevih pod zemljo v mestih po vseh ulicah razpelje in s kterim se noči razsvetljujejo. Iz lesa se dela pepelika, smola in oglje; iz posebne sorte javora se dela sladkor ali cukar, iz lipovine izrezljavajo podobe.

Kupčija z lesom daje zlasti tam velik dobiček, kjer se da les po vodi splaviti, kajti vožnja lesa po suhem les zeló podraži.

V Evropi je največ gozdov po severnih in vzhodnih deželah. Po zapadnih deželah Evrope zlasti po Francoskem, Laškem, Španjskem, Angleškem in tudi po večem delu Nemčije je začel les od leta do leta bolj zmanjkovati in od leta do leta dražji prihajati. Velikih gozdov, kakoršni so še semtertje pri nas, tam ni nikjer več. Zavolj vedno večega pomanjkanja lesa je zadnja leta vrednost gozdov precej visoko skočila. Kdor ima gozd, naj ga varuje kolikor se najbolj da. — Največ lesene kupčije je na Ruskem. Na Uralu, kakor se neko veliko gorovje na Ruskem imenuje, rastejo tako velikanski meceseni, kakor nikjer drugod na našej zemlji. Švedija in Norvegija imate zlasti mnogo in izvrstne jelovine. Na Ogerskem, Hrvaškem in Slavonskem je še veliko lepih hrastovih gozdov. Dokler na Ogerskem in Hrvaškem še ni bilo železnic, in so tudi druge ceste še zeló slabe bile, so se tam celi gozdi samo zato požigali, da so potem iz pepela pepeliko lužili in kuhali. Ko so se pa ceste zboljšale, začeli so brune delati ter so za pepeliko samo še veje požigali; danes pa, ko imajo na Hrvaškem precej dobre ceste in železnice, se tudi že celi hrastovi bruni izvaževajo. — Azija ima primerno malo gozdov. Cedrov na Libanonu, o kterih je v sv. pismu stare zaveze tolika hvala zapisana, teh danes skor nikjer več ni. Na Kitajskem se drva za kurjavo na funte prodajajo. — Nasprot pa ima Avstralija izvrsten les. Na londonskej razstavi leta 1862. je les iz Avstralije med najprvimi bil. — Afrika ima še manje gozdov kakor Azija. — Največ gozdov izmed vseh delov sveta ima pa Amerika. V Kaliforniji raste drevo, ki so ga za najstarejšega drevesnega očaka naše zemlje spoznali. Ni še dolgo tega, ko je bilo po časopisih brati, da so v Kaliforniji drevo

posekali, kterega starost so po sèštetih letnih krogih na 2500 let izračunili. Debelo je bilo to drevo, da je potem na njegovem panji 15 parov plesalo. Iz zapadnoindijskih otokov, ki leže med severno in južno Ameriko, prihaja k nam tisti les, iz kterega so svinčenke narejene. Ta les je neke brinjeve sorte. Glasoviti amerikanski škrni les, zlasti za mizarje in strugarje, je tako imenovani „mahagoni-les.“ Iz njega izdelujejo najimenitnejše in najdragocenejše mizarske in strugarske izdelke. Akacija, ki se danes pri nas že povsod najde, je iz Amerike k nâm pripeljana. Iz Brazilije pride veliko lesa v kupčijo, iz kterega se barve kuhajo, zlasti rudeče, žolte in modre. Brazilika ima od Brazilije svoje ime.

V našem cesarstvu se pridela na leto 30 milijonov kubičnih sežnjev lesa. Kakik 15.000 sežnjev se samo za vžigalke razreže.

Les s časom tudi okamení, zlasti če je zmerom v vodi. Iz sprhnelega in trohnelega lesa se naredí tista črna prst, ki se v votlih drevesih najde. Vrtnarji s to prstjo radi cvetlične lončke polnijo.

Na Francoskem so tudi že poskušali iz lesa sladkor delati, in res posrečilo se jim je to, samo da delanje cukra iz lesa veliko več stoji, kakor iz sladkorne trstike ali iz sladkorne pese. — Kis ali jesih iz lesa delati, to je pa že stara iznajdba. Lesni kis ima posebno lastnost, da tiste stvari, ki so se ž njim namazale, gnjilobe ovaruje. Zavolj te njegove lastnosti so ga že v starih časih za mazilenje mertvih trupel potrebovali, ter s tim zaprečili, da pomazileno truplo ni zgnjilo. Meso, ki se hoče dobro osušiti, naj se potem, ko se je v dim obesilo, s kisom pokadí. Sploh za vžitek pa ni ta kis, ker je prehud. — Iz lesa se da tudi, kar je bilo že na drugem mestu omenjeno, papir delati. — Iz piljevine in iverja se da, če se jima kaka smola ali zemlja primesi, neko testo narediti, in iz tega se morejo, ravno kakor iz papirnatega testa, vsakovrstne drobne stvari narediti. — Iz lesa se tudi obuja dela. Kdo ne pozna krašovske coklje? Najlepše coklje delajo na Francoskem. Kmet, poprej francoskih in danes nemških Vogezov, izreže coklje

samo površno, in še le v Parizi se potem lepo olikajo, počrnijo, lakirajo, z usnjem, s suknom in s svilo obrobijo, in da noge nikjer ne žulijo — znotraj še mehko podstavijo. Enake coklje so tudi že obrtni Čehi izdelavati začeli. Kaj ne bi mogli tudi naši pridni Kraševci in Istrijani coklarijo na višo stopnjo vzdigniti? — Veliko lesenih cvekov potrebujejo čevljarji. Od kar se podplati ne prišivajo več na poglavno usnje kakor nekdaj, ampak z lesenimi cveki pribijajo, kar bolj čvrsto drži, kakor dreten šev, se strašno veliko lesenih cvekov potrebuje. Najbolji čevljarski cveki delajo se iz češminovine. — Iz leskovih, vrbovih in jagnedovih viter in stremenov pletejo lesene slamnike.

XXXIII. Lončenina.

Glina ali ilovina je dvoje sorte. Ena, kedar se zgé, postane bela, druga pa rudeča. Tista, ki se belo žgé, postane v velikej vročini malo zelenkasta. Iz nje se dela bolj žlahtna lončena roba: fajans, kamenina, porcelan itd. Iz gline pa, ki se rudeče žgé, delajo se opeke in prosta lončena roba. Rudeča barva žgane gline pride od tega, ker je v njej železo zadržano. Glina, ki se belo žgé, se ne da, tudi v najhujšem ognji ne, raztopiti, in zavoljo tega se delajo iz nje topilniki, t. j. take posode, v kterih se more vsaka druga kovina raztopiti. Neke gline, ali prav za prav ila vpotrebljavajo se tudi za valjanje sukna in za čistenje sladkorja. Glina sama za sebe je zeló nerodovitna, in zato se ilovnata zemljišča imenujejo mrzla zemljišča. Ob moči je ilovnato zemljišče zgolj blato, ob suši je pa trdo kakor zid ter se globoko razpoka. Nekaj gline pomešane z drugo zemljo n. pr. s peskom pa naredi zemljišče zeló rodovitno.

Med lončeno robo spadajo vse tiste stvari, ki so iz ila narejene ali žgane. Lončena roba je dvojne sorte. V prvo vrsto spada vsa lončarska roba, opeke, topilniki, terracotta, majolike, fajansi, lončene ogerske in turške fajfe, okrasja (ornamenti), kahle za peči itd. — V drugo vrsto lončene robe spadajo pa tiste stvari, ki so tako

močno žgane, da se dajo iskre iz njih kresati, in tako trde, da se jih še pila komaj prime. Tam, kjer se prelomijo, se svetijo. Če jih človek na jezik pritisne, tako se ga ne primejo, kakor navadna lončarska roba. Med to drugo vrsto lončene robe spadajo: kamenina (štajngut), porcelan in ostekljena opeka.

II, kakor se iz zemlje nakoplje, se najpoprej z nogami premesi, in pri tem kamenja in druge nesnage očisti. Za popolno očiščenje se mora pa še na drobno prerezljati, in sicer večkrat prerezljati. Pri tem prerezljanji se marsikaj v njem najde, kar se odstraniti mora. Za žlahtnejšo robo se mora glina celo z vodo sprati. Lonci, vrči, latvice in kar je še druge okrogle lončenine, se vsa s prosto roko na naglo vrtečem lončarskem krogu vpodobi, in potem, ko je vpodobljena, z dratom od tablje odreže. Ročaji na lonce in vreče, in noge na ponovce, se pozneje s prosto roko naredé in na dotičnem mestu pritisnejo. Kahle za peči, opeke in okrasja se ne delajo na vrtečem lončarskem krogu, ampak návadno iztiskajo v zato pripravljenih kalupih. Lončena roba se danes skor še vsa s prosto roko izdeluje, na mašinah pa še prav malo.

Surovo izdelana lončenina se najprej na solncu posuší in potem v posebnej peči žgé. Prosta lončarska roba se žgé na plamenu, kar je pa bolj rahle robe, ta se žgé v zaprtih pečih, ali pa v posebnih škatljicah, tako da ogenj s svojim dimom in pepelom ne more posode počrniti. — Tista lončenina, ki se položi, se po dvakrat žgé. Bela lončenina zlasti kamenina se s tim pološi, da se nekaj navadne kuhinske soli v ogenj vrže. Sol se razpari ter se posode v peči prime. Solni loš je zeló tenek, sicer se ne sveti, kakor drugi loši, ima pa to dobro lastnost, da se posode zeló čvrsto prime. Drugi loši raztopé se v vodi, s ktero se potem posoda splakne, in v ta namen, da se loš vtrdi, potem še enkrat žgé. Če se pa — kar lončarji tudi delajo — ne žgana, ampak samo na zraku posušena lončenina pološi, se je loš ne prime tako čvrsto, kakor tačas, če je posoda že enkrat žgana potem lošena, in na to drugokrat

žgana bila. Dober loš se ne sme razpokati, še manje pa lušiti.

Dobro žgan porcelan se na tem spozna, da noge porcelanaste posode niso položeno. Dobro žgani porcelanasti krožniki in sklede pa imajo na dolnjej strani tri prav majhne, včasi komaj vidljive pičice, kar od tega pride, ker je ta posoda v peči na treh prav tenkih palčicah stala. Žlahtnejši porcelan se po žganji še lika in gladi, barva in pozlačuje. Neki pocelan se že pred lošenjem barva, tako da je barva potem pod lošem. Tak porcelan zlasti Japanezi izdelujejo, Kitajci pa ravno narobe postopajo, kajti oni svoj porcelan še-le povrh loša barvajo. Celo fotografije se že na porcelan delajo.

Razen navadne kuhinske posode izdeluje se še sledeča lončenina:

1. Fajans, kterega ste dve sorti: prosti in žlahtnejši. Fajans se razločuje od navadne lončarske robe potem, da je iz drobnejšega ila, da je bolj čversto žgan, in da je z belim prosojnim lošem položen. Prosti fajans ni skoz in skoz bel, ampak žoltkast, se lahko odrsne, na prelomu se zemljen vidi, je plenivne, luknjaste sestave, in mesto prosojnega loša ima neprozorno posteklino na sebi. Iz te sorte fajansa danes le še male jedilne posode delajo; navadno le kahle za peči. — Žlahtni fajans je pravi kamenini zeló podoben. On je gost, trd in bele tvarine. Loš je prozoren, ter se ne razpoka za kar si bodi, sicer se pa tudi barva. Najžlahtnejši fajans izdelujejo na Angleškem. Fajans se ne pozlačuje, pač se pa z drugimi kovinami prevlači.

2. Kamenina loči se od fajansa in od proste lončarske robe po tem, da se je kamenina po močnem žganji osteklenila, da je po tem takem zeló trda, in skor tako gosta kakor pravo steklo; iz nje se morejo iskre kresati. Kamenina se dela kakor topilniki iz nezgorljive in nepretopljive gline, ki se tudi plastična glina imenuje. Kakor fajans, je tudi kamenina dvojne sorte; prosta in žlahtna. — Prosta kamenina je rjava ali modra, včasi tudi žoltkasta in rudečkasta. Iz kamenine te vrste se delajo vrči za zdravilne vode, mlečne lastvice, posode za

apotekarje in tudi lonci, ki se pa ne smejo k ognji pristavljati, ker bi počili. Žlahtnejša kamenina se dela iz pobarvane tvarine. Ona se ne loši, ampak tako močno žgé, da se površno posteklení, in tako sama sebe položi. Ta sorta kamenine je porcelanu zeló podobna. Največe fabrike za kamenino so na Angleškem. V Stafforšajru živi 30.000 ljudi ob tej obrtniji. Iz Angleškega se je ta obrtnija pred kakimi 40 leti tudi na Nemško razširila. Danes so fabrike za kameninsko posodo na Dunaji, v Pragi in na Moravskem.

3. Porcelan se loči od proste lončarske robe in od kamenine zlasti po tem, da je prosojen, ter da se pri žganji ni samo trdo žgal, ampak celo malo posteklenil. Najboljši porcelan delajo na Kitajskem in Japanskem, vendar pa ni kitajski porcelan tako lepo bel kakor saksonski, tudi so slikarije na kitajskem porcelanu neokusne in loš večkrat raztrgan. Kitajski porcelan se posebno po tem od evropejskega razločuje, da je zeló tenek in lahek. V Evropi se je porcelan še le leta 1706. iznašel. Od tistihmal do danes se je ta obrtnija po celej Evropi razširila. Porcelan se dela iz tako imenovane porcelanaste zemlje, ki se pa ne najde po gostem; na Slovenskem je ni nikjer. Porcelanasta posoda se ravno kakor lončarska na vrtečem krogu s prosto roko vpodobi, najprej na zraku posuši in potem žgé. Po prvem žganji, dokler še ni pološena, imenuje se ta posoda „biskit“. Po tem pa, ko se je pološila, se drugokrat, in sicer pri kolikor mogoče visokej vročini, v škatljicah žgé. — Porcelan se da prav lepo barvati, s srebrom, zlatom in drugimi kovinami prevleči in okrasiti. Porcelan je bel in tako trd, da iskre daja. Na prelomu je na pol prosojen in gladek, ali kakor se reče školkast, ne pa kakor druga lončenina, zemljen. Tenki porcelan doní jasno in čisto. Največe porcelanske fabrike so na Nemškem, zlasti v Mišencah (Meissen), v Berolinu in na Dunaji, pa tudi na Českem. Na Francoskem je največa porcelanska fabrika v Severu blizo Pariza.

Lončenino so že najstarejši narodi izdelavali. Lončene črepine najdejo se globoko pod zemljo ter pričajo,

kako stara je že lončarska umetnost. Grški pesnik Homer, ki je živel 2000 let pred Kristusovim rojstvom, že omenja lončarski krog. — Porcelan so Kitajci že pred Kristusovim rojstvom idelavali; da cel porcelanast stolp so Kitajci postavili. Ta porcelanasti stolp je stal kakih 500 let, visok je bil 50 sežnjev, imel je 9 nadstropij, ter bil s petimi raznimi barvami posteklen (emajliran). Kakor je bilo pred nekoliko leti po časopisih brati, so ta stolp puntarji razdjali. — Tudi lošenje je zeló stara iznajdba. Naše slovenskei majoljke imajo brž ko ne svoje ime od španjolskega otoka Majorka, kjer so Arabci posebno lepo lončenino izdelavali, ki se je na Laškem majolka imenovala, in iz Laškega je brž ko ne k nam Slovencem prišla. Kamenino so tudi že stari Egipčani izdelavali.

XXXIV. Drobna roba.

Drobni obrtnijski izdelki iz lesa, iz slonove in drugih kosti, iz jantara, iz morske pene, iz biserne ostrige, iz želvinega roga, iz porcelana, iz alabastra in enakih tvarin zapopadajo se v kupčiji pod imenom: drobna ali kratka roba. Važnejše izmed njih bodemo tukaj na kratko našteli in opisali.

1. Lesena drobna roba. Največ lesene drobne robe, zlasti otročjih igrač, škatljic, itd. izdelujejo na Bavarskem v Amergavu in Berhtesgadnu. Tam skor vsaka vas kako posebno sorto lesene drobne robe izdeluje. Vsa ta lesena roba pride pod imenom „Norinberške robe“ v kupčijo, ker jo večidel Norinberški predkupci po vaseh spokupijo. V Tirolih se veliko lesenih križcev, lesenih paternoštrov in lesenih svetnikov izdeluje. Tudi po gorenji Avstriji, na Českem in po Turingiji so pridni delalci za leseno drobno robo. V vasi Majzelbach naredé na leto več kot 40 milijonov škatljic za čevljarsko črnilo (biks). Za te škatljice je treba več ko 500 kubičnih sežnjev lesa. Zakaj se tudi naši Ribničani, ki so tako strpni v izdelavanji lesene robe, izdelavanja teh škatljic ne lotijo? Kupec za nje bi se že našel.

2. Kostena drobna roba. Iz govejih, konjskih, jelenovih, svinjskih, zajčjih, gosinjih in drugih kosti izdelujejo se pukšice za shrambo šivank, vretenci, kobri, gumbi, držaji za nože in vilice, piščalke in vsakovrstne otročje igrače. Kar je okrogle kostene robe, se vsa na stružnici izdelava, kar je pa oplošne in rogljate kostene robe, ta se z noži in s pilami izdeluje. Kosti zadnjih govejih nog so bolj okrogle, kakor kosti prednjih nog, zavolj tega se iz kosti zadnjih govejih nog bolj okrogle, iz kosti prednjih nog pa bolj ploščnate, rogljate in robate stvari izdelujejo. Kosti iz stegnov niso tako dobre za izdelavanje, kakor kosti iz beder. Konjske kosti so bolj ljukničaste in bolj lahke kakor goveje, sicer se pa težje izdelujejo kakor goveje kosti. Jelenove kosti so lepo bele, ter se zavolj tega za žlahtnejše koščene izdelke porabijo. Bele tipalnice na klavirih in orgljah so navadno iz jelenove kosti. Veliko in lepe koščene robe izdeluje se zlasti v Norinbergu na Bavarskem.

3. Drobna roba iz jantara. Jantar je okamenela smola neke jele, ki zdaj ne raste več. Jantar se najde zlasti ob bregovih severnega ali baltiškega morja, kjer ga morje ob času vsakdanjega pritoka in ob času burje na suho vrže, sicer se pa tudi v pesku ob bregu koplje. Po malem najde se tudi na morskih bregovih Sicilije in Španjskega. V nekih od baltiškega morja bolj oddaljenih krajih kopljejo ga kakor pri nas rudo. Jantar, kakoršen se na morskih bregovih najde ali izkoplje, je z nekim črnim škrljupom obdan. Potem, ko se je izdelal, je pa prozoren in če to ne, vsaj prosojen. Kar se barve tiče, je navadno žolt kakor vosek, ali pa rjav kakor strd, sicer pa prehaja tudi v belo in rudečkasto barvo. Zelenkasta in modrikasta jantarova barva je znamenje, da jantar ni čist. Prav lep jantar je tisti, ki izgleda, kakor da bi megle v njem bile. Včasi se najdejo v jantaru mravlje, mušice, kobilice, pajki, mah, semena, treščice in enake male stvarice, ki jih je jantar ta čas zalil, ko je bil še kakor smola tekoč. Te v jantaru zalite stvari morejo že tisoče in tisoče let stare biti. Jantar se dá na ognji raztopiti, iz njega se

dá nek zeló dišeč balzam izvleči in tudi firnež ali povlak narediti. Na žerjavici zgorí jantar s prav prijetnim duhom. Pri cerkvenih obredih v Perziji, na Kitajskem in Japanskem se mesto z navadnim cerkvenim kadilom z jantarom kadí. Za izdelanje umetnin in dragotnin izberó se taki komadi, ki so vsaj 10 lotov težki. Komadi, ki niso prav čisti, vpotrebijo se za kadilo, za firnež in za kemične poskušnje. Jantar je zeló krhek, in zato je treba spretne roke za njegovo izdelovanje. Da ne bi pri izdelavanji razpoke dobil, podloži se pod njega malo žerjavice. Delalec, ki ga na naglo vrtečem vreteni z nožem obdeluje, čuti električne vdarce v prstih in v laktu; kajti jantar je zeló električen. Stari Grki so ga imenovali v svojem jeziku „elektron“ in od njega je menda potem elektrika dobila svoje ime. Največ jantara se izdeluje po mestih, ležečih ob baltiškem morji, sicer pa tudi na Dunaji, v Parizu in v Carigradu. Pri nas se jantarovi dudeci mesto koščene zaroge na pipine cevi natikajo, sem ter tje se tudi jantarov biser okoli ženskih vratov vidi; drugi jantarovi izdelki so pa pri nas redki. Največi komad jantara, ki se je pri kopanji nekega studenca našel, je velik kakor otročja glava, ter tehta $13^1/_2$ funta; v Berolinu je shranjen.

Kupčija z jantarom je že zeló stara, in kakor nekdaj pred tisočletji, gre jantarova kupčija tudi še danes svojo staro pot namreč: iz bregov baltiškega morja na Vratislavo, iz Vratislave v Odeso, in iz Odese v Carigrad. Jantarov biser gre večidel v Egipt in v vzhodno Indijo, jantarovi dudeci za pipine cevi pa na Turško, kajti vsaka turška prava pipa mora imeti na cevi jantarov dudec. Razen bisera in dudecev izdelujejo iz jantara tudi ženske narokvice, škatljice, gumbe, držaje za nože itd.

Ponarejen jantar je navadno steklen, ter se po tem lahko spozna, da je veliko bolj trd, kakor pravi jantar in da ni električen.

Stari Rimljani so jantar zeló čislali. Njih pravljica pripoveduje, da so se solze Helijad, ki so plakale po zgubi svojega brata Faetona, v jantar spremənile. — V starih časih se je cenil jantar više kakor zlato in srebro

in drago kamenje. Stari narodi so tudi mislili, da jantar zdravju služi.

4. Drobna roba iz slonove kostí. Vse kosti, ki jih slon ima, niso za obrtnijsko izdelavanje, ampak samo tista dva dolga zoba, ki slonu iz rilca molita kakor n. pr. čekana iz prešičjega rilca. Ta dva zoba sta včasi po poldrugi seženj dolga in po poldrugi cent težka, navadno sta pa za polovico manjša. Razen teh slonovih čekanov pridejo tudi še njegovi kotniki pod imenom „slonova kost“ v kupčijo. Sicer se pa pod slonovo kostjo v kupčiji zapopadajo tudi čekani povodnega konja, divjega merjasca, morskega konja in samoroga. Veliki zobje imajo višo ceno kakor mali; najbolj čislani so ravni in lepo beli zobje, ki niso znotraj preveč votli. Slonovi zobje iz vzhodne Indije so manjši kakor iz Afrike, pa zavolj svoje veče beljine bolj čislani. Prava slonova kost se na tem spozna, da je z mrežastimi žilicami preprogana. Na zraku bela slonova kost s časom žoltkasta postane. Iz slonove kosti izdelavajo in izrezljavajo navadno le take stvari, ki so za gizdo, za lišp in za razkoš, sicer pa tudi gladila, podobice za šah-igro, pukšice za šivanke, prstane, pahalnice, s kterimi si gospé hlad delajo, glavnike, platnice za nožne držaje, slikarske splošče, tipalnice za klavirje in orglje itd. Za krogle, s kterimi se biljar igra, je ni bolje tvarine kakor je slonova kost, kajti ona ima tudi lastnost, da je prožna. — Iz kosti morskega konja, ki ne požolti kakor slonova kost, delajo se umetni zobje, ki se tistim v čeljusti vsajajo, ktere je sram, da so škrbasti. Slonova kost se da tudi lepo barvati; in v najnovejših časih se je iznašlo, da se more tudi zmekšati in raztezati. Največ slonove kostí pride danes iz Afrike v kupčijo. Kotniki povodnega konja, ki vsak po šest funtov tehtajo, so najtrdejša in najbolj bela kost, kolikor kostí poznamo, ter so zavolj tega zeló dragi, in izdelki iz njih zeló imenitni in visoko čislani. Kotniki morskega konja so po dva čevlja dolgi, 10 do 30 funtov težki, trdi in beli kakor sneg, se ne spremené na zraku, pa so vendar niži v ceni, kakor kotniki povodnega konja. Samorogov če-

kan je zvit kakor koštrunov rog, pa le malo ga pride v kupčijo, ker je precej redek. — V Sibiriji koplje se tudi okamenela slonova kost v komadih od 10 do 14 čevljev dolžine, pa tudi te pride le malo v kupčijo. — Največa skladišča za slonovo kost so v Londonu, v Amsterdamu in Hamburgu.

5. Rožena drobna roba. Rogovi so dvojne sorte, eni so znotraj votli, drugi pa ne. Znotraj votle rogove imajo goveda, koze, ovce, divji kozel, antilope, žirafe in nosorogi, celotne rogove pa imajo jeleni in srnjaki. Tudi neki ptiči kakor n. pr. kazuvar imajo rožiček vrh nosa, včasi celo konjem, mačkom, volkovom, gosim in racam nekaj kakor rog na čelu zraste. Če se petelinčkom, kedar se kópijo, na mesto odrezanega grebena, veliki krempelj, ki ga zadi na nogi ima, vsadi in pritrdi, tako priraste in potem včasi še veči zraste, kakor bi mu bil sicer na peti zrastel. — Rogovina sèstoji iz samih tenkih žilic ali prav za prav vlačic, ki se trdo skupaj držé. Če se rogovina sègreje, postane mehka, ter se da kakor n. pr. razbeljeno železo, skupaj zvariti, sèžgani rog pa smrdí nekako po žvepli. V starih časih so se rogovi rabili mesto čaš za pivo, in kot trobila v vojskah. Rog je bil v starih časih znamenje moči, in zavolj tega so stari poganski narodje svoje bogove in junake z rogovi na glavi vpodobovali. Celo Mojzes je, kakor sv. pismo pravi, rogove na glavi nosil. — Volovski rogovi so za obrtnijsko izdelavanje boljši kakor kravji, ker so veči in bolj ravni kakor ti. Rogovi stare živine so boljši kakor mlade, ker so bolj čvrsti. Kjer ima živina dobro pašo, ima tudi boljše rogove, kakor pri slabej paši. Najboljši rogovi so rogovi ogerskih goved, ker so véliki, večidel beli, precej prozorni, čvrsti in ne krhki. Bivolovi rogovi, ki k nam iz Laškega in Ogerskega pridejo, so večidel črni. Nazaj zavit rog divjega kozla je črn, čvrst in kaj trpežen, gorjanci ga kot ročaj na palice natikajo, lovci pa strelni prah v njem shranujejo. Iz rogov ovnov, koštrunov, kôz in kozlov delajo se platnice za držaje na vilicah in nožih. Strugarji in glavnikarji delajo iz rogovine tobačnice, pisala, glavnike, gumbe, ročaje, zaroge

in cevi za pipe itd. Roženi opilki so izvrsten gnoj, sicer se pa tudi iz njih, kakor iz lesene piljevine in iz papirja dá neko testo vmesiti, in iz tega testa, kakor n. pr. iz ila, vsakovrstne, male stvari vpodobiti.

6. Drobna roba iz želvine skornjače. — Želva ima tako trdo skornjačo na sebi, da more celo težki voz čez njo iti, pa skornjača se vendar ne bo polomila. Iz te skornjače, ki je rogovini zeló podobna, izdelujejo se tudi vsakovrstne drobne stvarí. Največe morske želve imajo po 8 funtov težko skornjačo. Želvina skornjača je gostejša in bolj vitka kakor rogovina. Na žoltem ali rjavem temelji ima črne maroge. Žolti temelj je prozoren, črne maroge pa ne. Bolj je skornjača lepo pravilno marogasta, bolj je čislana. Skornjača se na ravno isti način udeluje kakor rogovina, sicer ima pa pred rogovino to prednost, da se ne lupi. Najbolje skornjače pridejo iz bregov kitajskega morja. Če skornjače dalje časa v magazinu ležé, morajo se večkrat prezračiti, ker se drugače črvi v njih zaredijo. Iz skornjače se delajo ohišja za ure, tobačnice, glavniki, rogi za vilice in nože itd.

7. Drobna roba iz morske pene. — Morska pena spada med rudnine. Trdine je iste kakor kamnena sol, barve je žolto- ali rjavo-belkaste, med prsti se ošlata kakor mastna, če se na jezik pritisne, prime se ga precej čvrsto, in v vodo djana jo sikajoč v sebe srka. Morska pena najde se na Moravskem, Španjskem in v Krimu, posebno lepa pa v malej Aziji pri mestu Kilčik in na Grškem, sicer se je pa tudi v Bosniji našla. Najnavadnejša roba iz morske pene so fajfe in cevi za smodke. Drobna roba iz morske pene se izdeluje zlasti na Dunaji in v Pešti. Prava morska pena je, ko se izkoplje, tako mehka kakor glina, na zraku se pa naglo strdi. Fajfe in smodkine cevice iz morske pene se ali v vosku, ali v olji skopljejo. V olji skopljene in nad žerjavico spržene postanejo skoz in skoz in sicer zunaj in znotraj črne kakor ogel. Ponarejena morska pena (massa) sèstoji iz odpilkov in drugih odpadkov prave morske pene, ki so se zmleli in z glino vmesili.

8. Drobna roba iz biserne matice. Školka tiste ostrige, v kterej se biser najde, imenuje se biserna matica. Iz te školke naredé se marsiktere stvarí. Največ biserne matice pride iz Perzijskega morja, iz otokov, ki ležé južno od Azije in iz Paname v Ameriki. Na leto se kakih 60.000 centov biserne matice iz morja polovi. Biserna matica izdeluje se skorej na enak način kakor rogovina, slonova kost ali pa želvina. Navadno se delajo iz biserne matice gumbi, sicer se pa tudi kranjske fajfe ž njo „štikajo.“ Biserna matiça je zeló gladka in lępó svitla, ter kaže na svojem oplošji mavričine barve. Iz nje narejene stvari so zeló trpežne. Nektere ostrige dajo po 10 palcev dolgo in za prst debelo biserno matico. Najlepša biserna matica je kitajska. V kupčiji se biserna matica na cente prodaja.

9. Drobna roba iz alabastra. Alabaster ni nič drugega kakor drobni malec. Tudi kapnik, kakoršen se v podzemeljskih jamah n. pr. v Postojnskej dela, je neka vrsta alabastra. Alabaster je marmorju podoben, malo prosojen, pa redkokrat čisto bel, navadno žoltkast ali sivkast, včasi tudi marogast, žilast in kakor meglen. Alabaster se da prav lepo likati. Najlepši alabaster koplje se v Toskani na Laškem, v Tirolah in v Uralu na Ruskem. Alabaster se da rezati, piliti, strugati in likati. Iz njega se delajo vsakovrstne stvari: škatljice, tintniki, svečniki, majolke, ohišja za ure itd. Alabastrene stvari snažijo se ali z milom (žajfo), ali pa s terpentinom, če so pa môtne postale, ne pomaga nobeno snaženje več, ampak one se morajo dati na novo ostrugati in olikati. Največ alabastrovih stvari izdelujejo na Dunaji, v Benetkah, v Milani in v Parizu.

XXXV. Železo.

Izmed vseh kovin je železo najvažnejša, najkoristnejša, pa tudi največ potrebna. Nobena hiša ni brez železa. Vsak človek skor ima pri sebi nekaj železnega, če druzega ne, vsaj nož; in če že noža nima, ima, ako ni bos, saj železne cveke v škornjih. Brez železnega orodja

ne more nobeden rokodelec biti: oratar ima železen lemež in železno črtalo na plugu, kopač železno motiko in lopato, kosec železno kôso, žanjica železen srp, tesar železno sekiro in železno pilo, krojač in mojškra železno šivanko, mesar železen nož, z eno besedo vsak rokodelec potrebuje za svoje orodje železo, da! še vojšak mora imeti železno sabljo. Brez železa ne bi bilo nobene obrtnije.

Celo čisto železo je zeló težko dobiti. Na malo se še dá dobiti, na veliko je pa to do sedaj celo nemogoče bilo. Celo čisto železo, ki je skor tako belo kakor srebro, imajo le v apotekah za zdravila, in kemikarji za znanstvena preiskavanja. Navadno železo je zmerom z raznimi drugimi tvarinami onečisteno. Neke teh tvarin so mu na korist, ker njegove dobre lastnosti povišajo in zboljšajo, druge tvarine so mu pa na škodo ter ga shujšajo.

Železo se na trojno deli: 1. na grodelj ali surovo železo, 2. kovno železo in 3. na jeklo. Najglavnejša in najbitnejša razlika med grodljem, kovnim železom in jeklom leži v tem, koliko je tiste kemične tvarine v njih, ki se ogljenec imenuje. Največ ogljenca ima grodelj v sebi, in ravno množina ogljenca je vzrok, da je grodelj tako krhek, da se ne da kovati. Najmanj ogljenca ima kovno železo v sebi, in to je vzrok, da se da raztezati in kovati. V sredi med grodljem in kovnim železom stoji glede množine ogljenca jeklo, in zavolj tega na eno stran jeklo ni tako zeló krhko kakor grodelj, na drugo stran pa spet ne tako raztezljivo, kakor kovno železo.

Kovno železo pride v kupčijo navadno v palicah in štanžicah, ter se sploh tudi mehko železo imenuje. Kovno železo je ravno zavolj tega veliko vredno, ker se dá kovati in variti. Če se razžari postane tako mehko, da se dá med valci kakor testo razvaljati, če se pa razbeli, dasta se dva komada v en komad tako skup skovati ali kakor kovači rečejo zvariti, da se nikjer ne pozna, da je ta komad iz dveh komadov skovan. Varenje je eno najglavnejih kovaških opravil. Kovno železo

je med železjem še najbolj čisto, ker ima najmanj ogljenca v sebi. Kovno železo je svitlosivkasto, včasi pa tudi modrikasto. Železo svitle barve, če je dobro, mora biti môtno; če je pa temno-sivkaste barve, mora biti svitlo. Dobro železo, če se zlomi, mora biti na zlomkih razsekano in rogljato-zrnasto, ter ne sme rudečkaste pegice kazati. Dobro prekovano železo se ne dá za kar si bodi prelomiti, ter kaže na zlomkih široke žilaste trake, sicer se pa dobro prekovano železo dá raji raztrgati kakor prelomiti. Če se mrzlo, ali le malo sègreto železo kuje, postane zeló krhko, od tega pride, da osi pri vozeh, dasiravno so bile iz dobrega železa skovane, včasi naenkrat počijo; kar od tega pride, ker se pri vožnji težko naloženega voza vedno po njih tolče in rožlja. Kdor hoče temu v okom priti, naj dá osi večkrat v ogenj, da se razkalijo, ker se po tem njih trpežnost spet ponovi. Kovno železo se dá tudi zeló raztezati, kar n. pr. na plehu, na dratu in na jako tenkih strunah in gonilnih peresih v žepnih urah vidimo.

Železo rado rjavi, zlasti če je v vlažnem zraku. Rja so tudi tisti oluški, ki se na razbeljenem železu nanedé, in pri kovanji kot okujine odpadajo. V žvepljenej in soliternej kislini se raztopi železo, kakor n. pr. sol v vodi, samo ne tako naglo. Kakor smo že omenili, ni železo nikoli čisto. Najnavadnejše tvarine, s kterimi je zvezano, so: žveplo, fosfor in kremenina. Železo, kteremu je žveplo primešano, je zunaj belkasto, se rado lomi, težko topí in pri kovanji rado krha. Železo, v kterem je fosfor zadržan, se raji topi kakor sicer, če ne bi bilo fosfora v njem. V kovnem železi pa fosfor ni na korist, ker se po njem železo rado lomi. Kremenina dela železo belo, trdo pa ne preveč žilavo. Kar se drugih kovin tiče, združi se železo najraje s cinkom in kositarjem.

V naravi je več železa, nego si kdo misli. Čisto železo se nikjer ne najde razen v tistih kamnih, ki včasi iz neba na zemljo padajo, ter se zavolj tega spodnebesni kamni imenujejo. Leta 1751, in sicer 26. maja ob šestih zvečer je pri Hraščini na Hrvaškem en tak spodnebesen kamen v podobi žareče krogle na zemljo te-

lebil. Tehtal je 71 funtov ter bil skor iz samega čistega železa. Takih spodnebesnih kamnov se je pozneje po drugih deželah še več našlo. — Vse kovine, kolikor koli jih je, imajo vsaka kolikor toliko, ena več, druga manj železa v sebi. Tudi rastline imajo železo v sebi, da! celo človek ga ima v svojej krvi! Železa je dosti po celej zemlji, in redke so tiste dežele, ki ne bi železnih rudnikov imele. Železno rudarstvo je izmed vseh najvažnejše. V železu leži večji zaklad, kakor v vseh drugih kovinah, in v vsem srebru in v vsem zlatu celega sveta.

Poglejmo, kako se železo pridela! Železna ruda se izkoplje v večih ali manjših grudah iz rudnika. Izkopana ruda se najprej prebere, ter se tiste gruče, kterim se pozna, da nimajo nič železa v sebi, ktere so, kakor se reče, gluhe, izločijo in na stran vržejo. Kar je pa prave rude, ta se potem na ognji sprži in dobro presuši. Pri prženji se voda in žveplo, največ ko je mogoče, iz nje izženeta. Po prženji postane ruda tudi bolj krhka, kar je zavolj tega koristno, ker se mora ruda, preden se v plavš nasiplje, zdrobiti. Ruda se raztolče in razdrobi ali pod kladvom, ali pa pod valci. Sprašiti se pa ruda ne sme, ampak samo na drobno razkrhljati, kajti sprašena ruda bi v plavšu sitnarije delala.

Peč, v kterej se železna ruda topí, imenuje se plavš. — Plavš je 20 do 50 čevljev visok, v sredi je, kar se notranje votline tiče, najbolj širok, ter se proti gornjem, še bolj pa proti dolnjem koncu stisne. Od zunaj ima plavš podobo stolpa. Plavš se od zgoraj z rudo in gorivom nadevlje, in sicer tako, da na eno lego goriva pride ena lega rude, na rudo spet gorivo, na gorivo spet ruda, in tako naprej do vrha. Kot gorivo služi navadno oglje, ali pa tisti premog, ki se mu koks pravi. Samo po sebi se razume, da se plavš, potem ko je z rudo in gorivom napolnjen, od zdolej vžge. Delalec, ki plavš nadleguje in vse to stori, kar je treba, mora zeló oprezen in ročen biti, kajti če je neizkušen novinec, more veliko škode na železu in na gorivu narediti, zlasti tačas, kedar velja, žlindro iz raztopljenega železa posneti. Žlindra se naredi iz tistih stvarí, ki so se rude držale, z rudo

vred se raztopile in v neko steklo spreobrnile. Na raztopljenem železi žlindra, ker je lajša kakor železo, povrh plava kakor n. pr. olje po vodi, ter s svojo odejo brani, da zrak ne more do železa; kajti če bi zrak do raztopljenega železa prišel, zgorelo bi naglo veliko železa. Žlindra je tedaj pri plavljenji železa zeló potrebna; in če ruda sama ne bi imela tistih tvarin v sebi iz kterih se žlindra dela, zlasti kremenice in apna, bi se jej morale te tvarine primešati. Zlasti apnenec naredi lahko tekočo žlindro.

Najbolje gorivo za plavš, kakor je že gore rečeno, je oglje, pa tudi najdražje. Kar oglji pred vsim drugim gorivom prednost daje, je to, da ogelj nima kakor n. pr. premog ne žvepla ne fosfora v sebi, kteri tvarini, če se z železom sprimete, železo tako trdo in tako krhko delate, da ni skor za nobeno rabo. Za lito železo premog še velja, za kovno železo mora pa le oglje biti. Na poseben način se more iz premoga žveplo izgnati; tak razžvepljen premog se imenuje koks. V velikih plavših na Angleškem in v Belgiji plavijo železo danes vse samo s koksom, pa železo takih plavšev se mora potem še enkrat pretopiti in sčistiti, drugač ni za kovača. Najbolje železo dá na vsak način ogljena kurjava. Plavš zahteva v ta namen, da more gorivo v njem spešno goreti, velik prepuh zraka. Da se več zraka skoz plavš napelje, postavljeni so mehovi, ki va-nj puhajo. Če se iz mehov razgreti zrak v plavš puha, bode se ruda prej raztopila, kakor pri mrzlem zraku. Za kovno železo je pa bojda bolje, da mehovi mrzel zrak v plavš puhajo. Železo, ki se je pod puhanjem razgretega zraka raztopilo, je precej mehko, temno-sivo, malo čvrsto in le bolj za lito blago prikladno.

Surovo železo (grodelj), kakoršno se iz plavša odtaka, je dvojne sorte: sivi grodelj in beli grodelj. Sivi grodelj ni ne tako trd, ne tako krhek kakor beli grodelj, in bolj ko je temne barve, laglje se da izdelavati; iz njega se lijejo zlasti mašine in železne peči. — Beli grodelj je včasi tako bel kakor srebro in tako trd, da se ga najboljša angleška pila ne prime. Lita roba se

iz njega ne dela, izvrsten je pa zavolj svoje trdine za železne valce, ki morajo posebno trdi biti.

Preden se plavš vžge, mora se dobro presušiti, ker bi se pri naglej vročini lahko razpočil in tudi sicer ne dolgo trpel. Vsakih 8 ali 12 ur spusti se raztopljeno železo iz plavša, vsled tega vsede se znotraj plavšev nadev, tako da se more zgorej spet nekaj nove rude in novega goriva va-nj nadevati, in tako plavš spet napolniti. To nadevljenje se ponavlja vsakokrat po tem, ko se je bila raztopljena ruda odtekla. Na tak način more plavš poldrugo leto v eno mer goreti; dalje časa pa le malokdaj strpi, kajti neprestana velika vročina oškoduje zidovje tako, da se mora popraviti, ali pa z nova postaviti. Sicer se je pa tudi že zgodilo, da je en plavš 14 let gorel. Plavš, v kterem se ruda z oglem topí, trpi dalje časa kakor pri kakšnem drugem gorivu. Dalje plavš gori, večí je dobiček. Izgoren plavš se da le malokdaj popraviti, navadno se mora podreti, in nov staviti, kar pa precej stroškov prizadeva. Drugače se mora okoli plavša postopati, če se hoče belo železo za kovačnico, in spet drugače, če se hoče sivo železo za lijalnice narediti. Tok belega železa je svitlo bel, iz njega vrcajo iskre; tok sivega železa je pa rudečkaste barve pa brez vrcajočih isker, tudi to je glavni razloček med belim in sivim grodljem.

Plamen, ki iz plavša visoko v zrak plepolá, more se rabiti v to, da se ž njim tisti zrak razgreva, ki ga mehovi zdolej v plavš puhajo. V ta namen se mora plavš s kakim pokrovom zakriti, ter izhajajoči gorivi plin po cevih, ki so v plavšu vzidane, v mehove napeljati. Samo tačas uide ta plin, kedar se pokrov v ta namen odzdigniti mora, da se nova ruda in novo gorivo va-nj nadevlje. Če bi se mogel ves izhajajoči in vrh plavša goreči plin vloviti in spet skuriti, dal bi vročino, ki bi bila le za polovico manjša, kakor je tista, ki jo gorivo v plavšu dela. Plinov plamen je zavolj tega veliko vreden, ker niti pepela niti saj ne dela. — Žlindra služi za nasipavanje cest mesto proda; z vročo žlindro se dajo tudi peči kuriti.

Kakor je bilo že rečeno, dela se kovno železo iz belega grodlja. To se godi po tem, da se grodelj en- in tudi večkrat na odprtih ognjiščih pretopi, kajti po večkratnem pretapljanji izžlindra se iz njega kremenina, ogljenec pa, kterega je preveč v njem, se na zraku sèžge. Grodelj se ravno zavolj tega, ker ima veliko ogljenca v sebi, tudi ogljenčevo železo imenuje. Za celo se pa tudi grodelj ne sme razogljeniti; kajti nekaj malo ogljenca v kovnem železu je hasnovito. Žlindra, ki se pri pretapljanji grodlja izločuje, je veliko bolj tenka in čista, kakor ona, ki se je pri plavljenji izločevala. Navadno se grodelj že po enkratnem pretopu zadosti očisti, včasi je pa tudi treba, da se pretapljanje ponavlja. V novejših časih se je še drug način iznašel, po kterem se surovo železo ali grodelj v kovno železo prekuje. Ta novi način imenuje se pudlanje. Glavni razloček med pudlanjem in med čistenjem železa na odprtih ognjiščih je ta, da se na ognjišči železo in gorivo neposredno dotikata, pri pudlanji se pa grodelj na plinovem plamenu pretaplja.

Očiščeno ali pudlano železo pride: ali pod kladvo ali pa pod valce, kjer se v palice in štanžice prekuje ali razvalja. Pod valci ne odpade toliko železa na okujine, kakor pod kladvom, in tudi pri kurjavi se nekaj prihrani, razen, se ve da, če kladvo voda goni in ne ogenj. V valjalnici stojita dva valca drug nad drugim; obadva se enako hitro obračata, to da vsak na drugo stran. Med ta dva valca se razbeljeno železo vtakne, ali prav za prav valca ga sama prevaljata, če sta ga enkrat prijela. Obadva valca imata zareze od ped širokih na enem koncu pa do palec vozkih na drugem koncu. Najprej se železen kij (cakelj) skoz najširši zarez prevalja in potem skoz zmerom vožeje zareze. Pri tem se železen kij v drog, drog v palico, in nazadnje palica v šinico raztenša in podaljša.

Kovati se dajo vse kovine. Neke kovine kujejo se v razžarjenem ali razbeljenem stanji, ker se v takem stanji dajo laglje in bolje raztezati kakor sicer; take kovine so: n. pr. železo, baker, medenina, tombak, sre-

bro, zlato in še več drugih. Te kovine imenujejo se tudi trde kovine. Kositar, cinek in svinec so mehke kovine, ter se dajo lepše v mrzlem stanji kovati in valjati. Sicer se pa tudi trde kovine dajo nekaj malega v mrzlem stanji kovati. Mrzlo kovane kovine so bolj trde, pa tudi bolj krhke kakor sicer, če so bile vroče kovane. Za kovanje železa ni treba bog ve kolikega, in bog ve kakega orodja! Za kovanje je samo dvoje treba: kladvo in nakovalo. V fužinah, kjer se železo na veliko kuje, žene voda ali sopar kladvo, ki je včasi do 1000 centov težko. Kovači po vaseh imajo dva kladva: enega manjšega 2 do 5 funtov težkega, ki se z roko suče, in enega večega 6 do 18 funtov težkega, ki se pa mora z obema rokama vzdigovati. Železo se mora tačas kovati, kedar je kakor zarja rudeče; kakor hitro pa začenja pod kladvom zatemnevati, mora se na novo v ogenj djati. Če se hoče prav trdo skovati, mora se počasi kovati in med kovanjem kladvo in nakovalo večkrat z vodo kropiti. Na tak način kovano železo je sicer trdo, čvrsto pa ni, ampak nekako stekleno, tako da se prej stere kakor zvije. Druga glavna stvar v kovačnici je ognjišče, in tretja meh. V velikih kovačnicah se iz meha razgreti zrak na ognjišče puha, s tem se veliko oglja prihrani, in tolika vročina naredi, da se žlindra popolnoma raztopi in od železa pade. Pri kovanji večih železnih komadov morata zmerom dva biti: pomagač kuje z velikim, mojster pa z malim kladvom, z drugo roko pa v kleščah kovno železo drži, ter po naklu preobrača. Najteže je dobre kolesne šine skovati. Poprej, ko še ni bilo železnice od Dunaja do Trsta, so le v Leobnu na gornjem, in v Žavcu na slovenskem Štajeru znali in pravico imeli široke šine za parizarje izdelavati. Žavski kovači in žavski kolarji slovijo še danes daleč po svetu zavolj izvrstnih tovornih vozov, ki jih izdelujejo. Glavno kovaško opravilo je pa varenje. Mehko kovno železo se še da zvariti, trdo železo že teže, jeklo še teže, najtežeše pa lito jeklo. Dobro je, če se tista dva konca, ki se hočeta zvariti, s peskom, s stolčenim steklom, z boraksom, ali s soljo potrosita, in to zavolj tega, da zrak do razbeljenega železa

tako lahko ne pride, kajti na zraku razbeljeno železo naglo zgori, ter se v okujinah pod kladvom lušči. Na veliko se železo tudi med valci vari.

Jeklo se naredi iz grodlja s tem, da se grodlju malo ogljenca odvzame, iz kovnega železa pa s tem, da se mu malo ogljenca dodá. Jeklo, iz grodlja narejeno, se imenuje surovo jeklo, jeklo iz kovnega železa narejeno pa žgano ali cementno jeklo. Iz centa grodlja dobi se 52 do 75 funtov surovega jekla. Te obedve sorti jekla ste le bolj za grobe stvari, za žlahtneje blago se pa mora jeklo še očistiti ali rafinirati; kar se s tem doseže, da se jeklo večkrat prekuje in prevari, ali pa da se celo pretopi; v zadnem slučaji imenuje se lito jeklo, ki je med jekli najžlahtneje. Lito jeklo se dela navadno iz žganega jekla, ki se v posebnem topilniku s koksom pretopí, in potem pri pičlem zračnem prepuhu prekuje. Iz litega jekla dela se le rezilno orodje, noži, ki jih potrebujejo zdravniki itd. Damascensko jeklo imenuje se tisto, na kterem se je polirana površina s pomočjo kislin tu pa tam malo razjedla, tako da prižasta postane, tu temneja, tam svitleja.

Jeklo zedinjuje v sebi vse koristne lastnosti surovega in kovnega železa. Jeklo je trdneje in močneje kakor kovno železo, ter se zavolj tega tudi ne obrusi tako hitro kakor kovno železo. Najbolje jeklo se naredi iz tistega železa, ki je bilo z ogljem plavljeno. Če se enemu centu jekla šest lotov srebra primeša, je bojda tako jeklo najizvrtnejše za nože, britve in sploh za rezilno orodje. Dobro jeklo mora biti v svojem skladu drobno- in enakomerno zrnato.

Iz jekla se da spet kovno železo narediti, če se namreč počasi razkali t. j. ono se mora počasi razgrevati in razgreto spet prav počasi ohlajevati. Kali ali vtrjeva se pa jeklo ravno narobe, namreč če se razbeljeno naglo v mrzlej vodi ohladi; če se to večkrat eno za drugim stori, postane jeklo tako trdo kakor steklo.

Preden se jeklo raztopi spremenjava v ognji razne barve, najprej je svitlo-žolto, potem ovsene barve, na

to po redu slamnate, zlate, temno žolte, zarjaste, vijolčaste, temno modre, svitlo modre, in še le, ko postane morsko zelene barve, začne se žariti ter postane mehko kakor vosek. Za nože, britve in zdravnikove instrumente se jeklo tačas okalí, kedar je ene ali druge žolte barve. Za peresa v žepne ure in za pile se tačas v mrzlej vodi okalí, kedar je škrlataste, vijolčaste ali modre barve. Barva, v kterej se je jeklo okalilo, tudi potem na jeklu vidljiva ostane.

Najbolje jeklo se dela v Šefijeldu na Angleškem iz železa, ki je bilo v Švediji z ogljem plavljeno. Francosko jeklo je precej slabeje od angleškega. V Belgiji se ne izdeluje ravno mnogo jekla, ravno tako tudi na Nemškem ne. V prejšnjih časih se je največ jekla v našem cesarstvu izdelavalo. Na Štajerskem in Koroškem se je jeklo tako rekoč za celi svet izdelavalo. Med tem so nas pa drugi narodje, zlasti Angleži prehiteli, naše jeklo je svoje stare kupce zgubilo, in danes vsak le po angleškem jeklu poprašuje. Prav se nam je zgodilo; zakaj nismo tako prebrisani kakor so Angleži. — Na Laškem zlasti v Brešiji dobro jeklo izdelujejo. Na Angleškem se danes na leto poldrugi miljon centov jekla izdeluje, na Francoskem 600.000, na Nemškem 700.000 v našem cesarstvu 500.000, na Švedskem 150.000, na Ruskem 100.000 in v Belgiji 80.000 centov.

Iz železa izdeluje se sledeče blago: iz litega železa večidel umetnine, spomeniki, štatuve, doprsniki, posode, svečnjaki, mašine, kolesa, valci, omrežja, cevi, železna kuhinska posoda, plošče za ognjišča, rešetke itd. Veliko litega železnega blaga se počrni, umetnine se pobronijo, kuhinska posoda pa pološi ali s kositrom prevleče. — Srpi, kose in rezilnice so narejene iz surovega jekla. — Igle ali šivanke so ali iz jeklenega ali iz železnega drata. Največ igel se izdeluje v Birminghamu na Angleškem, v Ahenu, v našem cesarstvu pa v Karlovihvarih na Češkem in na Dunaji. — Žreblji so četverne sorte, ali so kovani, ali so iz železnega pleha izrezani, ali so liti, ali pa iz drata izsekani. Za ladje morajo skoz le kovani žreblji biti. Kar se oblike tiče, je veliko sort žrebljev:

žreblji za mostove in mline, žreblji za pribijanje dil, desek in škodljev, za pribijanje ključavnic in krilnih ploščic na strehe, žreblji za podkove, za sedlarje, za podplate itd. Vsi ti žreblji so jekleni. Iz pleha izrezani žreblji se sicer radi skrivijo, so pa zeló po ceni. — Pile in strugače so vse jeklene. Najmanjše pile trebajo urarji. Najtrdejše pile so angleške. Strugače trebajo mizarji, čevljarji, kovači, glavnikarji in klesarji. — Odkar les zmerom draži prihaja, začele so se tudi take stvari, ki so se poprej le iz lesa delale, iz železa izdelavati n. pr. mostove, ladje, hiše itd. Za vse te stvari jemljejo lito železo, ker je najceneje.

Kovno železo v palicah pride v kupčijo po centu in po pol centa zvezano. Največ železne obrtnije je na Angleškem. Angleži izdelavajo na leto 40 miljonov centov železa, Francozi samo 10, Amerikanci 8, v našem cesarstvu pa 7 miljonov centov, ki je kakih 80 miljonov goldinarjev vredno, ter 350.000 ljudi redí.

Železo poznajo ljudje že dolgo. Že 2000 let pred Kristusovim rojstvom so ga Egipčani, Indje in Grki poznali. Za časa Rimljanov, 100 let pred Kristusovim rojstvom, je zlasti Noriško ali Štajersko železo na glasu bilo. Kako so stari narodje železo plavili, in nadalje izdelavali, tega mi ne vemo. Potem ko je staro rimsko cesarstvo po navalu divjih narodov razdjano bilo, začeli so spet najprej na Štajerskem železo izdelavati, in sicer okoli leta 700 po Kristusovem rojstvu. Iz Štajerskega se je razširilo izdelavanje železa 200 let pozneje na sever na Česko in Nemško, na jugu pa noter do Španjskega. Iz Nizozemja, kjer so železnarne zlasti okoli leta 1150. na glasu bile, razširilo se je izdelavanje železa na Angleško in v Švedijo. Kje so prvi plavši sèzidani bili, to se ne da za gotovo pozvedeti. Pred 100 leti se je še vse železo le z ogljem plavilo, še-le od leta 1720. so začenjali na Angleškem kokse rabiti v plavših.

XXXVI. Steklo.

Steklo se dela iz kremenice. Kremen se najprej na ognji sprši, in potem vroč naglo v mrzlo vodo vrže. To se stori zavolj tega, da kremen po naglem razhlajenji krhek postane, kajti on se mora, preden ko v topilnik pride, pod stopami v prah raztolči; kar se pri prepršenem in krhkem kremenu veliko laglje stori, kakor pri surovem. Kremenov prah se potem v topilniku raztopi, in sicer se dodá pepelika ali natron, včasi tudi navadna kuhinska ali glavberjeva sol. — Tudi stara, potrena steklovina se dá na novo pretopiti, v kteri namen se pa mora tudi poprej pod stopami na prah raztolči.

Če se raztopljenemu kremenu apno dodá, postane steklo trdejše in svitlejše, dodano železo ga naredi zelenkastega, dodani svinec pa mehkega, ki ima to lastnost, da se dá jako lepo brusiti. Iz presvinčenega stekla se delajo zlasti očala in steklene leče za drobno in daljnoglede (peršpektive.)

Najbolj prosto steklo je zeleno steklo. To steklo je navadno pretopljeno iz stare steklovine, kakoršno fantje in stare babe po dvoriščih nabirajo. Iz njega se delajo butelje in druge bolj proste steklenice (flaše). — Belo steklo je ali čisto, ali pa le na pol belo. Barva na pol belega stekla vleče ali na zelenkasto, ali na modrikasto, ali pa na žoltkasto. Navadne okenske šipe so iz na pol belega stekla. Najžlahtneje belo steklo imenuje se kristalno steklo. Slabo steklo postane v kratkem času môtno, ali kakor se reče steklo „oslepi“. Zlasti v takem zraku, ki ima amonijak v sebi, se steklo naglo spridi. Z amonijakom onečíščen zrak najde se zlasti v hlevih in drugih živinskih stajah, kajti amonijak puhti iz živinskega blata. To je tudi vzrok, zakaj šipe na hlevnih in stajnih oknih tako hitro oslepé. Črez šipo naredi se neka tenka mrenica, ki kaže mavričine barve. Ta mrenica prihaja čem dalje debelejša, tako, da se nazadnje od šipe celo odluščiti da.

Raztopljeno steklo je tako gosto kakor n. pr. strd. Z malo palčico se mora precej velika kepa iz topilnika

vzdigniti, sicer je pa tako razvlečljivo, da se morejo iz njega niti, kakor svila tenke in dolge, izvleči. Na hladnem zraku se kaj naglo vtrdi. Bolj naglo pa ko se je vtrdilo, bolj je krhljivo. Da kolikor mogoče manje krhljivo postane, mora se pri izdelavanji steklovine posebno na to paziti, da se izdelki kolikor mogoče počasneje ohlajevajo in vtrjevajo. V glažutah imajo v ta namen posebne hladilnice, v kterih se stekleni izdelki hladé. V hladilnici je pa vendar še toliko vročine kakor v kakšnej lončarskej pečnici. Če se pusti kapljica raztopljenega stekla v mrzlo vodo kaniti, naredi se tako imenovana steklena solzica, ki je zavolj tega, ker se je zeló naglo ohladila, tako hrhka, da se vsa v prah razsuje, če se le mala trohica od nje odkrhne.

Raztopljeno steklo mora se v topilniku dobro premešati. Žlindra, ki jo steklarji stekleni žolč imenujejo, in druga pena, ki po vrhu plava, mora se posnemati, zlasti pa burkeljci in spuhljine odpraviti.

Za izdelavanje raznih steklenih izdelkov zadostujeta samo dva delalca: razpihalec in njegov pomagalec. Njuno orodje je zeló enostalno, tako da enostalneje skor biti ne more, ter je od najstarejših časov pa do danes zmerom eno ter isto ostalo. Razpihalec ima 4 do 5 čevljev dolgo in palec debelo cev, ktero imenujejo „piščal“. Ta cev je na obeh koncih malo razbuhnjena, v sredi pa, kjer jo razpihalec drži, z lesom obdana. Z enim koncem te cevi zajme razpihalec raztopljeno steklo iz topilnika; in sicer ga vsakikrat toliko zajme, kolikor sodi, da ga bo treba za tisti izdelek, kterega namerava narediti. V plošči, ki je ali železna, ali kamnena, ali lesena, so narejene polukrožne jamice, skor bi se moglo reči: kalupiči. V eno teh jamic nastavi razpihalec tisti konec cevi, na kterem zajeto steklo visi, na drugem koncu pa piha v cev, ter jo med pihanjem vedno suka, in na ta način vpodobija zadevno stekleno posodo. Razpihalec mora imeti dobro oko, sigurno roko, zlasti pa močne prsi za pihanje; sicer je pa pri tem delu največ na spretnosti in izurjenosti delalca ležeče. — Na dnu vsake votle steklene posode vidi se nek vtisk, kakor da bi bila tú posoda odlomljena. Na-

vadno je tudi dno kakor popek malo noter vtisnjeno. To pride od tega, ker je pomagalec na tem mestu železno palčico rahlo na posodo pritisnil, ki se je do sedaj še zmerom na razpihalčevej cevi držala. Posoda se prime pomagalčeve železne palčice ter se odtrga od razpihalčeve cevi. Zdaj stoji na pomagalčevej palčici, kakor da bi na njo nasajena bila. Razpihalec jo potem še zgoraj s klobasico na novo zajetega stekla zarobi, in ko je posoda s tem dogotovljena, strese pomagalec svojo palčico, posoda se od nje odkrhne, in tam, kjer se je palčice držala, prikaže se tisti krh, ki ga vidimo na dnu vsake steklenice, kupice, ali sploh votle steklene posode, ktera ni brušena.

Celo šipe in drugi ploščnati stekleni izdelki se danes večidel s pihanjem, ne kakor nekdaj, z livanjem izdelujejo. Le šipe za zrcala se še sem ter tje lijejo. Plošča, črez ktero se v ta namen raztopljeno steklo razlije, je navadno iz železa, ter mora precej debela biti, da se pri večkratnem naglem razvročenji in zopetnem razhljajevanji ne vsloči. V Št. Gobinu na Francoskem je ena največih in ena najstarejših glažut za zrcalne šipe. Plošča, na kterej se v tej glažuti šipe livajo, je iz brona, tehta pet sto centov, ter je stala 38.000 goldinarjev. Preden se steklo črez ploščo razlije, mora se plošča razgreti, zlasti pa skrbno vsakega prahú, vsakega najmanjšega pepelnega prhalca očistiti. Razlito steklo se potem kakor testo s težkim valcem lepo enako razvalja. Zrcalne šipe se same med seboj brusijo, t. j. tako da se druga ob drugej drsa, in sicer v tekočej vodi; le zadnji glaj se na suhem olika. Brušenje zrcalnih šip je zeló težavno delo, ter šipe zlasti zavolj tega tako drage naredi, ker pri brušenji precej veliko stekla v zgubo gre. Glažute, v kterih se zrcalne šipe lijejo, zahtevajo neizmerno veliko kapitala, zato so pa tudi zeló redke. V celej Nemčiji, ki je vendar gledé obrtnije ena prvih dežel, ste samo dve.

V novejših časih so prišle zeló velike in močne steklene table v kupčijo. S temi tablami pokrivajo se zlasti take fabrike, ki veliko svitlobe potrebujejo n. pr.

predilnice in tkalnice. S temi steklenimi tablami se nadalje pokrivajo tudi dvorišča in lope. Te table so skor pol palca debele in tako močne, da jih tudi najdebejleša toča ne potere. Neke teh tabel so tolike, kakor velike plahte. — Kdor hoče, da mu vlaga iz zemlje ne bo mira močila, naj dá pri zidanji temeljnih zidin steklene table črez celo debelino zida vzidati, kajti skoz steklo ne more niti kapljica vlage predreti.

Najteže je steklo za daljnoglede (teleskope) narediti, skoz ktere zvezdoznanci solnce, mesec, planete, zvezde in druga nebesna telesa opazujejo. — Môtno steklo za lampine krogle se naredi, če se raztopljenemu steklu 8—10 odstotkov belo žganih in dobro zmletih ovčjih kosti primeša.

Barvati se morebiti nobena stvar ne da tako lepo in tako lahko kakor steklo. Že stari Rimljani so umeli steklo barvati, in sicer veliko lepše barvati, kakor to dan danes znamo. Njih pisatelji poročajo, da se je steklo z 11.000 raznimi barvami barvalo. Na kak način so Rimljani steklo barvali, to je danes za nas še skrivnost. Naši steklarji si že dolgo in veliko prizadevajo, da bi to skrivnost razkrili, pa do dozdaj vsa njih prizadevanja niso zaželjenega vspeha imela. Sicer pa ima tudi danes skor vsaka fabrika svoje posebne načine barvanja, ki jih drugim prikriva. Iz barvanega stekla se ponarejuje tudi drago kamenje, in sicer tako ukanljivo, da človeško oko brez drugih pripomočkov ponarejenega od pravega dragega kamenja ne more razločiti. O tem bo še na drugem mestu govorjeno.

Dasiravno je steklo zeló trda stvar, je vendar demant še trdejši, kajti ž njim se more steklo rezati. Sicer so pa tudi neke posebne škarje iznajdene, s kterimi se morejo celo debele steklene šipe precej gladko rezati. Celo kalati se da steklo in spet skupaj skeliti.

V našem cesarstvu je kakih 300 glažut, od teh jih pride 160 samo na Česko. Vrednost v našem cesarstvu na leto izdelanega steklenega blaga iznaša 20 miljonov goldinarjev, in od te svote pride na Česko več kot polovica. Na Českem se je steklena obrtnija na ve-

liko še le pod cesarico Marijo Terezijo pred kakimi 100 leti začela. K nam Slovencem je še-le pozneje iz Českega prišla. — Na Angleškem izdelujejo zlasti lepo kristalno steklo, na Francoskem pa izvrstne šipe za zrcala. Tudi v Petrogradu, ruskem glavnem mestu, izdelujejo glasovita zrcala. Navadna prosta zrcala, kakoršna se sploh po kmečkih hišah najdejo, izdelujejo se pa na Bavarskem v Norinbergu in Fürthu in v tolikej množini, in po tako nizkej ceni, da človek skor ne bi verjel. Lepo stekleno obrtnijo imate tudi Belgija in Benetke.

Steklo so že 2000 let — Kitajci baje že 3500 let — pred Kristusovim rojstvom poznali. Po velikem preseljevanji narodov se je ta obrtnija še-le 13. stoletja in sicer najprej v Benetkah spet oživela, ter se od tod malo po malem po celej Evropi, da! po celem svetu razširila.

XXXVII. Dragocenosti.

Dragocenosti izdelujejo se iz raznih snovi: iz zlata, iz srebra, iz dragega kamenja, iz bisera, iz platine in še celo iz železa in jekla. Med dragocenosti spadajo prstani, narokovice, uhani, verižice, pečati, kopče, glavniki, gumbi, škatuljice, medaljoni, igle za prsnike, žezli, krone in še več drugih stvari. — Največ in najlepših dragocenosti se izdeluje dan danes na Francoskem zlasti v Parizu in Lijonu. Samo v Parizu je kakih 800 fabrik, v kterih se zgolj le dragocenosti izdelujejo. Na Angleškem izdeluje se sicer tudi mnogo dragocenosti, ki pa niso ne tako lepe in ne tako okusne in tako prikupljive zunanje oblike kakor francoske. Na Švicarskem izdelujejo posebno lepe z raznimi barvami posteklene (emélirane) dragocenosti. Imenitne dragocenosti, ki se morejo precej za pariškimi vvrstiti, izdelujejo se tudi na Dunaji. Nekdaj so bile zlasti beneške dragocenosti na glasu, kar pa danes niso več. Beneške ovratne zlate verižice so nekdaj zeló slovele. Pripoveduje se, da je nek beneški zlatar tako tenko in tako lahko zlato verižico naredil, da je za njo bolho oklenil, in da je bolha to zlato verižico za seboj vlekla kakor jetnik svoje okove.

Z l a t o je izmed vseh kovin najplemenitejše in najdragocenejše. Suho ali čisto zlato je žolto kakor ogenj, ter ima nek poseben lesk. Če se raztopajočemu zlatu boraks prida, obledi njegova žolta barva, če se mu pa solitar prida, se pa žolta barva še bolj vzdigne, in zlato postane rudeče kakor purpela. Isto tako naredi baker (kufer) zlato rudečkasto, srebro pa zelenkasto-žolto in celo belo. Če se pa oboje: baker in srebro zlatu primeša, se barva zlata nič ne spremeni. Suho zlato je skor tako mehko kakor svinec, ter se da neizmerno tenko raztegniti, in neizmerno dolgo razvleči. Iz zrna zlata, kakor leča velikega, se da drat izvleči, ki je 500 stopajev dolg. En cekin se da tako tenko raztolči in raztegniti, da se more ž njim konj in konjik odeti. — Zlato se vtrdi, če se mu ktera koli druga kovina doda. Zlato nikoli ne rjavi, naj že bo ali na suhem ali na mokrem, in zavolj te njegove lastnosti se ž njim take stvari prevlečejo, ali kakor se pravi pozlatijo, ktere bi sicer naglo rjavele n. pr. osti na strelovodih, ki so vsem vremenom izpostavljeni. V tako imenovanej kraljevej vodi, ki sèstoji iz solne in solitarne kisline, se zlato raztopi.

Prav čisto zlato se v prirodi nikjer ne najde. To kar se navadno za suho ali čisto zlato ima, je že s srebrom, bakrom ali kako drugo kovino pomešano. V cekinih in zlatih dragocenostih je navadno baker ali srebro primešano, in to zavolj tega, da so trdnejše, kajti sicér bi se v kratkem ogulile in obrusile. — Zlato je ravno tako kakor železo po celem svetu razširjeno. Navadno je pa tako na drobno razdeljeno, da se ne izplača, ga pridobivati. Izmed vseh rudnin se zlato pa vendar najraje kremenovine drži. Suho zlato se najde v gručah, v zrnih, v nitkah, v dljuskicah in tudi v podobi praha. Stari narodje so poznali samo sedem kovin, in med temi je bilo zlato brž ko ne tisto, ki so ga najprej spoznali in rabili. Železo je bilo starim narodom veliko pozneje znano kakor zlato. Stari Rimljani so največ zlata iz Ilirije t. j. iz naših krajev dobivali, kjer ga je baje toliko bilo, da so ga kar pobirali, kakor n. pr. danes v Kaliforniji. Čudno! dandanes ga pa nikjer ni.

V Evropi se v sedanjih časih največ zlata na Ruskem v Uralu, in na Ogerskem in Erdeljskem pridobiva. Tudi v Dravskem pesku se najde zlato v tenkih dljuščicah in drobcenih zrncih, pa tudi samo med Osekom v Slavoniji in Ptujem na Štajerskem. Tu ga zlasti cigani v posebnih rešetkah iz proda, peska in mulja spirajo. V prejšnjih časih se je iz Drave na leto zlata v vrednosti kakih 6000 gold. pridobivalo, danes se je to spiranje že skor čisto opustilo. — Na Uralu se je našla gruda čistega zlata, ki je 80 funtov tehtala. Večа gruda čistega zlata se ni več ne poprej ne poznej našla. Sicer pa ima Rusija v Sibiriji še bogatejša zlata rudokopja kakor na Uralu. Razen v Sibiriji se v ostalej Aziji zlata ne najde ravno v velikem izobilji. Iz Afrike je v prejšnjih časih veliko več zlata v kupćijo prišlo, nego ga danes pride. Čuje se pa, da so notranješe malo poznane afrikanske dežele zeló bogate. Afrikansko zlato je skor vse iz peska gorskih potokov nabrano. V južnej Ameriki je zlasti v Braziljanskem cesarstvu mnogo zlata. Največ ga je pa v Kaliforniji v severnej Ameriki. Ko se je leta 1847. začulo, koliko je zlata v Kaliforniji, začelo je zlatohlepnih ljudi, od vseh vetrov naše zemlje tje vreti, in kjer so še malo poprej same puščave bile polne divjih zverin, tam je danes vse polno ljudstva. „V vsakem prgišču zemlje, ki ga je kdo iz tal pobral, je bilo kolikor toliko zlata najti.“ Zlatonosna zemlja se v Kaliforniji koplje, in potem na posebnih rešetih ob potokih spira. Voda vzame zemljo seboj, teži kamenje pa, in kar je zlata vmes, ki se potem izbere, ostane nazaj. Sicer je pa pridobitev zlata tudi že v Kaliforniji zadnja leta pešati začenjala. — V Avstraliji se je še le v najnovejših časih zlato našlo, in sicer na otoku, ki se mu Nova Zelandija pravi.

Zlato se rabi večidel za izdelavanje dragocenosti, za lišp in razkoš, za kovanje denarja, za pozlačenje drugih kovin, za barvanje stekla in porcelana, in tudi za zdravila.

Na Ogerskem se pridobiva na leto zlata v vrednosti enega miljona goldinarjev, vsega skup v našem cesar-

stvu na leto kakih 30 centov. Rusija pridobiva na leto zlata za kakih 20 miljonov goldinarjev. Na celej zemlji pridobiva se pa na leto kakih 3200 centov zlata.

Razen prstanov in nekih drugih malih stvari, se zlate dragocenosti le malokdaj v kalupičih lijejo, kakor stvari iz drugih kovin, ampak zlate dragocenosti se ali prešajo, ali izrezljavajo, ali iz zlatega pleha tiskajo, ali iz zlatega drata in zlatih niti pletejo. Večji predmeti so navadno iz več poedinih delov sèstavljeni. Zlate verižice se na mašinah kaj spretno izdelavajo. En delalec more na dan verižic v dolžini 100 čevljev na mašini narediti. Votle zlate dragocenosti se zavolj veče trpežnosti in tehtnosti z glino in smolo nabašejo.

Zlato se važe in ceni po markah. Ena marka važe 16 lotov. Marka je razdeljena na 24 karatov, lot pa na 20 granov. Najfinejša zlatenina ima v enej marki po 18 karatov čistega zlata, ostalih 6 karatov spada na primešane druge kovine. Srednja zlatenina ima v enej marki 14, prosta zlatenina (žužu-zlato) pa samo 8 karatov čistega zlata v enej marki. V našem cesarstvu se sme zlato po postavi samo na te-le načine mešati ali legirati: 1. samo z bakrom; — 2. samo s srebrom; — 3. z $^2/_3$ bakra in $^1/_3$ srebra; — 4. s polovico bakra in polovico srebra; — in 4. s tretjino bakra in $^2/_3$ srebra.

Kakor zlato, je tudi s r e b r o že zdavnej ljudem poznano. Srebro se najde najraje z žveplom zedinjeno, sicer pa tudi s svincem, z bakrom in živim srebrom, redkeje s kako drugo kovino zmešano. Suho srebro, kakoršno se v prirodi najde, ima zobčasto, stremenasto ali vlaknasto podobo, včasi se pa drži na drugih rudninah kakor tenka rosica. Srebro jo zeló volno in raztezljivo, na prelomu se pa kaže, kakor razsekano. Suho srebro, kakoršno se v prirodi najde, je površno žoltkasto, še celo črnikasto, znotraj pa zmerom kakor sneg belo. V solitarnej kislini se raztopi.

Najbogatejša sreberna rudokopja so danes v Mehiki, sicer imajo pa tudi južnoamerikanske države: Chile, Peru in Bolivija obilo srebra. Nekdaj je tudi gorovje, ki med

Saksonskem in Českem mejo dela, zavolj svoje bogate sreberne rude na glasu bilo, in tudi danes se še precej veliko srebra tu pridobiva, to da veliko manje, kakor nekdaj. Sreberne žile od leta do leta bolj ginejo. Iz saksonskega srebra so se prvi tolarji kovali. Nekaj več kakor na Českem in Saksonskem se na Ogerskem srebra pridobiva, zlasti na Slovaškem. Na celej zemlji pridobiva se na leto blizo 107.000 centov srebra. Ker je čistō srebro premehko, se mu v ta namen, da trdnejše postane, nekaj bakra primeša. V 16 lotih surove težine je navadno le po 13 lotov čistega srebra, 3 loti pa bakra. Srebro se, kakor zlato, na marke računi in ceni. Ena marka srebra tehta, kakor pri zlatu, 16 lotov, ali 24 karatov.

Drago kamenje je tisto, ki se po posebnih lastnostih, po barvi, po lesku (iskri), po prozornosti, po trdosti in še več drugih odlikuje. V kupčiji se navadno sledeči kamni med drago kamenje štejejo: demant, safir, rubin, spinel, smaragd, beril, topas, cirkon, granat, turmalin, opal in krizolit. Kar jih je pa še več, ti spadajo že med drago kamenje druge vrste, n. pr. ametist, ahat, karniol, gorski kristal, tirkiž itd. Vsak lepši dragi kamen ima v kupčiji priimek „orientalni“ t. j. iz jutrovih dežel, dasiravno ni baš iz jutrovih dežel k nam prišel. Kupčijski priimek „orientalni“ zaznamuje samo izvrstnost in lepôto kamna. V starih časih so lepše drago kamenje „moško“, slabše pa „žensko“ imenovali. Pri brušenji in likanji dragega kamenja se mora zlasti na žilice paziti, ki skoz kamen gredó, ker se po teh najraje razkolje. Tisti dragi kamen, v kterem so podobe izdobljene, imenuje se „gemma“, tisti pa, na kterem so povzdignjeno izrezane „kameja“.

Pravo drago kamenje od ponarejenega razločiti, to ni lahka stvar. Najzanesljiveje znamenje dragega kamna je njegova trdost. Najtrdejši je demant. Ž njim se more vsaka stvar na svetu rezati, celo steklo in jeklo. Gledé barve je safir moder, rubin rudeč, topas žolt, beril zelenkast, smaragd zelen kakor trava, ametist ljubičast in kakor ognjen itd. Drugo jako zanesljivo znamenje pravega dragega kamna je njegova primerna težina. Primerna

težina meri se po težini čiste vode. O dragem kamnu, ki je n. pr. petkrat teži, kakor čista voda njegove velikosti, se reče, da je njegova primerna težina p e t, če je desetkrat teži, se reče, da je njegova primerna težina d e s e t. Razno drago kamenje je razne primerne težine. Najbolj se ceni tisto drago kamenje, ki je enobarveno; pisano drago kamenje spada že med drago kamenje slabše sorte.

Ponarejeno drago kamenje je navadno stekleno. Po trdosti in po primernej težini se stekleno drago kamenje prav lahko razpoznava od pravega dragega kamenja, na oko se pa iz stekla ponarejeno drago kamenje nikakor ne da od pravega razločiti.

Kakor je že rečeno bilo, je ni bolj leskeče stvari na svetu, nego je d e m a n t. Demant je navadno čist kakor gorska studenčnica, in takšen je tudi najdrajši. Včasi je demant pa tudi barvan: siv, žolt, rjav, črn, rudeč, zelen in moder. Demant zgori na ognji kakor premog. Če je delj časa na solncu bil, ali če se je sègrel in drgnil, se sveti in iskri tudi v temi. Cena demanta, kakor sploh dragega kamna, računi se po karatih. Demant enega karata stoji 100 goldinarjev, demant pa, ki ima 15 karatov (kakor dober lešnik) ceni se na 20.000 goldinarjev.

Demanti se najdejo v Braziliji, v vzhodnej Indiji in na Uralu. Navadno ležé v gorskej šipini, v razdrobljenih pečinah. Delalci, ki to gorsko sipino spirajo in preiskavajo, so celo nagi, češ da ne bi kak demant poskrili; in ker so neki delalci najdene demante celo požirali, dobivajo po delu prah za drisko, in njih blato se potem na tenko preišče. Ker je demant najtrdejša stvar, se le po tem brusiti da, da se dva demanta drug ob drugem drgata. Tudi drago kamenje se najlaglje z demantnim prahom brusi. Zavolj svoje trdosti rabi se demant za ležišča, v kterih se osi v urah, pri tehtnicah in drugih finih mašinah pregibajo. Po obliki, kakoršno brušen demant ima, imenuje se: brilant, rožica, ploščenak, tolščak itd. Primerna težina demanta je $3^1/_2$ t. j. on je tri in polkrat teži kakor enako veliko čiste vode.

Velikih demantov je malo na svetu. Človek bi mogel vse na prste ene roke sèšteti. Ni čudo tedaj, če ima vsak večih demantov svoje posebno ime, in svojo posebno zgodovino. Demant v žezlu ruskega cara je $194^1/_2$ karatov težek ter se imenuje „Orlov“. Perzijski šah ima demanta „kahinur“ imenovanega, ki tehta 109 karatov. Neki sultan na vzhodnoindijskem otoku Matan ima baje demanta 367 karatov težkega. „Vojvoda toskanski“ ima $139^1/_2$ karatov. „Regent“ v francozkem državnem zakladu ima 136 karatov, „Sanci“ pa $53^1/_2$ karatov. Demant „Sanci“ je znamenit zavolj sledečega prigodka. Sanci, tako se je namreč imenoval lastnik tega demanta, poslal je svojega služabnika z demantom na Švicarsko. Na potu so tolovaji služabnika s tem namenom napadli, da mu demant s silo vzamejo. Služabnik, videvši kaj mu žuga, je demant požrl. Tolovaji so služabnika ubili, pa se ve da, demanta niso pri njem našli. Lastnik demanta Sanci, po kterem je demant tudi pozneje svoje ime dobil, je dal ubitega služabnika poznej, ko je to zvedel, izkopati, truplo razparati, in res — demant se je v njegovem želodcu našel.

Biser se najde v podobi okrogljičastih zrnov v morskih in potočnih školkah. Kako se to okrogljičasto zrnje v školkah naredi, to se še danes čisto za gotovo ne vé. Biser je iz iste snovi kakor biserna matica, o kterej je že bilo na drugem mestu govorjeno. Gledé barve je biser raznovrsten. Navadno je bel, sicer pa tudi žoltkast, rožičast. škrlatast, črn in zelen. Najbolj čislan je beli biser. Biserne školke so globoko na dnu morja. Ljudje, ki jih lové, morajo se na dno spustiti. Dokler jim sape ne zmanjka, poberejo kolikor največ morejo školk, ter s tem svojim plenom spet na površje splavajo. Največ bisera pride iz vzhodne Indije, iz Perzije in Paname, kajti v ondešnjih morjih je lov na biserne školke najbolj plenjiv in najbolj udomačen. En potopljalec more na dan do 4000 školk iz dna morja poloviti. Včasi se v enej samej školki do 40 bisernih zrnov najde, včasi se pa tudi pripeti, da v sto školkah ni ne eno zrnce. Kar se veličine bisernih zrnov tiče, najdejo

se od makovega zrna do dobrega lešnika. Debelejši biser je pa že zeló redek. — Biser kot lišp je od davnih časov v navadi. Ponareja se biser iz zobov neke ribe iz rudečega morja, ali pa — kar je še navadnejše, iz stekla in alabastra.

XXXVIII. Živežna roba.

Prvo in najobhodnejše blago za človeka je živež. Kdor hoče živeti, si mora ali živež sam pridelati kakor kmet, ali si ga pa mora zaslužiti kakor rokodelec, obrtnik in trgovec. Kupčija živeža je ena najboljših kupčij, kajti za živež se vsak dan kupec najde.

Najglavnejši človeški živež je kruh. Za vsakdanji kruh molimo v vsakem očenašu. Kjer enkrat ljubega kruhka zmanjka, tam je lakota. Kruh se dela, kakor vsak vé, iz žita. O žitu in o žitnej kupčiji smo že na drugem mestu govorili. Tukaj bodemo samo še o riži (rajžu) nekaj povedali, ki tudi med žita spada. Riža je za prebivalce mnogih dežel najglavnejši živež. Na Kitajskem, na Japanskem, v vzhodnej Indiji, v Afriki, po celej južnej Evropi in po nekih krajih Amerike rižo nadomestuje naš kruh. Kruh iz riže je bolj bel kakor pšeničen, ima pa to napako, da se naglo osuši. Gotovo nobena druga rastlina na svetu toliko ljudi ne preživi, kakor ravno riža. Tam kjer jej podnebje in zemlja ugajata, dá riža v pravem smislu besede stoterni sad. Riža zahteva toplo podnebje, in ker spada med močvirne rastline, tudi precej veliko vlage. Njive, na kterih se riža seje, morajo tako lego imeti, da jih je mogoče vsak čas, kedar je treba, z vodo napojiti; sicer pa riži ni treba nič kaj gnojiti. Najbolje znajo Japanci rižo pridelavati. K nam pride riža v podobi kaše. Dobra riž-kaša mora biti lepo belá, prosojena, čvrsta in suha. Dobra riž-kaša ne sme imeti zamolklo duho, pa tudi ne sme biti kiselastega okusa. Zrnje ne sme biti raztolčeno, prašno in smetno. Riž-kaša se mora na suhem hraniti, kajti v vlažnej shrambi pride rad molj v njo. — V kupčijo pridejo navadno sledeče sorte riž-kaše: 1. Karolinska riža iz severne Amerike.

Njeno zrnje je bolj dolgo, pa malo vože memo zrnja laške riže; — 2. Riža iz vzhodne Indije; — 3. Riža iz južne Brazilije; — 4. Turška riža. Ta je malo rudečkasta, njeno zrnje je teže in veče memo zrnja laške riže, sicer pa turška riža ni tako okusna kakor laška; — 5. Egiptovska riža. Ta ima veliko in zelo močnato zrnje, pa le malokdaj je prav lepo čista, in navadno jej je tudi zavolj molov nekaj soli primešane; — 6. Izmed laške riže je v kupčiji najbolj čislana tista, ki okoli Ostilije, Mantuve in Verone raste, slabši sorti ste pijemonteška in romanjska riža. V naših štacunah imajo skor le samo laško riž-kašo na prodaj, sem ter tje morebiti tudi turško, druge pa javalne. — 7. Na južnej strani ruskega Kavkaza in v Krimu raste riža, ki je gledé vseh svojih lastnosti dostojna vrstnica laške riže. — 8. Tudi na Ogerskem se po močvirnih krajih nekaj riže seje. Letni pridelek na Ogerskem računi se na kakih 10 tisoč mernikov.

Drugi glavni človeški živez je meso. Potrjeno je, da je mesojedec močnejši in trpežnejši memo onega, ki se samo ob močnatih stvareh živi. Kdor mnogo živine redi, ne bo imel samo dosti mesa, ampak tudi kruha, kajti živina mu bo naredila veliko gnoja, in — to vé vsakter, da brez gnoja zemlja le pičlo žetev da. Največ in najbolje meso da rogata živina: goveda, ovce, koze, divji kozel, jelen, srna, los; nadalje tudi svinja, kamela, konj, osel, zajec, bobec, veverica, polh itd. Izmed kuretine: kokoši, race, gosi, fazani, purani, golobje, prepelice in še več drugih manjših ptičev. Izmed vodnih živali: ribe, raki, želve in žabe. V nekih krajih jedó ljudje tudi pse, opice (mirkovce), kušarje in kače. — Za kupčijo je izmed vseh živali govedje največe važnosti. Poprej, ko še ni bilo železnic, se vol ni mogel lahko črez 30 milj daleč gnati, kajti gonja ga je shujšala, in to je bila, molčé o drugih potnih stroških, škoda za trgovca. Danes pa, ko imamo železnice, morejo se pitani volovi na stotine milj daleč prevaževati. Železnice so živinsko kupčijo zeló pospešile, vsled tega se je živini cena vzdignila, in to je zlasti našemu kmetu živinorejcu v

korist. Iz naših krajev gre največ pitane klalne živine v Trst. Trščani in sploh Lahi so najbolji in najzvestejši kupci za našo živino. Če Trščanov ni na živinski sajem, je slaba za živinorejca, ki je svojo živino na trg postavil.

Skor vsaka jed mora slana biti. Nezabeljeno se še da jesti, neslano pa nikakor ne. Priroda je človeka s soljo v izobilji preskrbela, kajti soli je neizmerno veliko na svetu. V morji, ktero dve tretjini naše zemlje zaleže, je vse polno soli raztopljene. Za gotovo se more reči, da ljudem, kakor zraka in vode tudi soli ne bo nikoli zmanjkalo. In ne samo v morji, ampak tudi na suhem se soli v izobilji najde. Cele gore so tako rekoč iz same soli. Gorska sol je navadno z malcem, z laporjem, z ilom, ali kakšno drugo rudnino pomešana, ter se mora teh stvari očistiti, preden je za človeški vžitek. V našem cesarstvu je bila največa solina v Galiciji med mesti Vijeličko in Bohnijo. Pred nekolikimi leti je pa po nespretnosti rudrudninskih vodjev v te rudnike voda stopila, več kot polovico jam zalila in potopila. Poprej se je iz tega rudnika na leto 1,200.000 centov soli pridobivalo, danes pa niti polovica tega ne. Bogate soline ima naše cesarstvo še na Solnograškem, na gornjem Štajarskem in Erdeljskem. Sicer se pa tu in tam slatine ali slani zvirki najdejo, ki so znamenje, da se v tistej gori, izpod ktere izvirajo, solna ruda nahaja. V kupčiji razločujejo se tri vrste soli: kamnena sol, morska sol in živinska sol. Kamnena sol pride v kupčijo v gručah („štôkih“), morska sol je zrnata kakor pesek, živinska sol pa ima podobo debelega kamenja. — Iz morja se sol tako-le pridobiva. Morska slana voda napelje se v plitve jame, v kterih se tako mirno stati pusti, da se voda na solncu in vetru izhlapi in osuši. Sol, ki je bila v vodi zadržana, se potem na dnu jame v drobnih kóbrastih kristalih najde. Tam pa, kjer je gorivo dober kup, se morska voda tudi na ognji okuhava. V našem cesarstvu so velike morske soline v Istri in Dalmaciji, zlasti v Kopru in Piranu. — Kamnena sol, kakoršna se iz rudnika koplje, se najpoprej v vodi raztopi. Ta solnina se potem iz visokega čez nakopi-

čeno grmovje počasi prekapati pusti. Pri tem prekapanji se precej veliko vode izhlapi, in s tem se veliko goriva prihrani, kajti solnica se mora potem do suhega okuhati. Prekapanje solnice se mora večkrat ponavljati. Najugodnejši čas za prekapanje solnice je leto, zlasti kedar je lepo solnčno in toplo vreme in še vrh tega malo sapa vleče. Po zimi in o slabem, deževnem in vlažnem vremenu, je prekapanje skor brezvspešno. Po prekapanji se je solnica precej zgostila, t. j. če jo človek v usta zvame, čuti, da je bolj slana, kakor je pred prekapanjem bila. Tako zgostena solnica se ali na ognji v velikih ponvah okuha, ali se pa pusti, kakor morska voda, na solncu in vetru izhlapiti. Izhlapenje je se ve da veliko ceneje, kakor okuhavanje, ker se pri njem veliko dela in goriva prihrani, ima pa to napako, da gre zeló počasi naprej. — V našem cesarstvu pridobiva se na leto kakih 8 miljonov centov soli. Če bi se vsa ta sol doma potrosila, prišlo bi na vsakega poedinega človeka kakih 20 funtov na leto, ker se pa iz našega cesarstva veliko soli v inozemstvo prodaja, pride komaj kakih 12 funtov na vsakega za letni povžitek. — Kakor človeku, ravno tako je tudi živini soli treba, da zdrava ostane in se laglje napita. Živinska sol je navadno s sajami ali s tolčenim oglem premešana, in sicer zato, da je ljudi ne morejo povživati, kajti ona je veliko ceneja kakor sol za ljudi. Celo v ognji je sol hasnovita. V obrtniji se pa zlasti za lošenje rabi. Med soli se štejejo tudi: Glauberjeva sol, golun, vitrijol ali hudičevo olje, solitar, salmijak, boraks, potašelj, soda in še več drugih. — Kuhinska sol je v našem cesarstvu državno samotrštvo t. j. sol ne sme nobeden pridobivati, kajti to je država sama sebi pridržala. Sol nosi na leto v našo državno blagajnico suhega dobička kakih 35 miljonov goldinarjev.

Vsaka jed je okusnejša, če se s kakšno dišavo začini. Med naše domače dišave se štejejo: koper ali janež, bazilika, korijander, komina, lavrovo listje, čebula, česenj, peteržilj, majoran, rožmarin, žafran, turški poper ali paprika, gorčica ali ženf, žalbelj in še več drugih. Med inostrane dišave pa spadajo: poper, klinčki, muškat, vani-

lija, cimet, ingver, itd. Poper je dvojne sorte: črn in bel. Črn poper ni dozorel, in zato ima še lupino na sebi; bel poper je dozorel, ter se mu je lupina odluščila, sicer je pa obojni poper sad iste rastline. Črn poper je bolj ljut in gorek memo belega. Klinčki niso sad, ampak osušeni nerazcveteni popki drevesa, ki je na Molukah, vzhodnoindijskih otokah doma, ki pa dandanes pod celim vročem podnebji naše zemlje raste. Cimet je skorja drevesa, ki spada med lavorike. Cimeta je več sort: rjavi ali navadni cimet, beli cimet, kasija ali leseni cimet itd. Muškat je tudi dvojni: ali orešek ali pa cvet. Muškatov cvet imenuje se tista mrenasta kožica, v kterej orešek tiči. Beli muškatov cvet je bolj čislan kakor rjavi. Muškatov orešek je sivkast in zgrbančen. Dober orešek mora biti čvrst, tehten in masten. — Vanilija je semenin strok neke južnoamerikanske rastline, ter 5 do 10 palcev dolg, in zavolj svojega prijetnega duha zeló čislan. Ingver je koren neke rastline iz vzhodne Indije. Vanilija in ingver se morata na suhem shranjevati, ker sicer rada plesnita. Gorčica, komina in koper so sploh poznane dišave. Inostrane dišave, ali kakor se sploh imenujejo „gvirci“, rastejo le pod vročim podnebjem naše zemlje. Kupčija z dišavami je precej velika. Nobena špecerijska štacuna in nobena apoteka ni brez njih.

Sadje. V sedanjem času, ko imamo železnice, se je kupčija presnega sadja tudi zeló povzdignila. Vipavske prve črešnje, marilice, smokve, grozdje, grah itd. gre danes celo na Dunaj. Poprej pa, ko še železnice ni bilo, so Vipavke svoje sadje k večemu v Ljubljano in Trst na prodaj prinesle. Za večo kupčijo je pa le suho sadje bolj prikladno. Izmed domačega suhega sadja so v prvej vrsti slive (češplje). Nje trebajo v vsakej bolnici in v vsakej kuhinji. Suhe slive, ki po dimu ne smrdé, najdejo lahko vsak dan kupca. Najvažnejše za kupčijo je pa tako imenovano južno sadje. Med južno sadje se štejejo: limone, pomeranče, olive, manduli, rozine, suho grozdje (vajnperli), smokve, datule, maroni (laški kostanj) in rožiči.

Kava in cuker sta zlasti v novejših časih postala za veliko ljudi glavni živež. Včasi je bila kava go-

sposka jed. Ni še dolgo tega, ko so le bogatini kavo pili. Danes se pa ž njo celo najsiromašneji ljudje hranijo. Kava z mlekom, cukrom in žemljo je okusna in tečna jed; in kar je njena najboljša lastnost je to, da v primeri z drugimi jedmi najceneje pride. Še ni polnih dve sto let, ko se je na Dunaji prva kavarna odprla, danes jo pa tudi že skor vsak trg ima, in vsaka branjevka jo pije. Kava raste le v južnih vročih deželah naše zemlje: v Arabiji, v Afriki, v Ameriki in južnem delu Azije. Kavino drevo raste včasi do 30 čevljev visoko, včasi pa, ker je kave veliko sort, ostane tudi grmičasto. Sad kavinega drevesa je zeló podoben sadju naše črešnje. V vsakej črešnjici tičita dva kavina zrna s ploščnatima stranama drugo proti drugemu. Kot najboljša kava je na glasu „Mokka“, ki raste v južnej Arabiji, zlasti okoli mesta Mokka, od kterega tudi svoje ime ima. Tista kava, ki se pri nas po štacunah pod imenom „Mokka“ prodaja, ni prava Mokka, ampak le boljše sorte kava iz zapadne Indije. Prava Mokka pride le malokdaj k nam, njo povžijejo večidel le bogati Turki, ki so sploh največi kavopijci na svetu. Kavine sorte se imenujejo in razločujejo po tistih mestih in deželah, kjer rastejo. Iz vzhodne Indije pridejo sledeče kavine sorte v kupčijo: Java, Manila, Celebes, Menado in Sumatra; iz Amerike pa: Brazil, Surinam, Karakas, Domingo, Jamajka, Portoriko, Kuba, Havana in še več drugih. Razločiti in razpoznati kake sorte je ktera kava, to je zeló težko ter zahteva veliko zvedenost. Barva je najmanj zanesljivo kavino znamenje, ker je kava velikokrat nalašč pobarvana; to se pa lahko spozna, če se kava opere. Na celej zemlji se pridela na leto blizo 16 miljonov centov kave. Kdor kavo kupuje, naj gleda na to, da je čista, ne prestara in suha. Dobra kava mora biti trda, kar se med zobmi najlaglje spozna. Dobra kava mora jako, pa prijetno duho imeti. Če zrno dobre kave pade na tla, mora malo da ne zazvoneti. — Kakor skorej vsako blago, ponareja se tudi kava. Na Nemškem je fabrika, v kterej se kavino zrnje iz testa dela, barva in potem med pravo kavo meša. Najnavadnejši nadomestnik kave je rž, ki se skuha,

skuhano zrnje kakor prava kava sprži, zmelje in potem ravno tako pripravi kakor prava kava. Tudi želod, divji kostanj, grozdine peške, špargeljnovo seme, sad divje rože, češminovo seme, korenje in še več drugih stvari se prži, zmelje in kot kava skuha. Najnavadnejši nadomestnik in primešek kave je pa „cikorija“, v kterej je glavni del spržena regratova korenina. Sicer se pa ravno v cikorijo od goljufivih fabrikantov veliko drugih stvari primešava, ki so zdravju škodljive n. pr. zmleta opeka (cigel), plina, premogov prah in še več enakega. Kdor tedaj cikorijo kupuje, naj bo oprezen, da si ž njo zdravja ne pokvari.

Cuker ali po slovenski sladkor zadržujejo mnoge rastline. Neke rastline ga imajo največ v svojem sadji, druge v koreninah in spet druge v stebljovji. Izmed vseh rastlin so najbolj sladkorne: sladkoren trst, blitva ali cukrena pesa in cukren javor. Sladkoren trst in javor rasteta le bolj v toplih deželah, blitva ali burgunška repa pa tudi pri nas. V centu blitve je po 12 funtov lepega belega sladkorja. V kupčiji razločujete se navadno dve sorti belega sladkorja: kolonijalni in pesni. V apotekah imajo pa tudi še mlečen in grozden sladkor. Malo let je od tega, ko se je pri nas le samo kolonijalni sladkor prodajal. Od kar so se pa od leta do leta fabrike za pesni sladkor bolj in bolj množile, je pesni sladkor kolonijalnega vsaj pri nas po polnem iz kupčije potisnil. Sladkornici v Ljubljani in Gorici, ki ste surovi kolonijalni sladkor čistile, ste morale obedve prestati, ker niste mogle s pesnim sladkorjem se potegavati. Iz blitve se tako-le dela: Blitva ali sladkorna pesa se najpoprej na čisto opere, in potem prav na drobno razreže, tako da se v neko kašo spremeni. Ta pesna kaša se potem ožeme in dobro stisne, da se ves sok iz nje pocedí. Ta pesin sok pa nima samo sladkor v sebi, ampak poleg sladkora so tudi še druge snovi v njem, ktere je treba iz njega odpraviti. To se doseže s tem, da se soku apno primeša in sok kuhati da. Med kuhanjem stopajo vse te nesladkorne snovi na vrh, kjer se lahko posnemajo. Tako prekuhan sok se potem še dvakrat skoz kosteno oglje

prekapa in preceja, kar sok še bolj očisti. Očiščen sok se nazadnje okuha. Pri okuhavanji naredi se najprej sirup, in iz tega sirupa kristalizuje potem trdi sladkor. Če tako dobljen sladkor še ni prav čist, mora se še enkrat pretopiti in še enkrat s krvjo in kostenim ogljem prečistiti. Iz ostankov, ki se ne dadó več očistiti in kristalizovati, naredé se slabše sorte sladkorja: kandis in melis. V Evropi se na leto blizo 15 miljonov centov sladkorja naredi. Tudi iz krompirjevega in pšeničnega škroba (štirke) se da sladkor narediti, ki se pa ne da strditi, ampak je bolj sirupu podoben. — Ljudje so si od nekdaj radi jedi sladili. V starih časih, ko še sladkorja niso imeli, so si jih s strdjo sladili. V Evropo je prišel prvi sladkor po križarskih vojskah, in Arabom gre zasluga, da so sladkorov trst po deželah ležečih okoli sredozemnega morja razširili. Prva fabrika za pesni sladkor se je zidala leta 1796. v Šleziji, prva v našem cesarstvu pa leta 1830. na Češkem.

Olje. Olje se pridobiva iz vseh treh razdelov prirode: iz rudninstva, iz živalstva in iz rastlinstva. Tukaj se bodemo samo s tistimi olji zanimali, ki jih iz rastlinstva dobivamo, ker zlasti rastlinska olja, dasiravno tudi ne vsa, pa vendar stranom, človeku za živež služijo. Rastlinska olja imenujejo se po tistih rastlinah, iz kterih se narejajo. Najbolj oljnjati del rastline je njeno seme, iz tega se mora v njem zadržano olje iztisniti. Najnavadnejša rastlinska olja so: olje iz zelnega in repnega semena, iz maka, iz rička ali drenulja, iz retkvinega semena, iz semena solnčnice, kobulice, lana in konoplje, iz jederc orehov, lešnikov in bukovice, iz mandul in oliv (laško olje), iz bombaževega semena, iz zrnja buč in dinj, iz tobakovega semena, iz češpljinih in črešjinih jederc, iz divjega kostanja, iz semen razne borovine, bezga, kreše, grozdnih pešk, iz turšice in iz še več drugih. — Poprej ko se iz semena olje iztiskava, se mora seme zdrobiti ali zmečkati, kar še ali pod stopami ali pa pod težkimi valci zgodi. Zdrobljeno ali zmečkano seme se potem še med mlinskimi kamni zmelje, in še le ta moka pride potem pod tiskalnico. Neka se-

mena, ki olje čvrsto v sebi držé, se morajo pred iztiskavanjem še malo sègreti, ker se po tem olje laglje in raje od njih loči. Razna semena imajo različno množino olja v sebi. V centu lanenega semena je po 35 funtov olja,. v centu slivinih pešk tudi toliko, bučino zrnje ima v centu po 25 funtov olja, grozdna peška 22 funtov, divji kostanj samo 5 funtov, turšica pa po 10 funtov. Iz semen izprešano olje ni čisto, ter se mora še posebe čistiti, kar se s pomočjo žveplenove kisline, krede in sode na poseben kemičen način stori. Izprešani semenski ostanki imenujejo se prga, ter so zavolj tega, ker so mastni, dobro gorivo, pa tudi tečna in zdrava živinska klaja. — Obrtniki delijo olja v taka, ki se na zraku sušé, in v taka, ki se ne sušé. Med sušilna olja spadajo n. pr. laneno olje, lešnikovo olje, orehovo olje, konopleno in bučino olje in še več drugih. Sušilna lastnost dela ta olja zlasti za barvanje in pokostenje prikladna. Med ne sušilna olja se pa štejejo: laško olje, olje iz repnega semena, iz lavora, retkvino in kostanjevo olje. — Razen mastnega olja zadržavajo rastline tudi tako imenovana eterična ali ohlipna olja v sebi, ki pa niso samo v semenu zadržana, ampak tudi v cvetu. Eterična olja so n. pr. rožino olje, in olje iz limoninih in pomerančinih olupkov.

Sir. Hrvat je zadovoljen, če ima le sira in čebule v svojej torbi. Brez sira in čebule se nikamor dalje na pot ne poda. Sir je zanj eden najglavnejših živežev. Na Slovenskem se sicer ne potrosi toliko sira kakor na Hrvaškem, vendar je pa malo slovenskih hiš, v kterih ne bi kolikor toliko domačega sira imeli. Sir se dela navadno iz ovčjega, kozjega in kravjega mleka, sicer se pa more tudi iz kobilinega in osličinega mleka narediti. V kupčiji razločujete se dve sorti sira: masten sir, ki se iz neposnetega sladkega mleka dela, in suh sir, ki se iz posnetega kislega mleka dela; sicer pa pride v kupčijo tudi napolmasten in premasten sir. — Kot sirilo rabi se za neposneto sladko mleko četrti želodec še doječega teleta. Koj potem, ko se je tako tele zaklalo, sname se ta želodec iz njega, se osoli in v dim obesi. Kedar se je do dobrega osušil, se razreže in v slano

vodo namoči. Če se potem ta razsol v prêsno mleko, kakoršno se kravi odoji, vlije, se mleko naglo osiri. Pravijo, da je star osušen želodec bolji od prêsnega. Kot lipov list velika krpica tega telečjega želodca zadostuje za osirenje 50 bokalov mleka. Najbolje je, če se osirilna razsol v mlačno mleko vlije. Če je na ta način narejen sir premehek, se na toplem v kratkem času zgosti. Sirovodka (sirodka) se iz sira odpravi, če se sir v rjuhe zavije in počasi stiska. Pri tem stiskanji se more siru tudi tista oblika dati, ktera se hoče, ali hlebasta, ali četirivoglata, ali okrogličasta, ali ktera si že bodi druga. Sir se potem na kakem hladnem mestu shrani, ter s prvine vsakdan, pozneje pa bolj poredkem s soljo odrgne. Včasi se sir tudi že pred iztiskanjem sirovodke osoli. Kako se pa sir iz kislega mleka dela, tega tukaj ne bodemo opisovali, kajti to vsaka dekla vé. — V kupčiji je najbolj na glasu švicarski sir. Najbolj čislana sorta švicarskega sira je Ementalski. Holandeški sir ima obliko krogle, ter je dvojni: ena sorta ima rudečkasto zunanjo skorjo, znotraj je pa žolta in trda, druga sorta ima pa belkasto zunanjo skorjo, znotraj je pa mehka in mastna. Iz Belgije pride glasoviti Limburški sir. Izmed francoskih sirov pride k nam samo •sir „de Brie“. Iz laškega pride parmezanski sir včasi v hlebih po cent težkih, in strakino v škatuljicah. Najboljši je tisti strakino, ki ga v Gorgonzoli delajo. Iz Tirolov pride mnogo in dobrega kozjega sira. Sir hrvaškega kmeta, „mohat“ imenovan, je tako trd, da se mora s sekiro razbijati. Sir je tečen živež, pa za otroke je bolje, če se jim ne da.

K živežu se more šteti tudi vino, pivo, žganje, ocet in čaj, in o teh bodemo še tukaj h koncu, kolikor nam prostor pripušča, ktero rekli.

1. Vino. V kupčiji, kakor tudi sploh v vsakdanjem življenji, razločuje se več sort vina, in sicer navadno sledeče: a) sladka vina, v kterih ni ves sladkor v alkohol ali cvet pretvorjen. K sladkim vinom spadajo n. pr. Malaga (španjolsko vino) in Ruster (ogersko vino). Tudi „korenka“, kakoršno na Hrvaškem delajo, spada

sem. Korenka se naredi, če se eno vedro sladkega, izpod preše vzetega mošta skuha, in potem v deset veder neskuhanega mošta vlije. Skuhan mošt zapreči nekoliko vrenje, in vino ostane zmerom sladko, ima pa to napako, da se zlasti po letu rado pokvari; — b) Kiselasta ali rêzka vina, v kterih se je skor ves sladkor v alkohol pretvoril. Takšna vina so vina skor vseh naših goric, izvzemši primorska vina, ki spadajo že bolj med sladka vina. — c) Trpka vina imajoča grenec ali črmc v sebi, med nje spadajo navadno vsa rudeča in črna vina. — d) Težka ali močna vina imajoča veliko alkohola v sebi, med nje spadajo zlasti ogrska in hrvaška vina. — Razmerno ima največ vina v Evropi francoska dežela. Najimenitnejša francoska vina so Šampanjec, Burgundec in Bordeaux (izgovori Bordó). Na Nemškem raste dobro vino le ob reki Rajni, sicer pa le sem ter tje kak čviček. Na Španjolskem raste glasoviti Malaga, in na Portugalskem pa Port-vino, ki ima svoje ime od mesta Oporto, od koder ga največ v kupčijo pride. Izmed laških vin je najboljše tisto, ki na ognjenej gori Vezuvu raste ter se „Kristusova solzica“ imenuje. Na otoku Madejri, na zapadnej strani Afrike, je nekdaj eno najboljših vin rastlo. Danes ga pa zavolj trsne bolezni tam skor nič več ne pridelujejo. Na južnem koncu Afrike raste zeló čislano Kapsko vino. Iz jutrovih dežel pride le malo vina v kupčijo. Med ogrskimi vini so posebno na glasu Šopronjsko, Košičko in Tokajsko; med hrvaškimi pa Bukovesko, Moravško, Moslavinsko, Okiško, Sremsko in „Bakarska voda.“ Med slovenskimi vini so najboljša: na Štajerskem, Lutomersko, Mariborsko, Završko, Bistriško in Bezelansko; — na Kranjskem dolensko okoli Krškega, — na Primorskem bržanka in vipavsko in proseško vino. — Dobro vino mora biti čisto, in prezorno, dasiravno je črno. Dobro vino mora imeti prijeten duh, ki se njegov cvet imenuje. Okusa mora biti kiselasto-sladkega, ki ne zgine kmalo iz ust. Kapljica dobrega vina v usta vzeta mora tako rekoč vsa usta z vinskim duhom in vinskim okusom napolniti. Vinu tudi ni v kvar, če je

malko trpko. Dobro vino, če se v kupico natoči, mora se kaditi in burkelce gnati, ali kakor se pravi: mora se solziti. Od vsakega dobrega vina se zahteva, da je zdravo „naturalno“ vino, t. j. da ni z žveplom, ali kakšno drugo stvarjo čiščeno, kajti od takega vina rada glava bolí. — V goratih slovenskih krajih delajo tudi iz sadja mošt „tolkevec“, ki je navadno ali jabelčnjak ali hruševec. Po letu je pa ta mošt dobra in hladilna pijača.

2. Pivo ali ol. Pivo ni nič drugega kakor izvarek ali izvleček iz žita, ki se je bilo pred kuhanjem ali varenjem oklicilo. Ni tedaj brez pomenbe, če pivo tekoči kruh imenujejo. Pivo se dá narediti iz raznega žita: iz turšice, iz ovsa, iz prosa, iz riže itd., navadno se pa danes v Evropi le iz ječmena in pšenice varí. Ječmen se mora pustiti najpoprej v ta namen ocimiti, da se pri pogajanji cime v ječmenu zadržan škrob v klej in sladkor pretvori. Ječmen se v kratkem oklici, če se na toplem kraji plitvo razgrne in večkrat z vodo poliva; ko se začne ječmen cimiti, postane malo gorek in skor nekako po jabelkih diší. Ocimljen ječmen imenuje se „slad“, ter se ali na zraku posuši, ali pa na ognji rahlo sprži. Suhi slad se potem na debelo zmelje in z mlačno vodo zalije. Ta sodrga imenuje se žonta ali pa tudi drozga. V žonti izvleče voda vse tiste snovi iz slada, zlasti klej in sladkor, ki so za varenje piva neobhodno potrebne. Čez nekoliko dni, ko se je žontina voda že dosti kleja in sladkorja navzela, odcedí se iz slada, ter se imenuje dišečina ali začimba. Na slad se more potem še enkrat, in tudi še večkrat nova voda naliti, kajti prvi naliv ni vseh snovi iz slada izvlekel. To se ve, da je prvi naliv najboljšo in najtečnejšo dišečino dal, vsak slednji pa daje slabejšo in praznejšo. Dišečina se potem v kotlih s pridodanjem hmela kuha, po prekuhanji v ploščnatih koritih hladi, in ko se je ohladila, v posebno posodo odtoči. Ta prekuhana in ohmeljena dišečina je še zmerom oslastna, ter mora v ta namen, da se v njej zadržani sladkor v alkohol pretvori, kakor n. pr. vinski mošt, prevreti. Vrenje se pospeši, če se tej tekočini nekaj drož ali kakega drugega kvasú primeša. Na hladnejšem mestu

je vrenje počasneje in mirneje, na toplejšem pa hitreje in burneje. Počasno in mirno vrenje imenuje se spodno vrenje, kajti pri njem se kvasnica na dno vleže; hitro in burno vrenje imenuje se pa gornje ali površno vrenje, kajti pri njem se prekipajoča kvasnica na vrhu izmeče. Spodno vrenje naredi pivo stanovitnejše kakor gornje vrenje. Med vrenjem se je pretvoril sladkor v alkohol, in pivo je gotovo. Močnejša in gostejša je dišečina bila, boljše je pivo. Pivo se mora iz kvasnice odločiti, v čiste sode naliti in na kakem hladnem mestu shraniti. — Mlato ali treberi, t. j. ostanki slada so izvrstna klaja, po kterej živina naglo odebelí. Med pivom in vinom je nastala neka vojska, v kterej pivo očevidno premaguje. V prejšnjih časih se je varilo in pilo pivo le bolj v tistih severnih krajih, kjer vino ne raste, danes pa pivo čem dalje bolj proti jugu prodira, ter se je tudi v čisto vinskih deželah že vdomačilo. Še pred dvajsetimi leti bi se bile mogle vse pivovarnice na Slovenskem na prste ene roke sèšteti, danes pa skor ni mestica več na Slovenskem, da ne bi svoje lastne pivovarnice imelo. Naš kmet dolgo ni za pivo maral, danes ga pa že ljubi ravno kakor najkoreniteji Bavarec. — Največ in najmočnejše pivo (porter in ale) se vari na Angleškem. Izmed nemškega piva je najbolj na glasu bavarsko pivo. V našem cesarstvu je pa največ pivovarnic na Českem (1100). Pivo so že stari narodi kuhali, stari Slovani zlasti iz ovsa, in še danes slovenski kmetje na Koroškem za domačo potrebo svoj „koritnjak“ kuhajo.

3. Žganje. Žganje se more iz vseh tistih stvari narediti, iz kterih se tudi pivo dela, namreč iz raznega žita: iz pšenice, rži, turšice, ječmena, ovsa, riže; pa tudi še iz ajde, graha, boba, leče; nadalje iz želoda, kostanja, krumpirja, čebule, in še celo iz lišajev, iz slame in piljevine. Kjer je žito drago, se žganje navadno, vsaj pri nas, iz sočnatega sadja dela: iz sliv (slivovica), iz črešenj (maroskin v Dalmaciji), iz hrušek in jabelk, iz breskev, brinja, ostrošnic, borovnic, malovin, jerebik ali oskorušnic, iz murbinih in bezgovih jagod, iz blitve (sladkorne pese,) iz korenja, iz sirupa, iz medice, iz vina

iz vinskih drož, iz tropin, in iz še več drugih stvari. — Drugače se žganje kuha iz močnatega žita, in spet drugače iz sočnega sadja. Pri močnatih stvareh se s prva ravno tako ravná, kakor pri kuhanji piva. Najpoprej se namreč pusti žito ocimiti, in sicer mora žito za žganje bolj dolge cime pognati kakor za pivo. S cimenjem se je v zrnji zadržan škrob v sladkor pretvoril. Ta „slad“ se ali posuší in potem zdrobi, ravno kakor pri kuhanji pive; ali se pa še moker zmečka. Zdrobljen ali zmečkan slad se vžontí t. j. na-nj se voda nalije, in sicer mehka voda: deževnica ali potočnica, s prva mlačna, pozneje pa vrela, ter se dobro vse skupaj zdrozga. V žonti raztopí voda v sladu zadržan sladkor in zavolj tega mora biti žonta sladkega in ne močnatega okusa. Dobra žonta mora biti rjavkasta, ne belkasta, sicer pa čista, in ne môtna, ter mora po novo pečenem kruhu dišati. Žonta, ki se je navzela sladnega sladkorja, imenuje se kakor pri pivovarenji „dišečina“. V dišečini zadržan sladkor mora se nadalje v alkohol pretvoriti. To se doseže s tem, da se dišečina v vrenje pripravi, kar se s pridodanjem kvasa pospeši. Ker se dišečina ne odtoči iz slada, mora se pred vrenjem še s prilito vodo raztenšati, in to zavolj tega, ker sicer vrvež ne bi mogla gosto dišečino prevaljivati. Med vrenjem postane dišečina gorka, ter nek v nos bodeči duh iz sebe puhtí. Izvrela dišečina pride nazadnje v kotel, pod kterim se zakuri. Toplina naredi, da se lajše snovi, zlasti alkohol, od težejših v podobi parú loči. Par je napeljan skoz pokrov, s kterim je kotel zakrit, in naprej po cevih na kako hladno mesto, kjer se v podobi rôse spet v tekočino spreobrne. Tekočina, ki pri prvem žganji prekapne, imenuje se plaviš, in še le potem, če se plaviš še enkrat v kotlu prepari, dobi se prava žganjica. — Krumpirjevo žganje je še najbolj dober kup izmed žganja iz močnatih stvari; ker pa ima mnogo smrdeče potoke v sebi, ni prijetno za piti. Iz pšenice in turšice dobi se precej dobra žganjica, zlasti pa iz rží; tudi oves dá dobro pijačo, ter se zavolj tega rad drugim žitom, posebno rži, primeša. Iz sočivja se pa ne splača žganje kuhati, ker ima sočivje razmerno le malo škroba v sebi.

Med tem, ko zadržuje n. pr. riža po 90 odstotkov škroba, ga ima naše sočivje le po 30 do 40 odstotkov. Žganjica, ki jo v vzhodnej Indiji iz riže kuhajo, imenuje se arak. Najbolji arak pride iz mesta Batavije v kupčijo. — Mnogo enostalneje kakor iz močnatih stvari, kuha se žganje iz sočnatega sadja. Sadje se z vodo zalije, če mogoče se še malo zdrozga in tako vrenju prepustí, ki sladkor v sadji v alkohol pretvori. V treh tednih je vrvež končana, in drozga se more v kotel deti. Iz jabelk in hrušek delajo zlasti na severnem Francoskem (v Normandiji), in na Virtenberškem mnogo žganja, iz črešenj (najbolje so necepljene ali gozdne črešnje) pa na Švicarskem in v Dalmaciji. Pri nas na Slovenskem se največ žganjice iz sliv kuha. Slajše so slive, boljša bo slivovica. Rum se dela iz soka sladkornega trsta. Najboljši rum se dela na zapadno-indijskem otoku Jamajki. Na Francoskem delajo iz dobrega starega vina glasoviti cognac (izgovori konjak.) Neka slabša sorta konjaka je tista, ki se iz grozdinih tropin, enako komovini na Hrvaškem dela. Likéri imenujejo se tiste žganjice, kterim je sladkor in kakšno dišečo olje primešano. Žganje, v kterem je med 100 deli 40 do 50 delov alkohola, je še pitno, žganje pa, imajoče več delov alkohola v sebi, včasi celo po 99, imenuje se cvet ali špirit, ki ravno tako gori, kakor olje. Kuhanje žganja ni stara iznajdba. Pred 200 leti se je pri nas še prav malo žganja pilo, zato so pa ljudje tačas tudi zdravejši in krepkejši bili kakor danes, ko se ga že vsak fantalin loti.

4. Ocet ali jesih more se iz vseh tistih tekočin narediti, ktere imajo alkohol v sebi, tedaj iz vina, iz sadnega mošta, iz piva, iz žganja in iz špirita. Alkohol ima namreč to lastnost, da se po tako imenovanem kislem vrvežu v kiselino ali ocet pretvori. Več je bilo alkohola v tekočini, kislejši in ljutejši bo jesih. Najčistejši, pa tudi najljutejši ocet se tedaj naravno naredi iz špirita. Alkoholna tekočina se najlaglje in najpreje v ocet pretvori, če se v njo malo jesiha — najboljša je ocetna matica — ali navadnega kvasa, ali kos v ocet namoče-

nega kruha dene. To obudi v tekočini kislo vrenje, po kterem se alkohol v kratkem v kislino pretvori, zlasti če se tekočina še na gorkem zraku prepuha. Vsaka gospodinja si lahko svoj jesih sama sproti nareja, če namreč svojo ocetno posodo, kedar koli se je za tretjino izpraznila, z vinom ali ktero koli drugo alkoholno tekočino zalije. Najboljši ocet je vinski ocet. Pa le dobro in zdravo vino dá dober ocet, iz pokvarjenega vina se dobi le slaba roba. Dober ocet se tudi ne skvari tako lahko kakor slab. Največ vinskega jesiha delajo na Francoskem in gornjem Laškem. Vsaka gospodinja naj na to pazi, da jesih ne bo predolgo v bakrenej, medenastej ali kositernej (cinastej) posodi stal, ker se po njem rad tisti hudi strup naredi, ki se zeleni volk imenuje. — Razen za jedi se jesih tudi v obrtniji, zlasti v barvanji, veliko rabi. Dišeči kiselc se naredi, če se jesih na kakšnej dišavi nekoliko dni stati pusti, n. pr. na baziliki, na lorberjevem listji, na malovinah, na serdelah, na gorčici, na popru itd. Ženske, ki bi rade na licu gladko in napeto kožo imele in prijetno dišale, umivajo se z jesihom, ki je nastavljen na rožah, na rožmarinu, na klinčkinem (nagelnovem) cvetji, kteremu je kolonjska voda primešana, in enake stvari. Dober ocet mora biti čist in ljut, pa njegova lutina mora biti naravna t. j. ocetna ljutina, ne pa s pomočjo drugih dodanih snovi ponarejena n. pr. z žvepleno, solno ali kositerno kislino, s kterimi navadno v ocetnih fabrikah ocet ljutijo.

5. Čaj ali té je posušeno listje in mlado brstje neke grmičaste rastline, ki je, kakor n. pr. naš bršljen, po letu in po zimi zelena, ter je bila prvotno samo na Kitajskem in Japanskem doma. Najboljša sorta čaja imenuje se „cesarski čaj“, ki sèstoji iz tistih mladih brstov čajne rastline, ki so se mesca februarja odščipale. Listje, ki se mesca aprila in še pozneje mesca junija iz rastline osmuče, dá čaj druge in tretje vrste. Osmukano listje se posuši na železnej plošči nad rahlim ognjem. Med sušenjem se mora večkrat premešati in pri tem med dlanoma zvaljkati. Včasi se pred sušenjem listje tudi še spari. V kupčiji razločujeta se črni in zeleni čaj.

Barva čaja odvisi od tega, kako se je čaj sušil, ali naglo, ali pa bolj počasi. Tudi se po tem čaj razločuje, po kterem potu k nam pride. Tisti čaj, ki pride čez Sibirijo in Rusko k nam, imenuje se ruski ali karavański čaj; oni pa, ki pride po morji, imenuje se holandeški čaj, ker so ga Holandeži prvi iz Kitajskega pripeljali. Čajopivci pravijo, da je čaj, ki po suhem k nam pride, bolji od onega, ki pride po morji, ker mu baje slani morski zrak škoduje. Na čaj je treba samo vrelo vodo naliti, in potem lonček pokriti, pa je skuhan. Pri nas se mu še sladkor, mleko, rum, rudeče vino, cimet, vanilija in še kaka druga dišava dodaje, na Kitajskem ga pa brez vsakega dodatka pijejo. Največi čajopivci so Rusi in Severoamerikanci. Prvi čaj so prinesli Rusi pred kakimi 200 leti v Evropo. Kitajsko cesarstvo nima surovine, ki bi mu toliko dobička vrgla, kakor ravno čaj. Amen